Gheorghe Ceaușescu

Nașterea și configurarea Europei

67

Microsinteze

Corint

Redactor:
Radu Badale

Tehnoredactare computerizată:
Liubovi Grecea

Coperta:
Walter Riess

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
CEAUŞESCU, GHEORGHE
Naşterea şi configurarea Europei / Gheorghe Ceauşescu. —
Bucureşti: Corint, 2004
Bibliogr.
ISBN 973-653-664-5

94(4)

Pentru comenzi şi informaţii adresaţi-vă la:

Editura CORINT – Grupul Editorial CORINT
Difuzare şi Clubul Cărţii
Str. Teodosie Rudeanu, nr. 21, sector 1, Bucureşti
Tel.: 222.19.49, 223.19.28, 222.40.34. Fax: 222.71.78
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazinul virtual: www.edituracorint.ro

Format: 16/54x84. Coli tipo: 13,5

GHEORGHE CEAUŞESCU

NAŞTEREA ŞI CONFIGURAREA EUROPEI

CORINT
Bucureşti, 2004

Memoriae Mircea Pădureanu
qui mihi velut pater fuit.

CUVÂNT ÎNAINTE

Al Doilea Război Mondial a condus la împărţirea vechiului continent în două entităţi antinomice şi antagonice, Europa Occidentală, dominată de ţări democratice, şi Europa de Est, aflată sub stăpânire sovietică, unde au fost instaurate prin forţa brută a armatei roşii regimuri tiranice în spiritul tradiţiei despotismului asiatic, cultivat programatic de reprezentanţii revoluţiei bolşevice (Coudenhove-Kalergi spunea pe drept cuvânt că, prin revoluţia bolşevică, Rusia s-a retras din Europa şi s-a întors spre Asia).

În faţa pericolului extinderii imperiului sovietic şi în vestul Europei, ţările occidentale, aflate sub protecţie americană, caută soluţii, chiar de a doua zi după încheierea războiului, pentru salvgardarea identităţii lor multiseculare. În aceste circumstanţe, Occidentul realizează că destinul istoric nu rezervă multe posibilităţi pentru regiunea unde se făurise timp de două milenii şi jumătate istoria planetei: în fapt, asemenea lui Ahile, Europa se afla şi se află în faţa unei alternative: sau rămâne la stadiul fărâmiţării în structuri naţionale, transformându-se treptat într-un „mic cap al continentului asiatic", cum spunea Paul Valery, sau, prin integrarea europeană din proprie voinţă a ţărilor componente, ea va configura o forţă importantă care, chiar dacă nu va fi hegemonică, va avea un cuvânt decisiv de spus în chestiunile mondiale; simultan, ea va putea redeveni atât un factor de mare însemnătate în progresul tehnologic şi

economic, cât şi centrul cultural al lumii. Puterea există, rămâne transformarea ei în act.

În prima jumătate a secolului al XX-lea, Europa n-a găsit altceva mai bun de făcut decât să se sfâşie şi să se autodistrugă în două războaie mondiale (Petre Carp definea în 1915 Primul Război Mondial drept „război civil al Europei"; „nu cunosc" spunea fruntaşul conservator într-un discurs celebru, „o civilizaţie specific franţuzească, cunosc o civilizaţie europeană, la care au colaborat cu egală măiestrie şi englezii şi francezii şi germanii şi italienii, şi când aceste popoare se luptă între ele, ele lovesc deopotrivă într-o civilizaţie care le este comună").

Primul Război Mondial a precipitat şi a scos la lumină o realitate istorică: vechiul continent îşi pierduse poziţia hegemonică în lume. Chiar în aceste condiţii, Europa şi-a mai permis luxul de a se mai autodistruge încă o dată. Istoricul italian Carlo Curcio, autorul unei reputate istorii a ideii europene, îl citează pe Jules Romains care, pesimist, considera în 1915 că zestrea ereditară a europenilor cuprinde divizarea şi ura; războiul este expresia trecutului iraţional, este o realitate anacronică şi absurdă. Tot în timpul primei conflagraţii mondiale, sociologul Georges Sorel constata decăderea intelectuală a Europei, care ar fi generat cataclismul: „o singură idee uneşte Europa, iar aceasta este ideea războiului", conchide el; spectacolul conflagraţiei provocate de ţările europene îl determină pe Sorel să scrie: „suntem pregătiţi pentru dominaţia rusă". Presimţirea lui Sorel era pe punctul să se realizeze după 9 mai 1945, când doar forţa militară disuasivă americană şi implicarea hotărâtă a Statelor Unite în apărarea civilizaţiei a salvat Occidentul european de pericolul extinderii până la Atlantic a dominaţiei sovietice.

Imediat după capitularea regimului hitlerist, Europa Occidentală, aflată în ruine, zdrobită de consecinţele conflagraţiei care a adus Rusia sovietică la Berlin şi la porţile Vienei, face primii paşi pe calea unificării. În 1946, Winston Churchill, omul care încarnase rezistenţa împotriva lui Hitler, faţă de care nu făcuse nici un compromis, omul care reprezenta Anglia, o ţară încă mândră de imperiul pe care-l construise timp de mai multe secole şi care se opusese sistematic încercărilor precedente de unificare a Europei, o ţară dornică să-şi păstreze particularismul conferit de poziţia sa insulară, Winston Churchill, deci, a ţinut la Zurich un important discurs, în care preconiza făurirea unor „State Unite ale Europei". În spiritul acestei idei, la 5 mai 1949, zece ţări fondează Consiliul Europei (Republica Federală Germania devine, la 2 mai 1951, membră a Consiliului, eveniment istoric, deoarece „Europa nu poate fi concepută fără Germania"). Ziua de naştere a Europei se consideră a fi ziua de 9 mai 1950, când ministrul de externe francez Robert Schuman a propus crearea unei comunităţi europene a cărbunelui şi oţelului între Franţa şi Republica Federală a Germaniei, ca prim pas pentru ştergerea unei adânci şi seculare adversităţi. La 23 iulie 1952, comunitatea devine cu adevărat realitate europeană prin cooptarea Italiei, Belgiei, Olandei şi Luxemburgului. Din acest moment, în ciuda dificultăţilor şi a rezistenţelor întâmpinate, drumul a fost ascendent, în sensul integrării, culminând cu introducerea, la data de 1 ianuarie 2002, a monedei unice euro în marea majoritate a ţărilor membre ale Uniunii Europene. În 2003, euro a înlocuit dolarul ca monedă de referinţă în România.

Nu am de gând să enumăr etapele care au fost parcurse până la adoptarea monedei unice. Au făcut-o în

mod competent numeroşi autori. Cu toate acestea, vreau să subliniez două evenimente care mi se par a fi fost epocale, şi în absenţa cărora progresele decisive realizate pe calea integrării europene nu ar fi fost posibile. Primul dintre ele este întâlnirea de la Colombey les deux Eglises dintre generalul Charles de Gaulle, Preşedintele Franţei, şi Konrad Adenauer, Cancelarul Germaniei Federale, la 14-15 septembrie 1958, în reşedinţa particulară a generalului, La Boisserie; întâlnirea dintre cei doi conducători, amândoi reprezentând spiritul autentic al celor două naţiuni, a fost semnul stingerii inamiciţiei multiseculare dintre francezi şi germani şi a pus bazele unei colaborări trainice, adevărată piatră de temelie a Europei; după această întâlnire, Rinul încetează să mai fie un fluviu al separării şi redevine — după mult prea multă vreme – ceea ce fusese în timpurile Imperiului Roman, o arteră a colaborării, pe care o visase Victor Hugo, o arteră care, aşa cum a demonstrat Ernst Robert Curtius într-o carte importantă publicată în 1932 şi intitulată *Deutscher Geist in Gefahr*, a asigurat dezvoltarea spiritului german autentic pe care mentalitatea promovată de Hitler îl punea în pericol.

Al doilea moment pe care vreau să-l subliniez este căderea zidului Berlinului şi reunificarea Germaniei. O Europă cu o Germanie divizată ar fi un nonsens. Artizanul revenirii landurilor din est la puternicul trunchi istoric, fostul Cancelar dr. Helmuth Kohl, a spus cu mare dreptate că reunificarea Germaniei şi integrarea europeană sunt doar două faţete ale aceleiaşi monede. Europa se află astăzi pe calea unificării, un proces ireversibil care, sperăm, se va încheia cât mai curând.

Începuturile postbelice au fost aşadar economice (comunitatea cărbunelui şi oţelului); la 1 ianuarie 2002 am

asistat la un nou eveniment de ordin economic, ce e drept antrenând consecinţe ce depăşesc economicul, introducerea monedei unice europene euro. În curând, Uniunea Europeană va cuprinde toate statele aflate pe continent. Întrebarea care se pune este dacă Europa care se creionează este doar consecinţa unor interese comune economice (ameninţarea din Răsărit, care a fost precumpănitoare aproape jumătate de secol, este pentru moment — şi, poate, definitiv — eliminată), ceea ce nu ar aşeza construcţia pe temelii foarte trainice, căci ea n-ar mai însemna mare lucru atunci când conjunctura favorabilă ar slăbi, sau rădăcinile ei sunt puternice şi adânci, ilustrând o mentalitate în mare măsură comună tuturor popoarelor de pe vechiul continent şi asigurând astfel perenitatea edificiului. În paginile care urmează ne vom concentra asupra acestei chestiuni examinând când şi cum au apărut numele şi conceptul de Europa, cum s-au dezvoltat ele, dacă există sau nu o mentalitate europeană, în ce fel au participat şi participă românii la realitatea numită Europa. Jean Monet, una dintre personalităţile care au contribuit decisiv la ridicarea noii construcţii, spunea, la sfârşitul vieţii sale, că, dacă ar fi să o ia de la început, ar face acelaşi lucru, numai că, în loc să pornească la drum cu domeniul economic, s-ar concentra mai întâi asupra culturii. Şi avea dreptate, deoarece de prea multe ori economicul stimulează egoismul şi declanşează conflicte, în timp ce cultura presupune dialog, capacitate de înţelegere reciprocă şi colaborare. Comunitatea culturală este în fapt premisa Europei unite. Vom încerca la sfârşit să vedem dacă se poate da o definiţie universului cultural european.

În toate reflecţiile asupra Europei revine constant ideea diversităţii continentului (se vorbeşte până la saturaţie de

diversitas in unitate sau de *unitas in diversitate* — Gonzague de Reynold consideră că diferenţierile constituie adevărata unitate a Europei; „unitatea nu există la suprafaţă”, adaugă el, „ea există în profunzime” — *L'Europe tragique*); sunt oare deosebirile între popoarele europene atât de puternice, încât să prevaleze asupra factorilor de unitate? André Siegfried, autorul unei cărţi intitulate *La crise de l'Europe*, publicată la Paris, în 1935, considera că diversitatea europeană este precumpănitoare numai pentru cei care o privesc dinăuntru: „Văzut din interior, vechiul continent nu dă în nici un fel impresia unităţii, dar de îndată ce îl părăseşti şi, mai ales, dacă te îndepărtezi mult, personalitatea viguroasă şi unitatea civilizaţiei sale se manifestă în plină lumină. În Asia, în Africa, în Oceania şi chiar şi în America, un englez, un german, un francez, n-aş prea îndrăzni să spun un rus, oricare ar fi diferenţele şi rivalităţile lor violente, capătă conştiinţa caracterului lor comun”. André Siegfried are perfectă dreptate: dacă vom compara, din punctul de vedere al mentalităţii, Europa cu celelalte continente, vom constata cu uşurinţă că nicăieri nu domneşte o mai mare unitate. Între un german şi un francez sunt mult mai multe asemănări decât între un indian şi un chinez, de pildă, sau, în cazul Africii, între un marocan şi un congolez. Europa trebuie, prin urmare, să-şi conştientizeze unitatea.

Generaţiei actuale îi revine misiunea de a desăvârşi opera începută imediat după terminarea celui de Al Doilea Război Mondial. Cato cel Bătrân îşi încheia invariabil discursurile din senatul roman cu aceste cuvinte: *ceterum censeo Carthaginem delendam esse* („în sfârşit, socotesc că trebuie distrusă Cartagina”); azi pentru noi este imperativ să spunem, răsturnând formula lui Cato: *ceterum censeo Europam condendam esse* („în sfârşit,

socotesc că trebuie întemeiată Europa”); Schlegel, creatorul primei reviste europene intitulate *Europa* — apărută între 1803-1805 la Frankfurt pe Main — exclamase „Europa propriu-zisă încă trebuie să se nască!” (*Das eigentliche Europa muss erst noch entstehen!*), iar imediat după Al Doilea Război Mondial, Cancelarul german Konrad Adenauer se exprima, în dialect renan: *Europa muss jeschaffen werden* („Europa trebuie creată”). Desăvârşirea construcţiei europene este o datorie faţă de o tradiţie milenară şi faţă de noi înşine.

Capitolul I

NAŞTEREA EUROPEI

Numele continentului

A fost odată ca niciodată o prinţesă, fata regelui Agenor al Tirului, descendent al zeului Ocean, numită Europa... Aşa trebuie să înceapă orice carte despre Europa, căci originile acesteia se pierd în vremuri de legendă, unde divinul se amestecă cu umanul.

O tradiţie literară repetată până la saţietate, chiar şi în zilele noastre, pune în legătură directă numele continentului Europa cu numele oceanidei Europa, fiica regelui Agenor al Tirului. Conform legendei, Zeus, îndrăgostit de oceanidă, s-a preschimbat în taur alb; fascinată de taurul imaculat ieşit din spuma talazurilor, Europa s-a urcat pe spinarea sa; acesta s-a zvârlit în valurile mării, a înotat până în insula Creta unde şi-a reluat chipul divin. Din unirea celor doi s-au născut Minos, Rhadamantys şi Sarpedon, regi în timpul vieţii şi judecători în infern, după moarte. Conform tradiţiei literare continentul european ar fi fost denumit după iubita lui Zeus; „Lasă plânsul", îi spune Europei marele Jupiter în *Oda* 3,27 a lui Horatius, „nu ştii că eşti soţia neînvinsului Jupiter?/ Învaţă cum se poartă cu cinste/ un asemenea noroc: jumătate din lume îţi va purta numele".

Tradiţia literară a oceanidei eponime începe în Antichitate; pe lângă Horatius, mai înainte pomenit, poetul bucolic alexandrin Moschos, şi ceva mai târziu, în secolul I d.Hr., latinul Manilius pun în versuri legenda; motivul pătrunde şi în artele plastice: ea apare pe o medalie de

aur din secolul al III-lea î.Hr. aflată în tezaurul de la Abukir, la Roma; pe Câmpul lui Marte se afla Porticul Europei, numit astfel după o pictură reprezentând răpirea oceanidei, conform informaţiei transmise de Marţial; o frescă pompeiană o reprezintă pe Europa aşezată pe spinarea taurului etc.; dintre moderni, printre alţii poeţii Lecomte de Lisle, Heinrich Heine şi alţii reiau motivul. Răpirea Europei figurează pe numeroase opere plastice moderne: Paolo Veronese a reprezentat-o într-o pictură de mari dimensiuni aflată în Palatul Dogilor la Veneţia, Tiepolo într-o frescă din palatul de la Wurzburg... Tiţian, Claude Lorain sunt numai alte câteva nume celebre dintr-o galerie ilustră; în 1988 a avut loc la Bremen şi la Bonn o expoziţie de pictură modernă intitulată *Mitul Europa – Europa şi taurul*. Enciclopedii de ultimă oră, cum ar fi *The New Encyclopaedia Britannica* din 1992 sau *Meyers Enzyklopadisches Lexikon*, dau greutate ideii că oceanida răpită de Zeus este eponima continentului. Istoricul spaniol Luis Diez del Corral şi-a intitulat o carte importantă despre problema care ne preocupă *Răpirea Europei.* Nimeni nu mai pune azi la îndoială relaţia dintre legendă şi denumirea uneia dintre părţile lumii cunoscute în Antichitatea greacă. Cu toate acestea, între numele continentului şi cel al oceanidei, oricât de ciudat ar părea, nu există nici o legătură originară, fapt cunoscut încă din Antichitate de către Herodot. Să vedem cum stau lucrurile în realitatea lor istorică. Adică să încercăm, în lumina documentelor de care dispunem, să urmărim originea numelor celor trei continente cunoscute în Antichitatea greco-romană.

`Numele oceanidei Europa (la Homer în *Iliada* 14,321-322, pasaj susceptibil de a fi o interpolare, este pomenită răpirea ei de către Zeus fără numirea oceanidei) apare menţionat pentru prima oară în *Teogonia* lui Hesiod

împreună cu cel al oceanidei Asia (v.357; 359), în pasajul unde poetul din Ascra enumeră descendenţa Oceanului şi a zeiţei Tethys. De remarcat că cel de al treilea continent cunoscut în Antichitate, Libya (Africa) nu are la Hesiod o oceanidă cu acelaşi nume. Ea apare cu această funcţie abia într-un fragment al tragediei lui Eschil *Rugătoarele* (v.316). Încă din secolul al V-lea î.Hr., părintele istoriei, Herodot, îşi manifestă neîncrederea faţă de teoria oceanidelor eponime: „În ceea ce mă priveşte, eu nu pot accepta ipoteza că unui singur pământ i s-au dat trei nume, după trei femei" (4,45,2). Povestea oceanidelor eponime pare a fi o legendă etiologică. Când şi la ce autori apar numele respective ca denumiri geografice?

Asia şi Libya, nu Europa, se întâlnesc la Homer ca nume geografice, Asia în *Iliada*, Libya în *Odiseea*, denumind regiuni ale continentelor Asia şi Libya (Africa). Asia era iniţial numele regiunii Lidia din Asia Mică, adică regiunea unde se afla regatul proverbial de bogatului rege Croesus (cu titlu de informaţie menţionez că în capitala regatului lidian, Sardes, au fost bătute primele monede). Aşa cum s-a arătat (demonstraţia a fost făcută de savantul italian Santo Mazzarino într-o carte celebră *Fra Oriente e Occidente*), numele de Asia se extinde treptat, din motive politice, asupra întregului continent. În cazul Libyei nu avem nici-un indiciu pentru a vedea cum denumirea unei regiuni aflate în vecinătatea Egiptului a ajuns să cuprindă continentul în totalitatea sa. Europa apare pentru prima oară cu semnificaţie geografică cam un secol după Hesiod, în *Imnul homeric către Apolo Pithicul*, imn care datează la începutul secolului al VI-lea î.Hr. „Telphous", spune zeul, „vreau să construiesc chiar aici" — adică la Delfi — „un templu splendid, oracol pentru oamenii care fără încetare vor aduce la altarele mele, spre a mă consulta, perfecte

hecatombe, şi anume cei care locuiesc grasul Peloponez, de asemenea cei din Europa şi cei de pe insulele lovite de valuri". Cu alte cuvinte, pentru autorul imnului, Europa era o regiune a Greciei continentale aflată în opoziţie cu Peloponezul şi Grecia insulară.

În prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr. s-a produs un eveniment epocal: a fost inventată geografia. Filozoful ionian Anaximandru din Milet, primul geograf, în opinia alexandrinului Eratostene, a alcătuit cea dintâi hartă universală. Imaginea pe care şi-o făcea filozoful despre pământ era asemănătoare celei sumeriene şi homerice: pământul este un disc plutind pe apele Oceanului care-l înconjoară. Dacă din acest punct de vedere nu există deosebire între Anaximandru şi geografii orientali, filozoful introduce totuşi o realitate necunoscută predecesorilor săi din răsărit şi anume împărţirea pământului în continente. Geografii orientali nu discută în termeni continentali. Pentru a denumi această realitate pe care a descoperit-o, Anaximandru utilizează unul dintre cuvintele care în greacă înseamnă pământ — în opoziţie cu apa —, şi anume *epeiros*. Pe hartă, filozoful împarte *oikoumene* („lumea locuită") în două continente, Europa şi Asia, despărţite între ele de Marea Mediterană, prima orientată spre NV, a doua, spre SE. Libya (Africa) este încorporată Asiei.

Conform celor transmise de Marcus Terrentius Varro, erudit roman din vremea lui Augustus, în tratatul *De Lingua Latina*, filozoful Pitagora din Samos ar fi susţinut că principiul oricărui lucru este dublul: „începuturile tuturor lucrurilor sunt duble, de pildă finitul şi infinitul, viaţa şi moartea, ziua şi noaptea". Principiul se aplică atât universului, de unde împărţirea în cer şi pământ, cât şi pământului, de unde împărţirea în două continente, Europa şi Asia:

„După cum natura în întregime este împărţită în cer şi pământ, tot astfel asemănător regiunilor cerului, pământul este împărţit în Asia şi Europa."

Împărţirea pământului în două continente, conform concepţiei lui Anaximandru, rămâne tradiţională lungă vreme, chiar şi după ce geografii recunoscuseră faptul că Libya (Africa) este un continent în sine. O întâlnim, printre alţii, la retorul atenian Isocrates, la poetul alexandrin Calimah, la Sallustius, la poetul Lucanus, şi chiar şi la Isidor din Sevilia şi la Procopiu din Cezareea, adică în Evul Mediu timpuriu şi în Imperiul Bizantin. La data când îşi alcătuia Anaximandru harta, numele de Asia se extinsese asupra continentului în întregime, atât cât era el cunoscut de greci în acel moment; şi atunci, probabil printr-un efect al principiului simetriei, atât de puternic şi de caracteristic pentru greci, filozoful a extins şi denumirea de Europa asupra celui de al doilea continent, spre a nu lăsa fără nume una dintre cele două părţi ale pământului, pe care sistemul binar adoptat de el (probabil Pitagora s-a inspirat de la predecesorul său ionian) le-a proiectat asupra primei hărţi universale alcătuite în istoria omenirii.

Din punctul de vedere al etimologiei numelui Europa, nu putem face altceva decât să ne recunoaştem ignoranţa. În ciuda eforturilor şi a ipotezelor formulate (fie de origine asiriană, fie indoeuropeană) nu s-a putut stabili nimic precis. Originea rămâne misterioasă, ca şi procesul de extindere de la denumirea unei regiuni neprecizate a Greciei continentale la întregul continent. Poate descoperirea senzaţională a unui papirus încă necunoscut ne va aduce lămuririle mult aşteptate. Până atunci, să mai notăm că există destul de numeroase toponime şi

hidronime Europos în Macedonia, Tesalia, Siria, Media, ceea ce arată că numele geografic era destul de răspândit, dar nu putem preciza nimic din punctul de vedere al naşterii cuvântului. Europa nu şi-a dezvăluit încă originea. Dar, indiferent care-i va fi etimologia, chiar de se va dovedi orientală, numele geografic de Europa este o creaţie a grecilor. Ca în atâtea domenii, suntem şi din acest punct de vedere tributari descendenţilor lui Homer.

Dar conceptul de Europa? A existat el în Antichitate? Sau este pur şi simplu o invenţie a modernilor?

Naşterea conceptului de Europa

La începutul secolului al V-lea î.Hr. a avut loc unul din evenimentele majore ale istoriei universale, războaiele greco-persane. Iritat de faptul că atenienii au simpatizat cu revolta cetăţilor ioniene împotriva sa, Marele Rege Darius al perşilor a hotărât să-i distrugă pe cei care au îndrăznit să-i sfideze autoritatea. În anul 490 î.Hr., el a trimis o armată care să supună Atena. Spre surprinderea tuturor, atenienii conduşi de Miltiades i-au zdrobit pe perşi la Maraton. Superputerea vremii a fost înfrântă de minuscula Atenă! Marele Rege a suportat greu înfrângerea şi a jurat să se răzbune. Revolta Egiptului împotriva stăpânirii persane a amânat declanşarea ostilităţilor. În anul 486, Darius moare; fiul său Xerxes reia planurile tatălui şi, în 480, porneşte împotriva Greciei cu o armată imensă şi cu o flotă care depăşea cu mult forţele navale greceşti. După începuturi încununate de succes, forţarea munţilor la Thermopyle şi distrugerea Atenei, din nou surpriză: Marele Rege, aşezat pe un tron de aur pe o înălţime pentru a contempla o victorie strălucită, cum se pronostica, a flotei

sale, a asistat neputincios la dezastrul pe care corăbiile persane l-au înregistrat la Salamina. În urma înfrângerii, Xerxes a revenit în Asia. Armata şi flota lăsate în Grecia sunt definitiv lichidate în 479 la Plateea şi la capul Mycale. Grecii au reuşit ceea ce părea imposibil: respingerea perşilor şi asigurarea libertăţii proprii.

După încheierea operaţiilor militare, conflictul a continuat, cel puţin din partea grecilor, în planul ideilor. A doua zi după război, ei şi-au pus întrebarea: ce anume a determinat antagonismul dintre ei şi Imperiul Persan? Primul răspuns care a ajuns până la noi a fost dat de Eschil în tragedia *Perşii*. La curtea de la Susa, capitala Imperiului Persan, domneşte o incredibilă agitaţie; Marele Rege Xerxes este plecat în campanie în Grecia, iar perşii sunt fără ştiri de pe teatrul de operaţii. În această atmosferă de nesiguranţă apare regina Atosa, mama lui Xerxes, care le povesteşte perşilor visul premonitor pe care l-a avut în cursul nopţii: în vis i-au apărut două femei splendide, una îmbrăcată în haine persane, cealaltă, în haine greceşti. Alegoria este străvezie: femeia în haine persane reprezintă Asia, cea în haine greceşti, Europa. Soseşte Xerxes care vrea să le înjuge la carul său; femeia în haine persane se supune voinţei monarhului şi acceptă jugul, cea în haine greceşti se luptă şi reuşeşte să scape. Visul este de prost augur pentru perşi în ceea ce priveşte deznodământul campaniei Marelui Rege. Iar atitudinea celor două femei din visul Atosei este ilustrativă pentru mentalitatea caracteristică fiecăreia dintre cele două entităţi politice şi spirituale. Cu alte cuvinte, în Persia, Asia, domina spiritul de supunere, în Grecia, Europa, spiritul de libertate (motivul femeilor reprezentând Asia şi Europa este curent în Antichitate, îl întâlnim şi în artele plastice, de pildă pe reliefurile unui scut referitor la lupta de la Arbella dintre

Alexandru Macedon şi perşi, unde menţiunea epigrafică arată că cele două femei sunt personificări ale celor două continente). La Eschil găsim exprimată pentru prima dată, în formă alegorică, ideea că, pentru Europa, definitoriu este principiul libertăţii, iar pentru Asia, cel al despotismului şi al supunerii.

Nu lungă vreme după Eschil, un anonim a publicat o carte, aflată în corpusul hippocratic, intitulată *Despre ape, locuri şi vânturi*. Anonimul compară între ele continentele Europa şi Asia. După ştiinţa mea, Pseudohippocrates formulează pentru prima oară în istorie ideea determinismului geografic, anticipând astfel una dintre forţele primordiale pe care le va teoretiza peste milenii Hippolit Taine (mediul). Asia şi Europa se deosebesc fundamental, în viziunea anonimului, din toate punctele de vedere. Asia este un continent mai frumos şi mai armonios decât Europa, deoarece el se află la centru între două puncte extreme; consecinţa din punctul de vedere al climei: nu există deosebiri majore între anotimpuri, nu se semnalează variaţii semnificative de climă. Mediul ambiant influenţează decisiv caracterul uman, susţine Pseudohippocrates. Astfel, clima uniformă determină „indolenţa” locuitorilor, ceea ce generează „laşitatea” lor. În concepţia anonimului, condiţiile naturale nefavorabile virtuţilor ar putea fi compensate prin legi care să stimuleze spiritul de iniţiativă; or, în Asia se întâmplă contrariul, căci oamenii sunt conduşi de regimuri monarhice; cu alte cuvinte, spune autorul, locuitorii Asiei nu se bucură de autonomie, ci sunt supuşi unui despot. Spre deosebire de locuitorii Asiei, cei din Europa (merită subliniat faptul că în scrierea pe care o discutăm apare pentru prima oară termenul de „europeni” — *europaioi*) trăiesc într-o varietate climaterică, ceea ce conduce la diferenţieri de ordin fizic şi caracterial. Schimbările

climaterice îi obligă pe oameni să facă diferite eforturi, determinând o atitudine bărbătească. La acestea se adaugă faptul că europenii nu sunt supuşi unor monarhi, asemenea asiaticilor. În final, autorul anonim conchide că, datorită factorilor ambientali şi a sistemului constituţional, „europenii" sunt mai capabili de acţiune, mai orgolioşi, mai independenţi în gândire, mai valoroşi în domeniul artelor şi mai puternici în războaie.

Astfel, în secolul al V-lea î.Hr., după înfrângerea perşilor, grecii au stabilit că principiul libertăţii este definitoriu pentru Europa, în timp ce, pentru Asia, definitoriu este cel al despotismului. Datorită acestor echivalenţe, Europa şi Asia încetează să mai fie simple denumiri de continente, aşa cum va rămâne Libya (Africa). Capacităţii de analiză şi spiritului generalizator al grecilor — nu există ştiinţă fără generalizare, va spune Aristotel — din timpul lui Pericles le datorăm conceptul de Europa. Războaiele greco-persane au fost aşadar, în viziunea greacă, războaie între două entităţi antinomice, între două mentalităţi şi tipuri de civilizaţie incompatibile. Teoria lui Huntington despre deosebirile fundamentale dintre civilizaţii şi războiul dintre ele îşi are rădăcinile în Antichitate, căci războaiele greco-persane sunt evident conflicte între civilizaţii, iar teoreticienii greci, recunoscând faptul, îl anticipează cu peste două milenii pe gânditorul american.

Aşezând principiul libertăţii ca trăsătura primordială şi fundamentală a Europei, grecii au configurat definitiv conceptul; încărcăturile care i s-au adăugat de-a lungul secolelor sunt consecinţele logice ale premisei, căci democraţia este ipostaza politică a principiului libertăţii, economia de piaţă, ipostaza economică, iar multitudinea genurilor şi ciocnirile de idei, ipostaza culturală.

Războaiele greco-persane sunt războaie duse de oameni liberi împotriva celor care se complac în sclavie. Maniheismul politic se va suprapune celui geografic, iar războaiele greco-persane vor fi, pentru greci, războaie între Europa şi Asia, în fond tot o expresie a războiului dintre civilizaţii, căci Europa şi Asia reprezintă pentru greci entităţi de civilizaţie antinomice şi antagonice. Dar gânditorii vechii Elade nu se opresc aici: împingând mai departe generalizarea, ei consideră că toate războaiele care i-au opus pe elini asiaticilor sunt, începând cu războiul troian, războaie dintre Europa şi Asia. Şi astfel tot în acel extraordinar de creator secol al V-lea î.Hr. apare un topos literar care va străbate mileniile: veşnicul război dintre Europa şi Asia.

Spiritul grec este, prin definiţie, sistematic; cercetarea cuprinzătoare a conexiunilor între fenomene pentru descoperirea legilor care guvernează lumea constituie trăsătura fundamentală a gândirii elenice. Cuvântul *kosmos* are iniţial sensul de ordine, organizare, ceea ce înseamnă că grecii considerau universul drept o realitate logică, realitate care poate fi înţeleasă printr-un demers intelectual, prin efort ştiinţific. Această perspectivă nu înseamnă ateism sau ireligiozitate, căci în concepţia elină zeul este cel care l-a creat şi înzestrat pe om cu capacitatea de cunoaştere a realităţii în sine, care cuprinde atât legile fizice, cât şi cele morale. Există curente filozofice importante greceşti, asemenea stoicismului şi academismului, conform cărora universul este dominat de legi morale. Tales din Milet şi continuatorii săi întru filozofie încearcă să desluşească logica creaţiei. Ştiinţa istorică, ea însăşi o invenţie a grecilor, caută să determine înlănţuirile logice existente în haosul aparent al desfăşurării evenimentelor (cuvântul *histor* la Homer înseamnă „cel care ştie”, *historia*, cuvântul

apare pentru prima oară la Herodot, înseamnă „anchetă”, „cunoaştere”, „istorie”).

Războiul veşnic dintre Europa şi Asia este o constantă a istoriei pe care grecii au descoperit-o în secolul lui Pericles, aşezând pe aceeaşi traiectorie transtemporală asediul Troiei, războaiele greco-persane şi, mai târziu, campaniile lui Alexandru Macedon şi alte evenimente ale istoriei universale, cum ar fi războiul dintre Augustus şi Marcus Antonius de la Actium. Alţii l-au preluat mai departe în timp, adăugându-i fapte care li se păreau similare, ca de exemplu bătălia de la Poitiers, cruciadele etc., până în zilele noastre. Acest conflict a fost definit de greci ca fiind războiul libertăţii împotriva despotismului.

Un topos literar: *veşnicul război dintre Europa şi Asia*

Pentru Herodot, războiul troian este primul conflict militar care a opus Europa Asiei, război izbucnit dintr-un motiv pe poate părea cam neserios pentru nişte bărbaţi adevăraţi — opinia lui Herodot — şi anume răpirea Elenei de către Paris, fiul regelui Priam de la Troia. După părerea retorului Isocrates, la Troia „Europa a înălţat pentru prima oară un trofeu al victoriei asupra Asiei” (*Discursul Panegiric*). Istoricul Diodor din Sicilia — secolul I î.Hr. —, comparând diferitele războaie care au zguduit umanitatea, spune că, prin războiul troian, „Europa s-a luptat cu Asia, iar cele două mari continente s-au întrecut între ele pentru dobândirea victoriei”. De la greci, motivul trece la romani. Poetul elegiac Propertius mărturiseşte că „odinioară” — adică în adolescenţă — „mă miram că la Troia o femeie/ a putut fi cauza unui asemenea război între Europa şi Asia”;

şi Vergilius îşi punea întrebarea care „a fost cauza de au recurs la arme Europa şi Asia", întrebare la care Seneca răspunde în spiritul lui Herodot: „părinţii pun mâna pe arme împotriva copiilor, se cufundă în banchete ruşinoase şi, din pricina răpirii unei muieruşti, Europa şi Asia s-au războit între ele timp de zece ani". Romanii reiau pentru fapte ale istoriei greceşti motive pe care elinii le-au consacrat. Nu mai are rost să continui citatele. Pentru a demonstra însă cât de mult pătrunsese în lumea greco-romană motivul războiului dintre Europa şi Asia care a avut loc la Troia, mă rezum să arăt că îl găsim la poetul alexandrin Lycophron, la Lucian din Samosata, la poeţii Ovidius, Statius şi Valerius Flaccus, la tragedianul Seneca etc. Şi întrucât asediul Troiei este războiul celor două continente, eroii care au participat la conflict sunt denumiţi în consecinţă: Agamemnon este „învingătorul Asiei" şi „răzbunătorul Europei" (Seneca); Ahile, „răsturnătorul Asiei" (Statius), fiul lui Hector, Astianax, „floarea Asiei" (Ausonius); cetatea lui Priam se dovedeşte a fi „mormântul comun al Asiei şi Europei" (Catul şi Ausonius); armata Greciei este „forţa şi podoaba puternicei Europe" (Statius). Astfel, începând cu Herodot şi până în Antichitatea târzie, războiul troian este definit ca fiind războiul dintre Europa şi Asia. Tema era atât de răspândită, pătrunsese atât de mult în limbajul poetic, încât o întâlnim sub forma unui clişeu, a unei sintagme pe care poeţii o utilizează automat atunci când amintesc asediul şi cucerirea Troiei de către grecii conduşi de Agamemnon.

Al doilea moment al istoriei greceşti despre care se spune că este războiul dintre cele două entităţi antinomice l-au constituit războaiele greco-persane. O dată cu Xerxes s-a pus în mişcare întreaga forţă a Asiei, afirmă Eschil în tragedia *Perşii*. Regele Asiei, spune oratorul Lysias, a vrut

„ca Europa să-i fie sclav” (*Discursul epitafic*). Isocrates, pomenit mai înainte, demonstrează, prin exemplul războaielor medice, superioritatea Europei asupra Asiei: „Elada s-a mărit, iar Europa a devenit mai puternică decât Asia” (*Discursul Panatenaic*). Platon, în dialogul *Menexenos*, susţine că „perşii, stăpânii Asiei, fiind pe punctul să aservească Europa, au fost opriţi de fii acestui pământ”. Într-o epigramă atribuită lui Simonides din Keos se spune că strâmtoarea Hellespontului (Dardanele, cum este numită azi) este locul de unde izbucnesc cele mai teribile conflicte: „din locul de unde marea desparte Europa de Asia/ şi de unde crudul Ares porneşte groaznic război între popoare”.

Romano Prodi, într-o inteligentă carte *O viziune asupra Europei*, se înscrie pe aceeaşi linie de gândire, afirmând:

„Pe o fâşie îngustă de pământ de la marginea Mediteranei, în anticul Hellespont, se producea sciziunea dintre Europa şi Asia. Aici se formează matricea culturală a unei separări dintre Europa şi Asia, care constituie aproape cadrul genetic al unei separări între Orient şi Occident — separare care înseamnă deopotrivă prezenţa conflictului şi necesitatea întâlnirii. (...) Aşa cum se spune într-un cod antic, «marea a despărţit Europa de Asia».”

Poetul epic Choirilos din Samos, de la sfârşitul secolului al V-lea î.Hr., îşi începe poemul cântând „marele război care de pe pământul Asiei s-a pornit împotriva Europei”. Diodor din Sicilia, istoric grec din perioada augustană, susţine că „Darius, stăpân al aproape întregii Asii, dorea să supună Europa”. Romanii nu rămân străini de această caracterizare a războaielor medice: biograful Cornelius Nepos defineşte acţiunea lui Temistocle la Salamina în următorii termeni: „astfel, prin înţelepciunea unui singur bărbat, Grecia a fost eliberată, iar Asia s-a

supus Europei"; ceva mai târziu, Quintus Curtius, autor din secolul I d.Hr. al unei istorii a lui Alexandru cel Mare, pomeneşte în aceiaşi termeni campaniile lui Darius şi Xerxes în Grecia: Macedoneanul, arătând armatei sale oraşul Persepolis, le aminteşte soldaţilor că „de acolo mai întâi Darius, apoi Xerxes au pornit un război barbar împotriva Europei". Şi din nou, pentru a nu face oţioasă expunerea continuând citatele, mă voi rezuma la a spune că denumirea războaielor medice drept războaie dintre Europa şi Asia se găseşte la poetul alexandrin Lycophron, mai înainte menţionat, la Lucanus în epopeea *Pharsalia*, la poetul grec Alceu din Mesenia, care a trăit probabil în vremea împăratului Hadrian, la istoricul iudeu Flavius Iosephus şi chiar şi în Antichitatea târzie, la istoricul grec Zosimos.

Motivul nu rămâne însă fixat numai pentru Maraton şi Salamina, ci se extinde şi asupra altor bătălii duse de greci împotriva perşilor: Diodor din Sicilia pomenind o victorie repurtată de generalul atenian Cimon asupra perşilor în Cipru, povesteşte cum învingătorii i-au adus ofrande la Delfi lui Apolo şi au aşezat acolo o inscripţie pe care era scris că „de când marea a despărţit Europa de Asia" niciodată oamenii n-au dobândit o asemenea victorie, deoarece acum „Asia a fost înfrântă de o dublă armată". O informaţie transmisă de retorul Athenaios demonstrează cât de adânc era încetăţenită aceasta *tradiţie* în conştiinţa greacă: Filip al II-lea, regele Macedoniei, a numit-o Europa pe fiica pe care a avut-o cu Cleopatra şi care s-a născut în timpul pregătirilor campaniei antipersane care trebuia să răzbune invaziile lui Darius şi Xerxes, adică trebuia să consfinţească revanşa Europei asupra Asiei!

Filip al II-lea a murit asasinat în anul 336 î.Hr., fără să-şi fi împlinit planurile. Reacţia „Europei" însă nu va întârzia multă vreme. În 333, fiul său, Alexandru, în urma unor

campanii fulger, reuşeşte să înfrângă şi să distrugă din temelii Imperiul Persan. Triumful Europei era deplin şi părea definitiv. Un semn produs la naşterea lui Alexandru profetizase lichidarea stăpânirii persane: „În ziua în care s-a născut", spune istoricul Trogus Pompeius, contemporanul lui Augustus, primul autor latin al unei istorii universale, „doi vulturi au stat încontinuu pe vârful casei tatălui său, prevestind dublul imperiu al Europei şi al Asiei". Poetul alexandrin pomenit în mai multe rânduri, Lycophron, îşi încheie în poemul *Cassandra* (*Alexandra*) povestirea veşnicului război dintre Europa şi Asia, pe care a dezvoltat-o de-a lungul a două sute de versuri, cu imaginea unui leu care, pornit din Macedonia, distruge definitiv Imperiul Persan, evidentă referire la fiul lui Filip al II-lea.

Victoria Europei părea completă şi definitivă după dispariţia imperiului ahemenizilor. Europa şi Asia încetează, o dată cu victoriile lui Alexandru, să mai constituie entităţi antagonice, căci cultura greacă se extinde asupra continentului asiatic — asistăm la o primă încercare de „globalizare" —, astfel încât, cel puţin în aparenţă, Asia şi Europa devin echivalente din punctul de vedere al mentalităţii şi al civilizaţiei. Cultura elenistică născută după moartea macedoneanului este, în bună măsură, o sinteză greco-orientală. De aceea, pe un scut pe care este figurată bătălia de la Arbella, din 331 î.Hr., sunt zugrăvite două femei în deplină egalitate, cu menţiunea că reprezintă Europa şi Asia. Poetul Adaios spune într-o epigramă că mormântul lui Alexandru Macedon uneşte cele două continente. Astfel, cuceririle macedoneanului încheie un proces istoric; între Europa şi Asia, deosebirile antinomice se estompează în cadrul civilizaţiei elenistice, care va domina evoluţia omenirii în lumea antică până când forţa Romei i se va substitui. Dar, din moment ce Asia şi Europa

nu mai constituie entităţi de civilizaţie antinomice şi antagonice, toposul veşnicului război dintre Europa şi Asia ar trebui să înceteze să mai fie de actualitate. În mod raţional, cariera lui n-ar mai fi trebuit să continue. Cu toate acestea, surpriză!

Când regele Pontului Mithridates al VI-lea Eupator (domneşte între 111-63 î.Hr.) intră în conflict cu Roma, el se aşează deliberat pe linia tradiţiei asiatice: regele aruncă printre locuitorii Asiei Mici un manifest propagandistic şi anume o pretinsă profeţie a Sibilei, conform căreia stăpânirea lumii şi victoria asupra Europei vor reveni Asiei. Asta înseamnă ca regele se consideră conducătorul Asiei (Cicero aminteşte că el a fost numit „salvatorul Asiei"), iar pe generalii romani, conducători ai Europei. Aşadar, în viziunea lui Mithridates, Imperiul Roman se identifică cu Europa; Roma preluase moştenirea greacă şi, din nou, unitatea lumii s-a rupt în entităţi antinomice şi antagonice. Tentativa de „globalizare" elenistică eşuase. Dar această identificare este punctul de vedere grec. Romanii nu şi-au definit niciodată istoria în termeni de Europa şi Asia. Pentru ei cele doua nume nu desemnează concepte, ci sunt simple denumiri geografice, fără altă încărcătură, până spre sfârşitul Antichităţii. În schimb, cum vom avea ocazia să vedem, pentru ei Orientul şi Occidentul constituie concepte de civilizaţie şi mentalitate.

În anul 32 î.Hr. are loc un alt eveniment major al istoriei universale, bătălia de la Actium dintre Octavian, viitorul Augustus, pe de o parte, pe de alta, Marcus Antonius şi Cleopatra. Victoria lui Octavian a fost proslăvită în literatura epocii. Între autorii care pomenesc bătălia se numără şi Filon din Alexandria. Acesta făcuse parte dintr-o ambasadă a iudeilor care a fost primită de Caligula în a doua jumătate a anului 40 d.Hr. După ce Claudius a devenit

împărat, Filon şi-a publicat amintirile despre întrevederea cu Caligula într-o scriere celebră intitulată *Legatio ad Gaium*. În textul relatării, scriitorul iudeu intercalează un elogiu al lui Augustus, scris, probabil, de un oriental elenizat. În acest elogiu, anonimul autor se exprimă în următorii termeni despre bătălia de la Actium:

„Şi din nou s-au luptat pentru întâietate insule cu continente şi continente cu insule având drept conducători şi protagonişti pe cei mai străluciţi conducători romani. Şi din nou cele două părţi imense ale lumii s-au ridicat una împotriva celeilalte, luptând pentru stăpânirea pământului, Asia împotriva Europei, Europa împotriva Asiei; şi pornindu-se neamurile Europei şi ale Asiei de la capătul pământului, au purtat războaie grele, astfel încât în scurt timp tot neamul omenesc s-ar fi distrus în întregime, dacă nu s-ar fi ajuns la un deznodământ fericit datorită unui conducător, Augustus, supranumit pe drept cuvânt cel care îndepărtează nenorocirile”.

Interpretând bătălia de la Actium drept un episod al veşnicului război dintre Europa şi Asia (de remarcat adverbul „din nou” care introduce sintagma, ceea ce arată că fenomenul se repetă), Filon aşează victoria lui Augustus împotriva lui Marcus Antonius în descendenţa asediului Troiei, a războaielor greco-persane, a campaniilor lui Alexandru Macedon, adică a tuturor momentelor semnificative ale istoriei greceşti când elinii s-au confruntat cu orientalii. Asta înseamnă însă că bătălia de la Actium este, asemenea Maratonului şi Salaminei, un episod al istoriei greceşti, iar Augustus, un erou grec, asemenea lui Ahile, Temistocles şi Alexandru Macedon. Numai o asemenea interpretare a acţiunii învingătorului lui Marcus Antonius explică şi titulatura fiului Divinului Iulius de pe o inscripţie în versuri descoperită în insula egipteană Philae: „stăpânul Europei şi al Asiei”. În viziunea greacă, Augustus este

o ipostază nouă a lui Alexandru şi, în consecinţă, el a unit, asemenea acestuia, cele două continente ale lumii.

Bătălia de la Actium, episod al istoriei greceşti? Romanii n-au acceptat niciodată aşa ceva. În schimb, grecii, încă din secolul al V-lea î.Hr., încearcă să-i cuprindă pe romani în universul lor legendar, susţinând că Eneas, împreună cu Ulise, ar fi întemeiat Roma; o altă legendă spune că eponimul Romei a fost Romos, fiul lui Ulise şi al zeiţei Circe. Teoria originii greceşti a romanilor culminează cu istoricul Dionis din Halicarnas, care, în timpul domniei lui Augustus, scrie la Roma o carte intitulată *Antichităţile Romane*, în care susţine că romanii sunt în realitate greci şi chiar legitimează prin „această realitate" expansionismul roman, afirmând sentenţios: „se cuvine ca latinii să domine popoarele vecine şi să-i organizeze pe barbari conform justiţiei, deoarece ei sunt greci". Astfel, grecii, învinşi şi supuşi de noua superputere a lumii, şi-i aproprie pe romani şi consideră istoria romană ca fiind istorie greacă; în consecinţă, privită din acest unghi de vedere, bătălia de la Actium este reeditarea asediului Troiei, a bătăliilor de la Maraton şi Salamina, a tuturor luptelor în care s-au confruntat grecii cu perşii şi a campaniilor lui Alexandru Macedon.

Opresc aici această istorie, poate prea lung expusă, dar necesară pentru ceea ce va urma. Important este faptul că grecii, echivalând Europa cu principiul libertăţii, au stabilit trăsătura fundamentală a conceptului de Europa. Din secolul al V-lea î.Hr. şi până astăzi, Europa se află în acele locuri unde oamenii sunt fiinţe libere nu numai din punct de vedere politic, ci şi spiritual. Apartenenţa la continentul european nu este suficientă pentru a putea fi considerat european în adevăratul sens al cuvântului. Libertatea este condiţia *sine qua non* pentru a putea fi denumit astfel. Şi, aşa cum, începând cu secolul al IV-lea î.Hr.,

apartenenţa la comunitatea elenică nu mai este condiţionată de originea etnică, criteriul fundamental devenind mentalitatea şi cultura, tot astfel participarea la Europa este determinată de mentalitate şi comportament. „Mai degrabă trebuie numiţi elini", spune Isocrates în *Discursul Panegiric*, „cei care au adoptat paideia" — cu alte cuvinte cultura în sens larg şi mentalitatea greacă — „decât aceia care au o origine comună cu noi", iar într-o scrisoare el îi atrage atenţia lui Filip al II-lea că în Asia Mică există vorbitori de limba greacă, dar care din punctul de vedere al comportării sunt barbari. Astfel noi moştenim de la greci axioma că acolo unde sfârşeşte libertatea, Europa încetează să mai existe. Şi, repet, este vorba nu numai de libertatea consfinţită de legi, ci şi de libertatea spirituală.

Toposul veşnicului război dintre Europa şi Asia îşi continuă cariera. Chiar dacă romanii nu l-au utilizat pentru fapte ale istoriei proprii, el se perpetuează pe cale livrescă. La istoricul creştin Orosius găsim o formulă generalizatoare care asigură perenitatea motivului; pomenind războiul civil persan care a avut loc după moartea lui Darius al II-lea Ochos, survenită în 404 î.Hr., istoricul enunţă următorul gând: „Şi astfel, întreaga Asie şi Europă s-au zdrobit în ucideri şi nenorociri pe care şi le-au provocat când fiecare sie înseşi, *când una celeilalte*"; caracterul generalizator al frazei lui Orosius arată că toposul este în continuare o constantă, rămasă actuală în timpul vieţii discipolului Sfântului Augustin. În acelaşi timp, în secolul al V-lea d.Hr., prin creştinism, Roma se identifică definitiv cu Europa. În acest context trebuie abordat, după opinia mea, textul de atâtea ori citat din cronica lui Isidor cel Tânăr care, în descrierea bătăliei de la Poitiers din anul 732 d.Hr., când Europa a fost salvată de invazia arabă, utilizează pentru prima oară în limba latină termenul de

„europeni” (*Europenses*): după şapte zile „europenii văd corturile arabilor goale (...) Europenii se reîntorc veseli fiecare în patria sa”. Cronicarul păstrează vechea împărţire a pământului în două continente. Cu toate acestea, deoarece arabii veneau din Spania, el nu-i putea numi asiatici. Dar adversarii lor? Deoarece erau creştini şi constituiau o coaliţie, Isidor cel Tânăr, aşezându-se pe tradiţia istorică şi literară, utilizează ca numitor comun termenul de *Europenses* pentru oamenii lui Charles Martel, căci Europa ca entitate de civilizaţie era din nou ameninţată.

Nu intenţionez să continui istoria motivului veşnicului război în epocile ulterioare. Pentru a arăta însă perenitatea lui, voi mai da câteva citate. Istoricul german Droysen, gânditorul care a numit şi definit perioada elenistică, îşi încheie preambulul la istoria lui Alexandru cel Mare cu următoarele cuvinte: „Această luptă se va repeta secol de secol. Aceeaşi teroare zvârle popoarele Asiei spre cucerirea Occidentului. Aceeaşi nostalgie împinge popoarele Occidentului spre Mormântul Sfânt. Popoare noi irup în arenă. Deja Asia a ajuns în inima Europei, iar Europa forţează porţile Asiei. Cine poate cunoaşte viitorul? Dar va veni ziua în care se va decide lupta milenară între Orient şi Occident. Ultima luptă va fi dată; pacea mutuală originară se va restabili şi istoria va intra într-un ciclu nou”. Astfel Droysen întrevede „sfârşitul istoriei”, când va domni pacea eternă. Iar aceasta va interveni atunci când libertatea se va fi instaurat ecumenic. Cam în aceiaşi termeni raţionează şi Eminescu: într-un articol publicat cu ocazia Anului Nou 1883, el pomeneşte „furtuna care vine din răsărit spre a o întâmpina pe cea din apus”, iar în proiectul dramatic *Pacea pământului vine s-o ceară*, Pater Celsus îi explică sensul regatului lui Decebal: „Un mur e acest

popor contra ginţilor ei, cari se mişcă asemeni nisipului zburător al pustielor”.

Pentru Hegel, caracteristic Europei este conştiinţa libertăţii individuale, care se materializează prin voinţă şi acţiune; iar aceasta s-a produs în străvechea Eladă, unde au apărut Homer, Ahile şi Alexandru:

„Cea mai înaltă figură care a plutit în faţa concepţiei greceşti este Ahile, fiul poetului, tânărul adolescent homeric din războiul troian. Homer este elementul în care trăieşte lumea grecească, precum omul trăieşte în aer. Viaţa grecească este o adevărată înfăptuire tinerească. Ahile, poeticul, tânărul, a iniţiat această viaţă, şi Alexandru cel Mare, tânărul real, i-a încheiat ciclul. Ambii ne apar în lupta contra Asiei. Ahile, ca figură centrală în expediţia naţională a grecilor contra Troiei, nu stă în fruntea ei, ci este supus regelui regilor, căci el nu poate fi conducător fără a primi contururi fantastice. Dimpotrivă, cel de al doilea tânăr, Alexandru, cea mai liberă şi mai frumoasă individualitate care a apărut vreodată în realitate, păşeşte în fruntea vieţii tinereşti, matură în sine, ducând la îndeplinire răzbunarea contra Asiei.”

(Hegel, *Prelegeri de filozofie a istoriei*)

Iată şi punctul de vedere similar, exprimat de un oriental:

„Un antagonism puternic a existat încă de foarte multă vreme între cele două lumi. De atunci, raporturile între islam şi creştinism au reprezentat în mod obligatoriu lupta seculară între Orient şi Occident; o luptă care adesea a fost armată, dar care era acompaniată şi de aprige controverse şi polemici. Orientul musulman şi Occidentul creştin s-au ciocnit vreme de mai bine de un mileniu şi, chiar şi în vremurile actuale, există încă o prăpastie care le desparte.”

(Aga Kahn Zaki Ali,
L'Europe et l'islam, Geneva 1945)

Filon din Alexandria, situându-se pe tradiţia greacă, a interpretat bătălia de la Actium ca fiind un nou episod al războiului dintre Europa şi Asia. Romanii au utilizat toposul, dar numai pentru evenimente ale istoriei greceşti. Vergilius, Seneca, Trogus Pompeius şi alţii pomenesc confruntarea dintre continente în legătură cu asediul Troiei, victoriile de la Maraton şi Salamina, campaniile lui Alexandru Macedon; niciodată, până în Antichitatea târzie, ei nu au discutat în aceşti termeni episoade ale istoriei romane. Vergilius, descriind în cântul VIII al *Eneidei* (scutul lui Enea) forţele care s-au aflat faţă în faţă la Actium, spune că alături de Augustus se găsea Roma, zeii tradiţionali ai cetăţii şi elementele fundamentale ale constituţiei, senatul şi poporul roman; alături de Marcus Antonius, „forţele Orientului" (*vires Orientis*), „monstruoşii zei orientali" şi „soţia egipteană". Ecuaţia stabilită de Vergilius coincide cu cea enunţată de Augustus însuşi în testamentul său politic (*Res Gestae Divi Augusti*) unde afirmă că au jurat în numele său şi l-au vrut conducător în războiul de la Actium „toată Italia" şi provinciile occidentale. Începând cu instaurarea principatului, Orientul, mai întâi, şi, ceva mai târziu, spre sfârşitul Antichităţii, Occidentul (Sfântul Augustin conchide că „dacă împarţi pământul în două, Orient şi Occident, Asia va fi o parte, în cea de a doua Europa şi Africa" — *De civitate Dei*; provincia Africa făcea parte din zona latinofonă a imperiului) devin concepte antinomice echivalente cu ceea ce grecii denumiseră Europa şi Asia — este vorba, bineînţeles, de conceptele de mentalitate şi civilizaţie şi nu de denumirile geografice. Orientul, obişnuit cu sclavia, este supus regilor, spune istoricul Tacitus; Orientul este pervertitor, incestuos, dornic de lux; moravurile sale

sunt incompatibile cu faimoasele *mores maiorum* cultivate de romani şi răspândite în provinciile apusene ale Imperiului. Occidentul, printr-un proces cu consecinţe istorice majore, devine latinofon şi se identifică cu *forma mentis* romană, în timp ce Orientul rezistă oricărei încercări de romanizare şi este perceput ca fiind antinomic faţă de spiritul Romei. Romanii considerau că grecii până la Alexandru Macedon construiseră o civilizaţie şi o cultură cu care ei înşişi îşi descoperiseră nenumărate afinităţi, care determinase apariţia literaturii latine şi evoluţia din multe puncte de vedere a cetăţii întemeiate de Romulus, dar că, după şi datorită acţiunii macedoneanului, patria lui Pericles îşi trădase propria fiinţă şi se orientalizase. Elada, susţineau teoreticieni romani de talia unui Cicero, Valerius Maximus, Seneca, a devenit, prin acţiunea fiului lui Filip al II-lea, un pământ oriental. Titus Livius, într-o pagină celebră, în care — punându-şi întrebarea ce s-ar fi întâmplat dacă Alexandru ar fi atacat Roma — face istorie ipotetică, este de părere că macedoneanul ar fi fost cu siguranţă înfrânt, deoarece devenise asemănător regelui persan Darius, iar armata sa degenerase din cauza moravurilor orientale; luxul pervertitor provenea din răsărit, spuneau romanii. Pentru latini, Europa şi Asia erau simple denumiri geografice, fără altă semnificaţie; Orientul şi Occidentul în schimb, concepte de civilizaţie şi mentalitate; din punct de vedere geografic, susţin ideologii Romei, Grecia elenistică se află în Europa, dar din punctul de vedere al civilizaţiei, în Orient. În Antichitatea târzie, la scriitori precum Lactantius, Orosius, terminologia se unifică, astfel încât numele Europa devine sinonim cu Occidentul, iar Asia cu Orientul. Din acel moment, termenii se utilizează aleatoriu. Aceste echivalenţe se păstrează până în zilele noastre: titluri precum *Der Untergang des Abendlandes* a lui

Spengler, *La defense de l'Occident* a lui Massis se referă la Europa; semnificativ mi se pare din acest punct de vedere faptul că titlul cărţii istoricului englez Dawsen este în engleză *The Making of Europe*, iar în traducerea germană, *Die Gestaltung des Abendlandes*, ceea ce demonstrează echivalenţa celor doi termeni.

*

* *

Acestea sunt premisele: pământul este împărţit, spun anticii, în două zone antinomice şi antagonice, numite de greci Europa şi Asia, de romani Occident şi Orient. Grecii şi romanii se consideră congenital înzestraţi cu spiritul de libertate; în baza acestei trăsături definitorii, ei construiesc o lume care şi-a pus o amprentă puternică asupra evoluţiei civilizaţiei şi culturii vechiului continent. Când a apărut ea şi care-i este istoria?

Capitolul II

APARIȚIA SPIRITULUI EUROPEAN

Libertatea spirituală

Filozoful german Edmund Husserl, încercând să fixeze începuturile spiritului european, afirmă următoarele:

„Europa spirituală are un loc de naştere. Prin aceasta nu înţeleg un loc geografic într-o ţară, deşi şi acest lucru ar corespunde realităţii, ci un loc de naştere într-o naţiune, adică la persoane individuale şi grupe de persoane aparţinând acestei naţiuni. Este vorba de naţiunea veche grecească, în secolele VII-VI î.Hr. În ea se dezvoltă o nouă atitudine a individului faţă de lumea înconjurătoare. Şi, în consecinţă, se desăvârşeşte o creaţie spirituală, care se dezvoltă rapid într-o structură culturală închisă: grecii au numit-o „filozofie". În izbucnirea filozofiei, astfel înţeleasă, în care, deci, sunt cuprinse toate ştiinţele, văd eu, oricât de paradoxal ar putea să pară, fenomenul originar (das Urphaenomen) al Europei spirituale."

(*Criza conştiinţei europene*)

Aşadar, pentru Husserl, „Europa spirituală" s-a născut o dată cu apariţia filozofiei ioniene (de remarcat faptul că acest spirit nou, „european", apare pe coasta de vest a Asiei Mici!) în secolul al VI-lea î.Hr., când pentru prima oară se încearcă explicarea lumii în baza unui principiu de ordin raţional. Pentru Tales din Milet, primul filozof, conform tradiţiei, cosmosul se naşte din transformările succesive ale elementului primordial, apa; pentru Heraclit din Efes, din cele ale focului; pentru Anaximenes, din cele ale

aerului; pentru Pitagora, esenţa lumii este numărul, în fond prima încercare de transpunere a realităţilor cosmice în formule matematice. Această creaţie, filozofia, care presupune în mod necesar libertatea spirituală, constituie în viziunea lui Husserl actul de naştere al Europei. Este evident că spiritul promovat de ionieni se află în antiteză faţă de interpretările mitologice orientale şi este în afara oricărei îndoieli că filozofii ionieni au realizat o revoluţie ale cărei consecinţe benefice le simţim şi în zilele noastre. Primii filozofi greci au statuat o dată pentru totdeauna două trăsături definitorii ale Europei despre care vom mai avea ocazia să vorbim, şi anume principiul libertăţii şi ideea de sistem.

Este însă „izbucnirea filozofiei" ioniene o apariţie surprinzătoare, *ex nihilo*, sau reprezintă rezultatul unui proces? Cu alte cuvinte, s-a configurat mai înainte o mentalitate care avea să conducă la naşterea filozofiei? Singurul teren mai solid pe care ne putem situa îl constituie poemele homerice; chiar dacă existenţa lui Homer este stabilită azi în secolul al VIII-lea î.Hr., cele două epopei reflectă în multe episoade credinţe şi obiceiuri foarte vechi şi, în mod cert, reiau vechi motive literare, căci o operă atât de rafinată nu poate fi un început, ci apogeul unei literaturi care, din nefericire, n-a ajuns până la noi. Reflectă oare *Iliada* şi *Odiseea* o atitudine faţă de lume necunoscută până atunci?

Când şi cum a apărut cosmosul nu se spune în *Iliada* şi *Odiseea*. În cântul XVIII al *Iliadei*, zeul Hefaistos sculptează pe scutul lui Ahile universul în întregime. Chiar dacă gestul zeului este cosmogonic, căci, lucrând reliefurile, el făureşte lumea, rezultatul nu este o cosmologie. Dacă poemele Orientului abundă în mituri cosmogonice, originea universului nu pare a fi între preocupările lui Homer. Conform cosmologiei homerice, pământul este un disc

plutind pe râul Ocean. Deasupra se află sub forma unei hemisfere cerul; sub pământ se află lăcaşul morţilor. În cer locuiesc zeii nemuritori, hrănindu-se cu ambrozie şi nectar. Zeii îi pot ajuta sau persecuta pe oameni, dar nu le pot determina destinul. Pe pământ se află oameni creatori de civilizaţie, hrănindu-se cu „roadele câmpiei". Muritori, supuşi voinţei de multe ori capricioase a zeilor, oamenii au parte de o soartă lamentabilă. Însuşi marele Zeus, stăpânul lumii, recunoaşte faptul:

„dară din tot ce pe lume e viaţă, răsuflă şi mişcă,
nu e nimic mai de plâns şi mai necăjit decât omul."

Generaţiile de muritori se succed asemenea frunzelor pădurii:

„cum e cu frunzele aşa-i şi cu neamul sărmanilor oameni
unele toamna le scutură vântul şi cad ofilite,
altele codrul le naşte-nverzind dacă dă-n primăvară:
astfel pe lume şi valul de oameni se naşte şi moare."
(*Iliada* — trad. Murnu)

Şi ce-l aşteaptă pe om după moarte? Odisseus (Ulise), coborând în Infern, îşi întâlneşte mama şi vrea s-o îmbrăţişeze; încercarea este zadarnică, deoarece ea este o nălucă, o umbră care nu poate fi cuprinsă. Întâlnindu-l pe Ahile în lumea infernală, Odisseus îl elogiază pentru faptul că şi în imperiul lui Hades el îşi păstrează atitudinea şi poziţia regală pe care o avusese şi în timpul vieţi. Ahile protestează: el ar prefera să fie slujitorul pe pământ al unui amărât care abia îşi duce zilele decât să fie rege în imperiul morţii. În domeniul de dincolo de râul Acheron nu se întâlnesc decât umbre inerte sălăşluind în întuneric. Concepţie profund pesimistă, care nu lasă loc nici unei

speranţe. Dar, în ciuda acestei realităţi, de care este perfect conştient, eroul homeric consideră că există lucruri mai importante decât viaţa. Ahile însuşi ştie că se află în faţa unei alternative hotărâte de destin: sau se reîntoarce acasă unde va trăi până la adânci bătrâneţe, dar neştiut de nimeni, sau rămâne la Troia şi va muri curând acoperit de glorie. Ahile nu părăseşte Troia. Viaţa îndelungată în anonimat nu-l interesează, ea este lipsită de sens. Eroul homeric iubeşte activitatea în plină lumină; existenţa este în viziunea lui Homer o competiţie permanentă, în care eroul se angajează pentru a-şi dovedi valoarea. Moartea intervine atunci când şi-a atins limita. Prelungirea vieţii dincolo de această limită înseamnă doar supravieţuire biologică.

În cântul VII al *Iliadei*, eroul troian Hector, ieşit în faţa armatei, le propune aheilor să aleagă dintre ei un erou care să se înfrunte cu el într-un duel. Singura condiţie pe care o pune este restituirea corpului celui căzut în luptă pentru înmormântare. În cazul victoriei fiului lui Priam, cei care vor vedea mormântul adversarului său vor spune:

> „iată mormântul acelui bărbat care odată pe vremuri
> fost-a vestit ca viteaz şi pierit-a de arma lui Hector."
>
> (*Iliada*)

Cu alte cuvinte, eroul a trecut, datorită valorii sale, peste multe obstacole; la sfârşit a vrut să treacă şi peste obstacolul numit Hector: nu l-a putut depăşi; el şi-a atins limita şi atunci intervine moartea; viaţa nu are valoare decât atâta vreme cât eroul poate învinge obstacole din ce în ce mai mari, ca într-o întrecere atletică. Existenţa este un permanent concurs şi, conştienţi de această realitate, grecii au dezvoltat ceea ce s-a numit cu un termen tehnic „spiritul agonal" (încă de la Homer cuvântul *agon*

înseamnă arenă pentru jocuri atletice); Bernd Rill, într-un editorial intitulat *Europa in der Krise*, conchide: „Europa ...se dezvoltă „agonal” aşa cum s-a descoperit acest lucru la vechii greci, care au preţuit atât de mult în politică, cultură şi sport concursul, chiar până la autodistrugerea statală”. Spiritul agonal este cel care conferă dinamism şi mobilitate, cu avantajele şi dezavantajele respective, Europei.

Eroul homeric doreşte să moară în competiţie: perspectiva unei altfel de ieşiri din viaţă îl înspăimântă. Cuprins de apele râului Scamandru, Ahile se crede înşelat de mama sa, zeiţa Thetis, care-i profetizase căderea în bătălie, săgetat de zeul Apolo. Hector preferă moartea glorioasă, în confruntare cu erou ilustru, unui sfârşit oarecare: chiar şi atunci când are dovada clară că a fost părăsit de zei, el încearcă imposibilul, înfrângerea destinului.

Viaţă şi moarte. Veşnica problemă a omenirii l-a stăpânit şi pe omul epocii homerice. Eroul homeric nu-şi pune întrebări asupra sensului lor: el ştie că sensul vieţii este demonstrarea şi măsurarea propriei valori în competiţii desfăşurate în plină lumină. Întunericul nu-i place. Somnul (*hypnos*) este în mitologia greacă frate geamăn cu moartea (*thanatos*). Lumină şi permanentă punere la încercare a propriilor forţe, care nu sunt numai cele fizice, ci şi cele morale şi ale inteligenţei, constituie viaţa în adevăratul sens al cuvântului; somnul şi supravieţuirea biologică sunt echivalente cu moartea. În schimb, el este dornic de supravieţuire în memoria generaţiilor, trăsătură pe care a moştenit-o, cum au arătat cercetări recente, de la strămoşii săi indoeuropeni.

Prin efortul permanent de autodepăşire, eroul homeric prefigurează una din trăsăturile mentalităţii europene.

Dar nu numai dorinţa de autodepăşire şi permanenta evaluare a capacităţilor individuale îl apropie pe eroul homeric de noi: acesta este înzestrat şi cu pasiunea cunoaşterii. Curiozitatea de nestăpânit îl împinge pe Odisseus (Ulise) să asculte cântecul sirenelor, să exploreze tărâmuri necunoscute. De multe ori, spiritul iscoditor îl aruncă în primejdii enorme. Nu fatalitatea îl împinge spre regiuni neştiute, ci dorinţa congenitală de cunoaştere. Dorinţa de a vedea cu proprii ochi lumi noi îl proiectează în situaţii deznădăjduite, din care reuşeşte să scape numai datorită inteligenţei cu care este înzestrat, asemenea celor pe care le-a avut de înfruntat regele din Itaca atunci când, din proprie voinţă, el se duce să cerceteze insula în care trăiau ciclopii. Aventura omului european începe cu eroul homeric: întemeietorii greci de colonii, marinarii care, asemenea lui Pitheas, se duceau spre regiuni încă necălcate de nimeni, navigatorii Renaşterii şi cei ai perioadei moderne, exploratorii spaţiului cosmic reiau la diferite epoci spiritul care-l stăpânea acum vreo trei mii de ani pe legendarul soţ al Penelopei.

Omul ca fiinţă morală, înzestrat cu pasiunea cunoaşterii, cu dorinţa permanentă de autodepăşire, cu conştiinţa responsabilităţii faptelor săvârşite, cu dorinţa de a lăsa posterităţii un bun renume, se află în centrul poemelor homerice. Sau, cum a conchis un exeget român, Cezar Papacostea, Homer este un „simbol de fericit augur, cea dintâi mare personalitate a omenirii, care înclină în favoarea umanismului cumpăna dintre divin şi uman” (*Evoluţia gândirii la greci*). Mentalitatea care a determinat naşterea filozofiei la grecii din Ionia îşi are originea în mentalitatea căreia Homer i-a dat expresie literară. „Acest om” a spus Platon despre Homer, „a făcut educaţie Greciei”;

continuând firul logic, putem spune azi că, prin intermediul Greciei, el a făcut educaţie Europei.

Astfel, apariţia filozofiei ioniene, pe care Husserl o considera a fi actul de naştere a Europei spirituale, a fost consecinţa mentalităţii pe care a încarnat-o multă vreme mai înainte eroul homeric.

Dacă, la facerea lumii, „la început a fost cuvântul", pentru naşterea spirtului european, la început a fost Homer.

Consecinţele spiritului liber

Europa este locul unde se manifestă principiul libertăţii, iar prima manifestare a acestuia o întâlnim la Homer. Care sunt consecinţele în plan cultural ale acţiunii acestui principiu? Când fiinţa liberă nu s-a mai limitat numai la cunoaşterea naturii înconjurătoare, ci s-a concentrat şi asupra realităţilor ultime ale universului, atunci s-a născut pe pământul locuit de greci filozofia. Eroul homeric a constituit premisa; gândirea speculativă a fost consecinţa logică.

Apariţia filozofiei şi dezvoltarea culturală greacă

Libertatea spirituală este o condiţie necesară, însă nu şi suficientă pentru apariţia filozofiei. Mai trebuie şi o altă trăsătură, anume spiritul de sistem. De fapt nu există filozofie fără sistem, căci filozoful caută să cuprindă toate realităţile cosmosului într-o structură logică. De aceea nu cred că se poate vorbi de o filozofie în Orientul antic (nu mă refer aici la India, care este un caz aparte): întâlnim proverbe, observaţii interesante, vorbe înţelepte, pilde, dar

nu încercări de explicare logică a universului. Orientalii n-au avut capacitate de generalizare, ci numai de observare: egiptenii şi babilonienii cunoşteau teorema lui Pitagora sub forma tripletei numerice 3,4,5. Dar nu au formulat teorema şi nici n-au încercat să o demonstreze. În schimb, grecii dezvoltă pentru prima oară capacitatea de a raţiona deductiv, care va determina în domeniul matematicii excepţionalele realizări cuprinse în corpusul lui Euclid. La fel şi în domeniul astronomiei: babilonienii şi egiptenii au făcut observaţii importante, pe care le-au consfinţit în scris, dar prezicerea eclipselor, formularea teoriilor geo- şi heliocentrice sunt opera grecilor, căci ei au fost primii care au căutat să înţeleagă sistemul cosmosului şi să perceapă legile care-l conduc. Contemplarea cerului nu îi este suficientă grecului; el vrea să înţeleagă regulile care guvernează mişcările astrelor. Tributari Orientului pentru nenumărate observaţii şi experienţe umane, grecii realizează, prin revoluţia pe care au produs-o începând cu secolul al VI-lea î.Hr., tiparul de gândire european.

Dacă principiul libertăţii şi-a găsit expresia literară datorită lui Homer, spiritul de sistem se manifestă pentru prima dată la celălalt poet emblematic grec, Hesiod. Acesta, „ales al muzelor", explică într-un tot sistematic legendele greceşti referitoare la zei în poemul *Teogonia*, iar în poemul *Munci şi Zile* alcătuieşte, pentru prima oară, un manual de agricultură, inaugurând prin cele doua poeme un nou gen literar, genul didactic. Astăzi, didacticismul nu mai este o virtute literară, dar el presupune capacitatea sistematizării, pe care a inaugurat-o Hesiod, capacitate necesară sintezei filozofice. Astfel, primii poeţi greci configurează mentalitatea care a condus la apariţia „miracolului" pe care l-a constituit secolul lui Pericles; iar acesta, la rândul său, a format Europa.

Odată împlinită premisa, libertatea intelectuală şi capacitatea de gândire sistematică, consecinţa nu întârzie să apară. Tales din Milet inaugurează domeniul filozofiei, gândind asupra realităţilor cosmice. De atunci, fiecare filozof (termenul de filozofie este, după Diogenes Lartios, o invenţie a lui Pitagora) gândeşte el însuşi asupra lumii şi îşi transmite, cu puţine excepţii, gândirea în opere scrise; în gândirea greacă argumentul de autoritate joacă un rol secundar. Fiecare discipol supune teoria magistrului său unui examen critic şi nu de puţine ori el îşi contrazice în chip categoric predecesorul. Reacţia lui Aristotel faţă de filozofia maestrului său Platon nu este singulară în istoria filozofiei greceşti; când stagiritul a fost întrebat cum a putut da dovadă de atâta lipsă de pietate, încât să-şi contrazică profesorul, el a răspuns printr-o formulă rămasă proverbială şi pe care noi o ştim în versiune latină: *amicus Plato, sed magis amica veritas* („mi-e prieten Plato, dar mai prieten îmi este adevărul"). Platon însuşi recunoscuse în ultimul său dialog, *Legile*, că poezia lui Homer, care a fost primul său profesor, îl fascinează, dar că mai mult respect datorează adevărului.

Iată o atitudine necunoscută Orientului antic. Căutarea adevărului este finalitatea filozofiei şi ea depăşeşte, bineînţeles, relaţiile interumane. Aristotel îl admira atât de mult pe Platon, încât socotea că „celor răi nu le este permis nici măcar să-l laude". Dar adevărul este scopul suprem şi, cultivând spiritul pe care-l deprinsese de la maestrul său, filozoful supune orice teorie unui examen critic. Iar analiza critică este stimulativă şi fecundă. Aşa au apărut, ca efect al libertăţii spirituale, marile sisteme filozofice ale Eladei: platonismul, peripatetismul, stoicismul, epicureismul, neoplatonismul etc.

De atunci şi până în zilele noastre, gândirea se dezvoltă prin teze şi antiteze, iar ciocnirile de idei vor înceta numai

când vor fi cunoscute şi recunoscute definitiv toate adevărurile universale. Orice filozof de oriunde şi din orice epocă se va revendica de la predecesorii săi elini. Alfred Whitehead, în cadrul cursului pe care l-a ţinut la Universitatea din Edinburgh în anul universitar 1927-1928, definea în următorii termeni filozofia europeană: „Cea mai sigură caracterizare a tradiţiei filozofice europene este că aceasta constă într-o serie de note de subsol la Platon" („a series of footnotes to Plato" — *Process and Reality. An Essay in Cosmology*, New York, 1979). Afirmaţia este voit exagerată, dar ea constituie o expresie puternică a faptului că suntem tributari şi în epoca modernă gândirii speculative dezvoltate de străvechea Eladă şi în special personalităţii pe care grecii nu ezitau să o aşeze pe aceeaşi treaptă cu Homer.

Dar nu numai apariţia filozofiei este consecinţa spiritului liber; odată exercitată capacitatea gândirii speculative, aceasta determină o teoretizare a tuturor domeniilor. Astfel se nasc noi discipline, pe care culturile Orientului Apropiat antic, în ciuda bogăţiei lor, nici nu le-au presimţit. Un oarecare Theagenes din Rhegion a inventat, în secolul al VI-lea î.Hr., exegeza literară, pornind de la premisa că poezia trebuie citită altfel decât filozofia şi că, în consecinţă, este absurd să-l combaţi pe Homer cu argumentele filozofilor (în ciuda complexităţii scrierilor sumeriene, egiptene, hitite etc. nu vom întâlni la aceştia încercări de înţelegere a fenomenului literar). Theagenes din Rhegion este strămoşul tuturor criticilor şi istoricilor literari, aşa cum Tales din Milet este strămoşul tuturor filozofilor.

Mai târziu, în secolul al V-lea î.Hr., Corax din Siracuza inaugurează retorica, în fapt teoria literară, deoarece pentru greci şi, ulterior, şi pentru romani, poezia, arta dramatică, proza istorică şi celelalte genuri literare trebuie analizate ca discursuri. În chip similar vor fi discutate şi celelalte domenii

artistice, artele plastice, muzica. Grecii au fost congenital înzestraţi cu pasiunea ideilor, astfel încât în străvechea Eladă dezbaterea teoretică este prioritară faţă de utilizarea cunoştinţelor în existenţa cotidiană. Pentru Platon, matematica este o disciplină abstractă, ea este o propedeutică pentru filozofie, aplicaţiile ei în practică fiind dispreţuite de elevul lui Socrate. Cunoaşterea în sine constituie finalitatea oricărui demers ştiinţific.

Pasiunea cunoaşterii se exercită şi asupra trecutului, grecii fiind primii care au încercat să-şi explice procesele de dezvoltare a umanităţii, inventând o nouă disciplină necunoscută Orientului antic, istoria. Indisolubil legată de înţelegerea istorică, politica încetează să fie numai o îndatorire de acţiune practică în folosul cetăţii, devenind şi o disciplină teoretică ilustrată de mari personalităţi asemenea lui Platon, Aristotel, Gorgias etc.

Majoritatea ştiinţelor pe care le-au cultivat europenii de-a lungul secolelor au fost create şi definite de descendenţii lui Homer şi Hesiod, adică de descendenţii celor doi poeţi emblematici care, prin poemele lor, au dat expresie libertăţii umane şi spiritului de sistem.

Astfel, pasiunea grecilor pentru înţelegerea profundă a realităţilor, fie ele ale cosmosului sau ale existenţei telurice, conduce la naşterea multitudinii ştiinţelor cu care astăzi suntem atât de familiarizaţi. Şi cum teoriile contrare abundă, cum fiecare generaţie are propria contribuţie în toate ramurile culturii, încă din timpul vieţii lui Platon istoria s-a diversificat, mulţi autori studiind şi descriind evoluţia fiecărei ştiinţe. Eudoxiu din Cnidos, elev al lui Platon, scrie o istorie a matematicii, Eudemos, elev al lui Aristotel, o istorie a ştiinţelor exacte, Teofrast, cel mai cunoscut discipol al aceluiaşi, alcătuieşte o istorie a teoriilor fizice. Spiritul istoric cuprinde întreaga sferă a disciplinelor, oferind cercetătorilor antici

posibilitatea cunoaşterii şi înţelegerii gândirii predecesorilor lor. Din păcate, marea majoritate a acestor opere n-a ajuns până la noi; dar istoria, în adevăratul sens al cuvântului, nu poate fi scrisă decât de spirite libere, care se adresează unor spirite libere.

În sfârşit, o ultimă constatare; operele Orientului antic sunt anonime; nu cunoaştem autorul *Poemului lui Ghilgameş*. *Iliada* şi *Odiseea* sunt, în schimb, atribuite unui autor, Homer. Chiar dacă persoana poetului este învăluită în mister, chiar dacă el nu-şi dezvăluie identitatea în operă, chiar dacă nu ştim dacă cele două epopei au un singur autor sau mai mulţi, poetul care a cântat „Mânia lui Ahile" şi „Aventurile lui Odiseu" nu este un anonim.

Ceva mai târziu, Hesiod, pentru prima oară în istoria literară, se prezintă pe sine însuşi. Cu alte cuvinte, o dată cu grecii, apare şi conştiinţa actului de creaţie. Faptul nu se rezumă numai la literatură, ci cuprinde toate artele şi ştiinţele. Numele unor sculptori precum Fidias, Polictet, ale unor pictori ca Zeuxis sau Polignot sunt cunoscute tuturor amatorilor de artă. Chiar şi pictura de pe vasele greceşti este de multe ori semnată. Faptul este necunoscut Orientului.

Astfel, începând cu grecii, nu mai întâlnim doar opere, ci şi autori, fiecare cu individualitatea şi personalitatea sa. Abia după contactul cu grecii apar autori şi la alte popoare. Conştiinţa creaţiei este şi ea o trăsătură europeană. Cultura greacă este stimulativă şi declanşează virtuţi culturale tuturor popoarelor cu care vine în contact. Spre a utiliza terminologia lui Blaga, vom spune că influenţa ei asupra altor culturi este „catalitică". Spiritul grec este, în fapt, modelatorul Europei.

Spiritul de iniţiativă, conştiinţa creaţiei şi responsabilitatea personală înseamnă cultivarea individualităţii. Grecii dezvoltă şi transmit mai departe cultul pentru manifestarea valorii

personale, cult pe care-l întâlnim pentru prima dată la eroii homerici. Cetatea nu poate exista fără individualităţi care, prin realizările lor, indiferent în ce domeniu, conferă dinamism şi reputaţie comunităţii. Poetul latin Manilius, din vremea împăratului Tiberius, autorul unui poem astrologic intitulat *Astronomica*, face în cartea a IV-a o comparaţie între cele trei continente cunoscute în Antichitate: dacă Africa îl impresionează numai prin pustiuri şi animale sălbatice, Asia prin păduri, munţi uriaşi şi popoare, adică mase umane amorfe, Europa este locul unde apar eroi, deci individualităţi, oraşe, semnul civilizaţiei în ochii grecilor, şi arta (*doctae artes*). Percepţia greacă stăpâneşte şi în zilele noastre. André Siegfried, mai înainte citat, spune:

„Fără geniul individualităţii, Europa n-ar fi decât un continent între celelalte, ar înceta să fie fermentul care pune în mişcare lumea."

Libertatea politică

Grecia experimentează în Antichitate toate formulele constituţionale pe care le-a cunoscut până în zilele noastre omenirea. Democraţia este ipostaza politică a principiului libertăţii. Atena este polisul grec cel mai celebru, care a întemeiat şi dezvoltat formula constituţională prin care toţi cetăţenii participă la treburile cetăţii, în care toţi cetăţenii sunt egali în faţa legii. Primul cuvânt prin care grecii au denumit democraţia este *isonomia* „egalitatea drepturilor", adică egalitatea în faţa legii; cu alte cuvinte, imperativul legii este condiţia *sine qua non* pentru instaurarea libertăţii politice.

Platon a dat expresia cea mai puternică acestei realităţi în celebra prozopopee a legilor din dialogul *Criton*. Termenul

atât de răspândit astăzi de democraţie este o creaţie a atenienilor. Nu este cazul să descriu aici constituţia ateniană şi istoria ei; important pentru preocupările noastre este că în Grecia antică oameni liberi au inventat forma guvernamentală în care întregul corp cetăţenesc se bucura de drepturi politice egale şi era implicat în luarea deciziilor.

În discursul pe care i-l atribuie lui Pericles, la începutul războiului peloponeziac, Tucidide elogiază constituţia ateniană pentru faptul că ea asigură egalitatea politică, indiferent de avere şi de origine socială:

„Trăim într-o formă de guvernământ care nu invidiază legile altora şi suntem mai degrabă un model pentru alţii, decât dorim să-i imităm noi. Numele ei, deoarece administrarea statului nu are în vedere o minoritate, ci majoritatea, este guvernământ popular (democraţie). În diferendele dintre particulari, toţi se bucură de drepturi egale, conform cu constituţia: cât despre consideraţia personală, după cum fiecare individ se remarcă în vreo privinţă, este ales cu precădere să administreze treburile obşteşti, conform cu capacitatea şi nu după categoria de avere; şi, de asemenea, dacă cineva este sărac, dar în măsură să aducă un serviciu statului, nu-i este interzis prin lege din pricina lipsei lui de vază. În activitatea politică ne comportăm ca oameni liberi. (...) În chestiunile particulare întreţinem relaţii lipsite de grosolănie, în treburile obşteşti nu încălcăm legile, din sfială în primul rând, şi dăm ascultare autorităţilor, oricare ar fi, şi legilor.”

(*Istoria războiului peloponeziac*,
traducere Florea Fugariu)

Legea supremă pentru un atenian era supremaţia legii: Socrate, condamnat la moarte, refuză să-şi salveze viaţa încălcând legile cetăţii. Numele capitalei provinciei Atica, Atena, a devenit în conştiinţa publică, chiar şi în zilele noastre, un sinonim al democraţiei.

Grecii nu au fost însă numai practicieni politici. Spirite libere, iubitori de dispute teoretice, ei inaugurează dezbaterea politică teoretică. Numele unui Platon sau Aristotel se întâlnesc în toate tratatele moderne de politologie. Dar la dezbaterea antică nu au participat numai aceştia, ci o multitudine de gânditori, ale căror opere, ca atâtea din timpul Antichităţii, s-au pierdut şi au ajuns până la noi sub formă de fragmente, sau au fost rezumate de autori mai târzii. Cu titlu de exemplu, îl numesc pe Trasymachos din Chalcedon, care face elogiul forţei şi a dreptului pe care-l are superiorul de a-l stăpâni pe inferior, pe Phileas din Chalcedon, care formulează ideea etatizării tuturor activităţilor economice, împărţirea pământului în loturi egale corespunzătoare numărului de cetăţeni, necesitatea unui planning familial pentru menţinerea egalitarismului din toate punctele de vedere, în fapt o teorie comunistă gândită în Grecia antică.

Teoria celor trei forme constituţionale — monarhie, aristocraţie, democraţie —, elaborată de Platon şi Aristotel, a rămas clasică până în zilele noastre. Cu alte cuvinte, în domeniul politic, spiritul liber grec se manifestă în practică prin introducerea sistemului democratic, iar în plan teoretic printr-o dezbatere amplă şi adâncă, ale cărei efecte, trecând prin Roma, s-au propagat până în zilele noastre. De multe ori călcăm, fără să ne dăm seama, pe urmele profunde lăsate de antici. Machiavelli, Montesquieu, Spengler, Huntington şi alţii nu pot fi concepuţi fără Platon, Aristotel, Cicero, Sfântul Augustin. Iar analizarea realităţilor politice şi istorice se face în bună măsură şi azi pe coordonatele fixate de Tucidide, Polibiu, Salustiu, Tacit.

De altminteri, însuşi vocabularul politic pe care-l folosim şi la început de mileniu trei este precumpănitor de origine greacă şi latină; prin cuvinte precum *politică, democraţie, aristocraţie, oligarhie, plutocraţie, monarhie, hegemonie,*

autonomie, autarhie, republică, imperiu, stat, dictator, facțiune, lege, tiran etc.; exprimăm cu termeni moșteniți din Antichitate, în plină epocă a informaticii și a internetului, realități identice sau similare celor pe care le analizau gânditorii greci și romani. Multe dintre instituțiile caracteristice statului modern au denumiri antice: senat (senatul american se află pe „Capitoliu"), guvern, tribunal etc.

Gândirea politică europeană s-a dezvoltat pe coordonatele fixate în Antichitatea clasică și se exprimă în mare măsură în terminologia utilizată cu milenii în urmă de politologii de la Atena și Roma. Și nu de puține ori ne înscriem, chiar fără să ne dăm seama, pe liniile de gândire stabilite de aceștia. Școala de la Atena este cea care ne-a pecetluit definitiv destinul.

Spiritul liber și dezvoltarea culturală

Să revenim la efectele în domeniul culturii ale principiului libertății. Am văzut că apariția și dezvoltarea filozofiei a fost consecința mentalității adoptate de greci încă în timpul lui Homer. Dar, odată consolidată conștiința libertății individuale, asistăm la nașterea unei multitudini de forme culturale, care astăzi formează universul cultural european. Civilizațiile orientale au produs importante poeme epice, de pildă epopeea lui Ghilgameș, lirice, au inventat fabula, au realizat anale în care regi atotputernici, de cele mai multe ori ei înșiși zei în timpul vieții, își proslăveau faptele; în Orient au fost formulate rețete care să le asigure oamenilor viața veșnică, au fost realizate importante observații astronomice, geografice, matematice și s-a dezvoltat calculul practic.

Toate acestea i-au influențat pe greci într-o măsură pe care, din cauza absenței documentelor, nu o putem preciza.

La greci apare însă un gen literar inexistent în Orient, gen apărut tocmai ca efect al spiritului liber, şi anume genul dramatic. Gestul legendarului Thespis, creatorul tragediei, de la sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr., de a scoate în faţa corului, care intona ditirambi în cinstea zeului Dionysos, un actor, a fost revoluţionar, căci astfel s-a născut dialogul scenic; cu alte cuvinte, Thespis a permis, prin inovaţia sa, desfăşurarea în faţa spectatorilor a ciocnirilor de idei, ceea ce nu se putea produce decât într-o societate de oameni liberi.

Mai târziu, Eschil va face încă un pas, introducând pe scenă un al doilea actor, iar Sofocles a mers mai departe, complicând dialogul cu cel de al treilea personaj. Zeul Dionysos nu mai este eroul povestirii, ca în ditirambii care stau la originea tragediei: subiectele tragediilor greceşti sunt luate din universul legendar, mai ales din legendele referitoare la războiul de la Troia, la povestea lui Edip şi a descendenţei sale sau la aventurile argonauţilor.

După reprezentarea tragediei lui Frinihos, *Căderea Miletului*, care aducea pe scenă un episod din istoria contemporană — distrugerea de către perşi în anul 494 î.Hr. a oraşului care l-a dat lumii pe Tales —, a fost votată o lege la Atena prin care se interzicea prezentarea pe scenă a evenimentelor recente — o singură excepţie a fost acceptată, victoria de la Salamina. Pasionaţi de disputele în care se confruntă teze şi antiteze, grecii au recurs la universul miturilor pentru a exprima o problematică de actualitate. Mitul, relatând evenimente şi acţiuni exemplare aflate în afară de timp şi spaţiu, conferă o generalizare maximă tragediei; poeţii tragici nu se lasă atraşi de efemer ci, prin intermediul mitului, dau expresie tipicului. De aceea, în Antichitate tragedia este un gen clasic prin excelenţă.

În acelaşi timp, spectatorii, privind evenimente petrecute *illo tempore*, puteau judeca spectacolul cu un spirit senin,

ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla în cazul unor subiecte preluate din istoria contemporană, unde faptele răscolesc amintiri personale, generând pasiuni; or, implicarea pasională este incompatibilă cu judecata estetică şi presupune o puternică participare afectivă; iar afectivul, din nou, se asociază greu cu judecata estetică. Antinomia tragică, esenţa tragediei cel puţin până la Euripide, produce în faţa spectatorilor ciocniri de principii încarnate de eroi paradigmatici. Tragedia ateniană este transpunerea scenică a unor dialoguri de tip platonic, urmărind descifrarea realităţilor existenţiale şi morale ale lumii. Iar spectatorii va trebui să le judece cu un spirit apolinic, într-o totală libertate de apreciere. *Orestia, Perşii* lui Eschil, *Edip rege, Antigona* lui Sofocle, *Troienele, Bacantele* lui Euripide sunt creaţii ale unor spirite libere, care se desfăşoară în faţa unor spirite libere.

O dată cu grecii, mai apare o valenţă a libertăţii care îşi va găsi expresia literară cea mai puternică, cel puţin o bună perioadă de vreme, pe scenă, şi anume râsul. În literatura Orientului antic, oamenii se lamentează, plâng — Ghilgameş plânge când fratele său de cruce, Enkidu, a murit —, dar nu râd. În schimb, în *Iliada*, când Ulise îl plesneşte şi îl batjocoreşte pe Tersit, care îi îndemna pe luptătorii greci la revoltă, aheii râd în hohote; în *Odiseea,* când zeul Hefaistos îi cheamă pe ceilalţi zei, spre a vedea cum a fost el înşelat de soţia sa Afrodita cu Ares, zeii râd şi se distrează pe seama păţaniei confratelui lor. Cu toate că erau adânc pătrunşi de latura tragică a existenţei, grecii dezvoltă pentru prima dată spiritul comic. Or fi râs şi orientalii, dar în scrierile lor ironia nu se manifestă, ea nu îşi găseşte o formulare literară. Râsul este o expresie a libertăţii, a unui sentiment de superioritate. Cum, la Atena, oameni *liberi* se bucurau de un regim al *libertăţii* politice, în acest polis se consacră comedia. Aristofan rămâne peste milenii poetul comic prin

excelenţă. El îşi bate joc de oameni politici puternici asemenea demagogului Kleon, de scriitori — Euripide —, de filozofi — Socrate, nimic nu scapă vervei sale acide. El îşi juca piesele în faţa unui public cultivat care înţelegea aluziile pe care autorul le făcea la utopii imaginate de gânditorii vremii, la teorii filozofice, la alţi autori dramatici. Spiritul liber se manifestă şi prin capacitatea ironiei si a veseliei.

Azi nu ne putem concepe existenţa fără teatru. Dar nu trebuie să uităm că el a fost inventat şi adus la desăvârşire în acel extraordinar secol al lui Pericles. Mai târziu, după încheierea Antichităţii, el se va estompa, dar nu va dispărea niciodată complet din cultura europeană şi va reînvia spectaculos în Renaştere, când spiritul european va resuscita, redescoperindu-se pe sine înzestrat cu atributul libertăţii; genul dramatic se va manifesta din acel moment neîntrerupt până în zilele noastre prin teatrul elisabetan, clasicismul francez, commedia dell'arte, prin teatrul contemporan şi, datorită extraordinarului progres tehnic pe care l-am realizat în secolul al XX-lea, şi prin cinematografie şi spectacolele de televiziune care, în fond, sunt un spectacol teatral realizat cu alte mijloace tehnice. O Europă fără scena de teatru este un nonsens.

Astfel au apărut genurile literare pe care le cultivăm fără întrerupere din Antichitate şi până azi. Dar nu numai genurile literare; cultura în întregime a fost modelată de spiritul grec. Dacă pentru sculptură şi arhitectură avem suficiente documente care să dezvăluie toate faţetele, pictura, dansul şi muzica, care s-au bucurat de un prestigiu cel puţin egal cu celelalte, au lăsat prea puţine urme şi, în consecinţă, cunoştinţele noastre sunt foarte lacunare. Universul cultural caracteristic Europei a fost creat de greci. L-am îmbogăţit, l-am nuanţat, dar coordonatele pe care ne mişcăm sunt cele fixate de elini în Antichitate. Şi am mai moştenit de la ei o calitate: capacitatea de a descoperi şi

de a ne bucura de frumosul în sine. Grecul a descoperit frumuseţea cosmosului; Platon a aşezat pe un nivel superior ideea de frumos în ierarhia existentă în universul inteligibil; în *Legile*, elevul lui Socrate vorbeşte despre „fascinaţia” pe care o exercită poezia lui Homer, iar Aristotel respinge în *Politica* utilitarismul în general şi în special în domeniul artistic, spunând: „A căuta pretutindeni utilul este prea puţin potrivit celor cu suflete înalte şi celor liberi”; Democrit a scris o carte, din păcate pierdută, *Despre frumuseţea eposului*. Capacitatea de a ne bucura contemplând frumosul este un dar pe care ni l-au făcut conaţionalii lui Pericles.

În fine, să mai adăugăm o contribuţie majoră a grecilor, pe care o utilizează azi o parte însemnată a omenirii: alfabetul. Prin contactele comerciale stabilite cu fenicienii, grecii au cunoscut, în secolul al IX-lea î.Hr., alfabetul acestora, care avea douăzeci şi două de semne pentru consoane (scrierea feniciană, asemenea tuturor scrierilor semite, nota numai consoanele); semnele pentru care nu existau în greacă consoane au fost utilizate pentru vocale, dar lăsate la locul pe care-l deţineau; aşa se face că alfabetul nostru are vocalele intercalate între consoane. Anticii au sesizat importanţa excepţională pe care această invenţie a avut-o, considerând-o a fi un fapt miraculos. Alfabetul grec, reformat în mai multe rânduri, a fost folosit pe scară largă în Antichitate — puţinele inscripţii tracice de care dispunem sunt scrise în alfabet grec. Apoi el a fost preluat şi transformat de romani care l-au răspândit mai departe în spaţiu şi timp. Tot alfabetul grec a stat la baza celui slav creat de Chiril şi Metodiu. Prin expansiunea europeană alfabetul latin s-a impus în numeroase ţări şi tinde să înlocuiască toate celelalte tipuri de scriere.

Factorul grec este decisiv în configurarea Europei. Bernard Voyenne exprimă acest adevăr în următorii termeni:

„Aşa cum răsadul reproduce în miniatură copacul imens pe care-l conţine, Grecia a fost în acelaşi timp, acum douăzeci şi cinci de secole, atât imaginea exactă a Europei, cât şi originea ei.” (*Histoire de l'idée européenne*)

*

*   *

Cronologic, acestea sunt primele elemente configuratoare ale Europei, dar nu singurele. Pentru un tablou complet, anticipând, trebuie introdus în ecuaţie spiritul juridic roman şi creştinismul. Dacă ar fi să definim Europa din acest punct de vedere, vom spune că ea este universul în care acţionează forţa centripetă a principiului libertăţii, îngrădit doar de legile morale, principiu adoptat de greci şi statuat de gândirea juridică romană; în acelaşi timp, universul european este un univers configurat şi modelat definitiv, ceva mai târziu, de creştinism.

Astfel, Grecia, Roma şi creştinismul au creat Europa. Cele trei coordonate şi-au pus pecetea asupra mentalităţii şi evoluţiei noastre. În ciuda trecerii mileniilor, în ciuda modelor, care doar aparent produc schimbări, Grecia, Roma şi creştinismul rămân veşnic actuale, căci ele exprimă, în fond, realităţi adânci ale conştiinţei europene.

Capitolul III

DEFINIREA UNEI IDENTITĂŢI

Răspândirea mentalităţii greceşti

Începând cu secolul al VIII-lea î.Hr., se declanşează un proces care va influenţa decisiv evoluţiile ulterioare, şi anume colonizarea greacă. Din motive demografice, sociale şi comerciale, polisurile din Grecia întemeiază în Marea Mediterană şi Marea Neagră colonii care, chiar dacă rămân în teoretice relaţii de dependenţă faţă de metropole, se dezvoltă de multe ori în importante centre politice şi mai ales economice. Siracuza, Cirene, Neapolis, Sinope, Massalia, Histria, Tomis, Callatis, Olbia, Efes, Milet, Naukratis etc. sunt factori importanţi în evoluţiile politice şi în schimburile comerciale din Marea Mediterană şi Marea Neagră. Dar importanţa lor nu se reduce la domeniul politic şi economic. Toate coloniile greceşti vor constitui puncte de iradiere a elenismului: ele asigură difuzarea în tot spaţiul cunoscut a culturii şi mentalităţii greceşti. Prin aceste colonii, populaţiile autohtone intră în contact cu valorile elenice şi se convertesc treptat la elenism. Peste tot apar şi instituţiile culturale ale grecilor, gymnaziul, teatrul, odeonul, bibliotecile.

Elenismul

Dacă privim campaniile şi cuceririle lui Alexandru Macedon din acest unghi, atunci ele se vor defini ca fiind continuarea, la o scară mai mare, a colonizării greceşti.

Macedoneanul împânzeşte teritoriile cucerite cu oraşe noi, iar succesorii săi îi urmează exemplul. Aşa apar noi centre de răspândire a elenismului: Alexandria din Egipt, Pergamon în Asia Mica, Antiohia în Siria. Elenismul câştigă noi teritorii şi noi adepţi. La civilizaţia elenistică participă nu numai grecii prin naştere, ci toţi cei care au adoptat paideia, adică mentalitatea şi cultura greacă, fie elini, fie barbari. Cultura este reprezentată şi de personalităţi pentru care greaca nu era limba maternă: Zenon, întemeietorul şcolii stoice în filozofie, era fenician; poetul Meleagros, sirian; Molon, fondatorul şcolii retorice de la Rodos, iudeu. Instituţiile de cultură capătă o dimensiune şi o importanţă nemaiîntâlnită: la Alexandria, Ptolemeii inaugurează faimoasa bibliotecă, Musaion, în fapt un puternic centru de cercetare în toate domeniile cunoaşterii. Orizontul intelectual se lărgeşte: savanţii studiază organizarea politică, religia şi moravurile unor popoare care, până atunci, nu-i interesase decât în mod incidental pe greci: caldeeni, indieni etc. La biblioteca din Alexandria se strâng nu numai opere greceşti, ci şi barbare şi se iniţiază traducerea acestora în greacă. Alexandru visase un imperiu universal întemeiat pe ideea fuziunii tuturor raselor. Prin aventura sa fără pereche în istorie, macedoneanul a contribuit la realizarea unei civilizaţii ecumenice: chiar dacă imperiul s-a extins în Orient — intenţia lui Alexandru de a cuceri şi Occidentul rămâne doar la stadiul de ipoteză — faptele şi noile realităţi generate de desfiinţarea imperiului persan au avut rezonanţă în întreaga lume cunoscută în Antichitate. Mentalitatea europeană avea să se consolideze şi să se răspândească datorită acţiunii fulgurante, dar cu efecte durabile, duse de fiul lui Filip al II-lea.

Fără a beneficia de formele complexe pe care economia europeană le-a dezvoltat din ce în ce mai accelerat începând cu Renaşterea, în Antichitate nici Grecia, de-a lungul existenţei sale, şi nici regiunile unde elenismul a jucat un rol precumpănitor nu au cunoscut restrângeri semnificative în domeniul economic, cu excepţia Egiptului ptolemaic care este primul exemplu din istorie a unei economii de stat, riguros dirijate. Termenul de economie este de origine greacă (el provine din grecescul *oikonomia*, care înseamnă „legea casei”, adică regulile care să asigure prosperitatea familiei).

În a doua jumătate a secolului VII î.Hr. în regatul Lidia din Asia Mică s-a produs una din cele mai mari revoluţii din istorie în domeniul economic, apariţia monedei. Grecii au utilizat imediat acest instrument de schimb: fiecare polis îşi bate propriile monede care de multe ori, datorită simţului estetic atât de dezvoltat al grecilor, sunt adevărate capodopere artistice. Treptat, economia naturală este înlocuită de cea monetară. Prin procesul colonizării şi prin campaniile macedoneanului economia monetară se generalizează în tot bazinul Mării Mediterane şi în cel al Mării Negre. Popoare barbare, de pildă geto-dacii, celţii, imită în emisiuni proprii monedele greceşti. Concomitent, grecii creează instituţia absolut necesară unei economii monetare, şi anume banca. În toate oraşele se întâlnesc bancheri şi un sistem de bănci asigura finanţarea mai ales a operaţiilor comerciale. Simultan au apărut şi bursele de mărfuri. Grecii au mers atât de departe, încât au inventat şi hârtiile de valoare. După toate probabilităţile, Alexandru cel Mare intenţiona o reformă prin care să asigure unitatea monetară a imperiului.

Sigur, teoria şi practica economică dezvoltate de greci sunt departe de amploarea pe care a căpătat-o în zilele noastre acest domeniu. Dar, din punctul de vedere care ne interesează aici important este faptul că principiul libertăţii s-a concretizat şi în economie prin iniţiativele individuale ale oamenilor de afaceri greci şi prin inventarea instrumentelor şi a instituţiilor care să asigure o bună desfăşurare a vieţii economice.

*

* *

Astfel, principiul libertăţii îşi produce spontan efectele. Grecii au fost cei care i-au recunoscut importanţa, l-au aşezat la temelia existenţei şi au creat în baza lui o întreagă civilizaţie. Descendenţii eroilor homerici au denumit continentul european, au inventat o legendă etiologică pentru a-i explica numele şi au definit conceptul de Europa. Spiritul care-l anima pe Ulise a rodit şi s-a perpetuat peste veacuri şi milenii, pecetluindu-ne definitiv destinul.

Aşa s-a născut Europa. Istoria nu se opreşte însă aici. În configurarea Europei mai intervin, cum am mai arătat mai înainte, şi alte elemente.

Contribuţia Romei

Nimeni nu putea bănui, atunci când, conform legendei, în anul 753 î.Hr. a fost întemeiat pe cursul inferior al Tibrului, într-un loc nu foarte propice, insalubru din cauza mlaştinilor, un oraş numit Roma, că acesta va reuşi într-un răstimp neverosimil de scurt să devină centrul lumii (*caput*

mundi, cum i s-a spus), către care vor duce toate drumurile. Anticii au fost şi ei atât de miraţi, încât şi-au explicat fenomenul ca fiind împlinirea voinţei zeilor, prin acţiunea unor eroi înzestraţi cu virtuţi excepţionale, iar creştinii au socotit că succesul uluitor al cetăţii de pe Tibru este opera providenţei divine, care a creat Imperiul Roman pentru ca religia evangheliilor să se poată impune în lume.

La scurtă vreme după întemeiere, Roma îşi face simţită prezenţa, mai întâi în Italia, apoi în lumea mediteraneană. Până în anul 509 î.Hr., ea a fost guvernată de regi, perioadă pentru care avem dezesperant de puţine izvoare credibile. În anul 509 au fost izgoniţi regii, în urma unei revoluţii, şi s-a instaurat, cum spun anticii, libertatea (*libertatem et consulatum Brutus instituit* — sună formula utilizată de istoricul Tacitus). Din acel moment, istoria se accelerează, iar cetatea de pe malurile Tibrului, în ciuda numeroaselor crize interne şi a unor adversari externi redutabili, care uneori păreau imposibil de învins, îşi impune imperiul aproape asupra întregii lumi cunoscute în Antichitate.

Sigur, sărăcia documentară ne împiedică să ştim dacă într-adevăr „revoluţionarii" din 509 l-au înfruntat pe Tarquinius Superbus în numele libertăţii sau dacă această dimensiune i-a fost atribuită mai târziu. Istoriografia romană, încă de la primele ei manifestări, acreditează însă această idee. Iunius Brutus, cel care l-a răsturnat pe „tiran", a rămas în memoria istorică prototipul luptătorului pentru libertate. De atunci, războaiele civile romane sunt duse în numele libertăţii. Romanii s-au identificat, în aproape întreaga lor istorie, cu conceptul de *libertas*. Dar, mai înainte de a urmări care a fost destinul Romei din punctul de vedere al Europei, să vedem care este domeniul european pe care romanii l-au inventat şi ilustrat cu precădere.

Este foarte greu de stabilit specificul naţional al unui popor. Dacă urmărim câte teorii au apărut despre fenomenul românesc, ne dăm seama de dificultăţile unei asemenea întreprinderi. În cazul romanilor, însă, se poate spune cu certitudine că ei, congenital, au fost înzestraţi cu spirit juridic. Întreaga existenţă se desfăşoară pentru romani *sub specie iuris.* Până şi raporturile dintre divin şi uman sunt concepute de descendenţii lui Romulus asemenea unui contract juridic.

Coduri de legi au avut multe popoare, începând cu faimosul cod al regelui asirian Hamurappi. Grecii au dezvoltat filozofia dreptului. Romanii sunt cei care au transpus în practică dreptul. Ei n-au elaborat, asemenea grecilor, o logică formală, n-au dezvoltat teoria silogismelor, dar în deducţiile juridice ei s-au supus sistematic rigorilor logicei. Descendenţii lui Romulus sunt creatorii logicei juridice. Deci, întrucât exista un raţionament juridic, romanii au inventat ştiinţa dreptului. Jurisprudenţa romană a rămas celebră până în zilele noastre. Contribuţia decisivă a romanilor este aceea de a fi formulat şi realizat autonomia disciplinei dreptului: dreptul a devenit prin ei o disciplină în sine. Numele lui Caius, Papinianus, Paulus, Ulpianus şi ale altora sunt pietre de temelie pentru gândirea juridică europeană. Disciplina presupune studiu; în consecinţă, pe întreaga suprafaţă a Imperiului Roman sunt întemeiate centre de cercetare şi de învăţare a dreptului. Roma, Cartagina, Berytos (Beirut), Alexandria, Antiohia, Constantinopol — de remarcat faptul că dreptul se preda, cu mici excepţii, în limba latină şi în zona elenofonă a imperiului — şi altele sunt oraşe unde se studiază această disciplină romană prin excelenţă. Încă un aspect mai merită a fi

subliniat: dreptul roman se aplică pe întreaga suprafaţă a Imperiului, el era universal pentru toţi cetăţenii romani, indiferent de originea lor etnică (în anul 212, prin faimoasa *Constitutio Antoniniana* promulgată de împăratul Caracalla, toţi locuitorii regiunilor supuse de Roma au devenit *cives Romani*).

Pe lângă ştiinţa dreptului, atât a celui public, cât şi a celui privat, romanii au pus şi bazele dreptului internaţional, prin ceea ce juriştii lor au numit *ius gentium*. Or, existenţa unor reguli de conduită în raporturile dintre state a fost, până de curând, o caracteristică europeană care, treptat, s-a generalizat la scară planetară prin practici pe care europenii le-au dezvoltat şi amplificat începând cu Evul Mediu, pornind de la principiile formulate de descendenţii lui Romulus.

Dreptul roman este una dintre cele mai importante şi fecunde moşteniri pe care ni le-a lăsat Antichitatea clasică. Alături de forţa pe care o reprezintă gândirea şi simţul artistic al grecilor, ştiinţa juridică dezvoltată de Roma este o parte constitutivă şi configuratoare a ceea ce numim Europa. Reintroducerea dreptului roman în ţările vechiului continent a însemnat un pas important pe calea regăsirii lor europene.

Sistemul administrativ roman

Întemeietori ai unui imperiu universal, romanii au fost obligaţi să dezvolte un sistem administrativ eficace, prin intermediul căruia să poată menţine coerenţa sistemului. Dreptul roman a fost unul dintre elementele sale; bazele administraţiei au fost aşezate în timpul republicii, dar au fost desăvârşite o dată cu instaurarea principatului. Tacitus, un adversar al formulei politice instaurate de

Augustus, recunoaşte că, din punctul de vedere al organizării şi al echităţii faţă de locuitorii Imperiului Roman, regimul lui Augustus a constituit un progres incontestabil, deoarece eliminase abuzurile săvârşite de regimul precedent. Imperiul a fost caracterizat prin autonomie municipală, o echitabilă stabilire a impozitelor printr-o cât mai riguroasă evidenţă a populaţiei (Augustus a organizat mai multe recensăminte) şi prin operaţiuni de cadastru. Toate acestea l-au îndreptăţit pe generalul Petilius Cerialis să le spună galilor, într-un discurs rostit în anul 70 d.Hr.:

„Iubiţi şi cultivaţi pacea şi Roma, pe care le deţinem împreună, atât noi învingătorii, cât şi voi învinşii."

(Tacit, *Istorii* 4,74,4)

Nu cunoaştem îndeajuns modul în care erau organizate diferitele servicii administrative ale imperiului, cu o singură excepţie, şi anume serviciul de aprovizionare cu apă a Romei, deoarece prefectul numit de împăratul Nerva a avut buna inspiraţie să scrie o carte *De aquaeductis urbis Romae*. În ciuda existenţei unei importante mase documentare, prea multe elemente ne lipsesc pentru a putea înţelege toate mecanismele de funcţionare. În orice caz, sistemul administrativ roman a funcţionat cu eficacitate până în secolul al III-lea d.Hr., când s-a transformat în birocraţie şi a devenit o povară, de multe ori insuportabilă, pentru locuitorii Imperiului.

Cultura romană, ipostază a culturii greceşti

Poetul augustan Horatius a sintetizat în *Epistulae* 2,1 — mergând pe urmele lui Cicero, care a recunoscut cel dintâi primatul Eladei faţă de Roma în domeniul culturii —, în

versuri celebre, rolul determinant pe care Grecia l-a jucat în naşterea literaturii latine: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes/ intulit agresti Latio* („Grecia cucerită l-a cucerit pe sălbatecul învingător şi a introdus/ artele în sălbaticul Latium”). Autorul *Artei Poetice* remarca întârzierea romanilor în acest domeniu: abia după războaiele punice, ei au înţeles importanţa scriitorilor în cetate şi i-au imitat pe tragicii greci, căci congenital, spune Horatius, aspirau spre înălţimi şi erau înzestraţi cu suflu tragic. Astfel chiar în ochii teoreticienilor de pe malurile Tibrului, cultura latină a fost o consecinţă a contactului cu grecii. Grecii constituie elementul declanşator pentru împlinirea virtuţilor culturale romane, care până atunci rămăseseră numai o valenţă nerealizată.

Dacă actul de naştere al literaturii greceşti a fost, cel puţin în lumina cunoştinţelor noastre actuale, una dintre marile capodopere ale omenirii — poemele homerice —, actul de naştere al literaturii latine a fost o traducere din limba greacă, *Odiseea* lui Livius Andronicus. Acesta era un sclav grec din Tarent care, în anul 240 î.Hr., a transpus în latină, în metrul naţional, saturnic, poemul homeric. Din acest moment, literatura descendenţilor lui Romulus şi-a urmat propriul ei curs, fără însă să piardă din vedere nici o clipă autorii şi scrierile care i-au declanşat propriile resorturi artistice. Privind permanent către literatura căreia ei îi datorau evoluţia lor intelectuală, ei şi-au dezvoltat calea proprie şi au ajuns să creeze opere de valoarea celor ale unui Plaut, Cicero, Lucreţiu, Vergiliu, Horatius, Tacit etc. Istoricul Florus, din vremea împăratului Hadrian, avea să sublinieze realizarea unei fericite simbioze între geniul grec şi spiritul italic în vremea celui de al cincilea rege al Romei, Tarquinius Priscus (*graecum ingenium italicis artibus miscuit*).

Chiar dacă există deosebiri evidente între spiritul celor două popoare, cultura latină nu poate fi disociată de cea greacă; reciproc, nici cultura greacă nu poate fi disociată de cea a „discipolilor” lor, cel puţin începând cu secolul I î.Hr. Cultura latină se naşte din contactul nemijlocit cu cea greacă şi gravitează, până la prăbuşirea Imperiului Roman de Apus, în jurul valorilor create de greci. La rândul lor, aceştia recunosc în romani poporul care s-a impus în aproape întreaga lume cunoscută în acea vreme şi şi-a răspândit civilizaţia în toate teritoriile cucerite. În bună măsură, cele două culturi se întrepătrund atât de mult, încât este legitim să vorbim de o singură cultură, cu două limbi de expresie.

Limba nu poate fi considerată un criteriu de departajare: Marcus Aurelius, un roman, îşi scrie în greceşte meditaţiile filozofice, în schimb, corespondenţa cu retorul Fronto este redactată în latineşte; Ammianus Marcellinus, un grec, scrie o istorie a Imperiului Roman în latineşte. În Antichitatea târzie, un poet latin, Ausonius, se joacă literar alternând versuri greceşti şi latineşti. În dialogurile filozofice ale lui Plutarh se întâlnesc între interlocutori personalităţi romane. Retorul grec Aelius Aristides, care a trăit în secolul II d.Hr., susţine într-un encomion al cetăţii eterne că Roma este o ipostază a Atenei, deoarece ea a preluat funcţia civilizatoare şi şi-a asumat misiunea de răspândire a culturii pe care o împlinise cetatea lui Pericles, funcţie pe care a ridicat-o pe o treaptă superioară (*Elogiul Romei*). În vremea lui Augustus, un istoric şi teoretician literar, Dionis din Halicarnas, a arătat cum, datorită adoptării de către romani a aticismului, adică a clasicismului, acesta a devenit predominant în Imperiu.

În aceeaşi perioadă, în artele plastice se constată o reînviere a stilului clasic, tot sub influenţă romană. Astfel, în primele secole ale erei creştine, până în secolul al

V-lea, Roma dictează moda culturală, aşa cum în secolul al XIX-lea Parisul determină gustul artistic european. Imperiul Roman este unitar nu numai din punctul de vedere politic, ci şi din cel al culturii. Grecii şi romanii s-au atras reciproc şi au ajuns să formeze o entitate spirituală care a influenţat decisiv şi a configurat evoluţia culturii şi a mentalităţii europene.

Astfel, preluând şi dezvoltând cultura greacă, Roma o răspândeşte în lume. Grecii împânziseră Marea Mediterană şi Marea Neagră cu colonii, care deveniseră în multe cazuri şi puternice centre de cultură, asemenea Miletului, Siracuzei, Massaliei; Alexandru Macedon dă o nouă dimensiune procesului, împingând până dincolo de Indus graniţele elenismului; romanii, prin întemeiere de provincii şi de oraşe, extind aria de acţiune a culturii, mai ales pe continentul european. Michel Rambaud, la un congres pentru cultivarea latinei organizat la Malta în 1976, a ţinut comunicarea *Quid Caesar ad Europam constituendam eguerit* („Ce a făcut Caesar pentru edificarea Europei”) în care a subliniat importanţa excepţională pe care a avut-o pentru cultura europeană cucerirea Galiei de către Iulius Caesar; de aceea, el crede că Divinul Iulius trebuie denumit *primus aedificator Europae* („primul constructor al Europei”). Privit din acest punct de vedere, destinul istoric al cetăţii lui Romulus este prelungirea în timp şi spaţiu a colonizării greceşti; Cetatea eternă se defineşte ca fiind ipostaza continentală a Eladei.

Roma este, din multe puncte de vedere, extinderea în spaţiu a Eladei, căci imperiul cuprindea mare parte din Europa geografică (graniţele se aflau pe Rin, Dunăre şi, pentru o sută şaptezeci de ani, pe Carpaţi); nordul Africii, Asia Mică şi Armenia Mică — limitele asiatice se aflau pe Eufrat — făceau parte din imperiu. Peste tot apăreau

centre de cultură, peste tot se construiau teatre, peste tot se întemeiau şcoli şi biblioteci. Până şi micile oraşe precum Comum, în Italia, oraşul natal al lui Plinius cel Tânăr, sau Suessa aveau bibliotecă municipală şi şcoală. În secolul al IV-lea d.Hr. Cetatea eternă numără 28 de biblioteci publice (*Mirabilia Romae*). Tacitus povesteşte în *Vita Agricolae* cum socrul său, Agricola, cuceritorul Britaniei, a consolidat prestigiul roman între britani instituind şcoli de retorică pentru autohtoni. Conform părerii istoricului Florus din secolul al II-lea d.Hr., originar din Hispania, ibericii şi-au putut cunoaşte şi pune în valoare propriile calităţi numai după ce Hispania a devenit provincie. Spiritul roman este stimulativ prin excelenţă.

Treptat, Roma pierde monopolul creaţiei artistice: la apogeul imperiului, centrele din provincii deveniseră locuri propice activităţilor intelectuale; la Cartagina, de pildă, îşi desfăşoară activitatea, printre alţii, Apuleius şi, mai târziu, Sfântul Augustin; poetul Ausonius îşi compune poeziile în Galia, la Burdigala, azi Bordeaux, activitatea lui Sidonius Apollinaris se desfăşoară tot în Galia. Creştinismul va amplifica procesul de descentralizare a culturii. Până în momentul prăbuşirii, imperiul este un spaţiu enorm de cultură, în care oamenii dialoghează şi circulă cu o intensitate nemaiîntâlnită până atunci.

Dar Imperiul Roman iradiază şi dincolo de graniţele sale. Popoarele barbare se simt atrase de civilizaţia romană şi caută să o imite; mulţi neromani, cum ar fi gotul Iordanes, scriu latineşte şi adoptă genurile literare cultivate de Cetatea eternă. Roma este centrul lumii, *caput mundi*, şi îşi va păstra prestigiul şi după ce Imperiul Roman de Apus îşi va fi încheiat destinul istoric de centru politic al lumii prin asasinarea lui Romulus Augustulus, ultimul împărat care domnea în oraşul întemeiat de

legendarul Romulus, de către Odoacru, în 476. Chiar dacă cetatea de pe Tibru cuprinsese toate cele trei continente cunoscute în Antichitate, spiritul Romei se va impune mai ales pe vechiul continent, astfel încât, din punctul de vedere al culturii, Imperiul Roman poate fi definit ca fiind ipostaza europeană a Eladei. Bineînţeles, reducem, cum spunea Călinescu, fenomenul la starea sa pură, la stadiu de laborator, căci, în realitate, el este mult mai complex.

Extindere în spaţiu a culturii greceşti. Dar şi extindere în timp. În Antichitatea târzie, treptat, Imperiul Roman se desparte în cele două zone componente, Occidentul roman şi Orientul elenistic, rămase, în ciuda regăsirii lor în aceeaşi entitate politică, incompatibile; contactele dintre cele două zone devin din ce în ce mai rare, occidentalii uită limba greacă, cei din Orient, latina. Unitatea culturală se frânge. Istoricul belgian Henri Pirenne avea să spună că Antichitatea se încheie la mijlocul secolului al VII-lea, prin întreruperea de către arabi a legăturilor dintre Mediterana occidentală şi cea orientală. Când copiştii medievali întâlneau în textele latineşti citate greceşti, ei scriau invariabil *Graeca sunt non leguntur* („sunt cuvinte greceşti, nu se citesc"). Numele unui Homer, Demostene, Sofocle, Eschil nu mai aveau un răsunet puternic în Occidentul medieval, aşa cum îl avusese în Antichitate; iar Vergilius, Cicero, Suetonius, Seneca au devenit practic necunoscuţi în Noua Romă, la Constantinopol. Petrarca suferea, deoarece nu putea citi textul *Iliadei şi Odiseei*, pe care şi-l procurase! Abia în zorii Renaşterii contactele între cele două lumi se refac: atunci, un Demetrios Kydones, vizitând Italia, descoperă literatura latină şi, entuziasmat, îi pune pe acelaşi plan din punctul de vedere al valorii literare pe Cicero şi Demostene. La rândul lor, occidentalii întâlnesc cultura străvechii Elade vizitând Bizanţul şi, mai ales,

datorită savanţilor greci care vin în Italia cu enorma lor erudiţie după căderea Constantinopolului sub stăpânire otomană.

Cu toate acestea, cultura greacă nu rămâne complet necunoscută în Occident de-a lungul Evului Mediu. Medievalul care-l citea pe Cicero găsea în opera acestuia numeroase referiri, parafraze şi citate din filozofia greacă; Vergilius îl introducea pe acelaşi cititor în universul legendelor homerice, Ovidiu prin *Metamorfoze*, în cel al mitologiei greceşti; enciclopedia lui Plinius cel Bătrân îl familiariza cu artele plastice greceşti. Înşişi părinţii latini ai Bisericii transmit în scrierile lor numeroase date despre cultura greacă, deoarece ei sau combat ideile păgâne, sau găsesc în scriitorii antici, atât greci, cât şi romani, presentimentul religiei *Evangheliilor*.

Astfel, Imperiul Roman îşi asumă şi misiunea de răspândire a culturii greceşti în spaţiu şi în timp: în spaţiu, difuzând-o pe tot cuprinsul Imperiului şi chiar şi dincolo de graniţele sale; în timp, asigurând prin scrierile latineşti, în secolele care au despărţit Antichitatea de Renaştere, supravieţuirea măcar parţială a multor idei formulate de scriitorii Eladei. Renaşterea va reveni programatic la universul de cultură greco-latin care se va bucura de aici înainte încă lungă vreme de un prestigiu neegalat. Atât de mare îi era prestigiul, încât Copernic publicându-şi descoperirea revoluţionară, sistemul heliocentric, simte nevoia să se acopere, spre a nu se expune unor reacţii din partea Bisericii, cu teoria unor astronomi alexandrini, care aşezaseră soarele în centrul universului; Copernic, după propria-i mărturie, aflase teoria lor citind *Academicele* lui Cicero.

Grecia a denumit continentul; apoi a inventat conceptul, identificând Europa cu principiul libertăţii; principiul a cuprins viaţa în totalitatea ei, asigurând apariţia şi

dezvoltarea democraţiei, iniţiativa economică şi instituţii economice fundamentale, dezvoltarea culturii pe baza gândirii proprii şi a dialogului. Roma s-a lăsat captivată de spiritul grec, l-a adoptat şi adaptat propriei personalităţi; urmaşii lui Romulus au completat Europa, aşa cum o concepuseră grecii, prin spiritul juridic şi printr-o administraţie eficace. Astfel, grecii şi romanii au construit două dintre coordonatele Europei. Dar procesul de constituire este departe de a fi încheiat.

Creştinismul

În cel de al treizecilea an de domnie a lui Augustus, în îndepărtata Iudee s-a născut, conform tradiţiei, Mântuitorul. Faptul a trecut la început neobservat, căci doar Fecioara Maria şi Iosif ştiau în urma Bunei Vestiri că s-a împlinit Minunea. În anul 36 d.Hr., trei zile (Judecarea Mântuitorului, Calvarul şi Moartea, Învierea) au revoluţionat lumea. Religia propovăduită de apostoli s-a difuzat în tot Imperiul, cu o repeziciune care ţine de miracol. Nimic, nici cele mai cumplite persecuţii, n-au putut frânge noua credinţă. În anul 312 d.Hr., împăratul Constantin cel Mare a acordat creştinismului statut oficial. De atunci înainte, cu excepţia unui scurt hiatus — domnia lui Iulian Apostatul între 361 şi 363 —, Imperiul este creştin. Iar creştinismul s-a răspândit de atunci permanent, cuprinzând o mare parte a populaţiei planetei.

Ce efecte a avut acest eveniment din punctul de vedere care ne interesează, lăsând de-o parte monoteismul?

Creştinismul a transformat în profunzime şi definitiv sufletul omenesc. O dată cu adoptarea preceptelor Mântuitorului, omul antic s-a îmbogăţit cu sentimente noi: mila,

prea puţin cunoscută până atunci, devine o componentă majoră a personalităţii; iubirea, care în universul greco-latin era cam schematică, capătă noi dimensiuni şi se transformă într-un sentiment de o complexitate greu de definit (creştinismul este în esenţă o religie a iubirii). Pentru prima oară se postulează demnitatea fiinţei umane, indiferent de statutul social sau de integritatea fizică şi mentală (handicapaţii erau în general respinşi de societăţile greco-romane). Solidaritatea se extinde la neamul omenesc în întregime, căci omul se află în centrul Creaţiei divine. Consecinţa acestor schimbări profunde a fost apariţia unui spirit uman nou: reducând din nou în stare pură, de laborator, fenomene care în realitate nu pot fi cuprinse într-o singură formulă, putem spune că, dacă grecii şi romanii au modelat omul european din punctul de vedere al culturii şi civilizaţiei, creştinismul l-a configurat psihic şi spiritual. De atunci, toleranţa este sau ar trebui să fie una dintre caracteristicile umane, iar dialogul, forma ei de manifestare. Prin urmare, orice deviere de la toleranţă şi dialog este o trădare a spiritului creştin, fapt care s-a petrecut de prea multe ori de-a lungul secolelor, de la apariţia religiei Evangheliilor.

Dar revoluţia creştină a condus la modificări majore în toate domeniile. Într-o carte celebră, *Le Latin Mystique*, Remy de Gourmont a arătat revoluţia pe care a produs-o creştinismul în imagistica şi vocabularul poetic. Curând după apariţia noii credinţe, dezbaterea filozofică se încarcă cu problematica teologiei creştine, prin literatura patristică. În fond, prin religia evangheliilor, latina devine cu adevărat o limbă a filozofiei: până la creştinism, romanii se rezumaseră, în general, la transpunerea în latină a ideilor formulate de gânditorii greci; doar în domeniul moralei au dezvoltat meditaţii proprii, prin Seneca şi Marcus

Aurelius, de pildă. În schimb, metafizica şi logica nu le-au stimulat gânduri proprii. Abia datorită Sfântului Ciprian, a Sfântului Ambrozie, a Sfântului Augustin etc. se dezvoltă o cugetare originală latină. Acum rodeşte efortul lui Cicero de creare a unui vocabular filozofic latin; faimosul scriitor are merite imense în găsirea şi inventarea unor echivalente latineşti pentru conceptele greceşti — de pildă, *qualitas, essentia, providentia* etc. —, dar un vocabular filozofic nu poate să apară în absenţa unei gândiri filozofice proprii. Iar romanii împlinesc premisa numai când asupra lor coboară lumina adevăratei credinţe.

Spiritul pe care l-a răspândit în lume Mântuitorul prin apostoli s-a impus în Imperiu. El a găsit aici un mediu prielnic de dezvoltare şi a dat un suflu nou unei culturi care părea că-şi epuizase mijloacele. În viziunea creştină, sensul Cetăţii eterne a fost triumful crucii. Poetul Prudentius îşi încheie diatriba împotriva lui Symmachus, prefectul Romei în anul 367, cu un elogiu adus lui Urbs, adică Oraşului: conform opiniei sale, Providenţa divină a creat imperiul Romei pentru a putea asigura triumful creştinismului; până la unificarea politică a lumii de către romani, popoarele aveau limbi diferite şi civilizaţii discordante; în faţa acestui spectacol, Dumnezeu a decis să supună toate popoarele unei singure puteri, pentru ca iubirea religiei adevărate să cuprindă inimi asociate, căci numai concordia este demnă de Hristos, numai pacea romană poate asigura triumful Mântuitorului. Datorită Imperiului Roman, oamenii de pe malurile Rinului, Dunării, Tagusului, Gangelui, Nilului se supun aceloraşi legi şi participă la aceeaşi civilizaţie. Trecerea vremii nu influenţează cetatea de pe Tibru, căci Roma, susţine poetul creştin, are miraculoasa capacitate de a-şi păstra vigoarea în ciuda îmbătrânirii: ea îşi găseşte o nouă tinereţe sub semnul crucii. În finalul

fragmentului, Prudentius, în buna tradiţie a literaturii greco-latine, compune o prozopopee a Romei care se încheie cu versurile:

„Hristos unicul să domnească şi să prezerve palatul nostru
ca nici un demon să nu mai apară în citadela lui Romulus,
iar curtea mea să nu slujească decât Dumnezeului păcii."

Astfel, Imperiul Roman este împlinirea voinţei lui Dumnezeu. Roma rămâne mai departe, datorită Mântuitorului, centrul lumii şi după ce Imperiul de Apus a încetat să mai existe. Gândirea lui Prudentius coincide peste veacuri cu cea a lui Eminescu: într-un proiect dramatic despre conflictul daco-roman intitulat *Pacea pământului vin să o ceară*, Pater Celsus, preot creştin, îi explică împăratului Traian sensul Imperiului într-un mod similar celui al lui Prudentius; preotul condiţionează succesul „religiei tăcerii şi a suferinţei, a iubirii şi a milei" de puterea imperiului:

„Dacă Roma va fi slabă în acest moment, când se decide soarta unei nouă credinţe, atunci credinţa e pierdută."

În finalul episodului *Roma* din *Memento Mori*, Eminescu descrie eşecul încercării zeului Nordului, Odin, de a distruge capitala lumii în următorii termeni: când zeii din miazănoapte ajung pe malurile Tibrului, acolo „lumina un gând de aur", creştinismul; suliţa pe care o zvârle stăpânul Valhalei, în loc să distrugă cetatea, se transformă în cruce simbolizând convertirea la creştinism a barbarilor şi dispariţia religiei lui Odin:

„Ei privesc urbea eternă, ce pe dealuri lin străluce
suliţa pe loc s-opreşte, se preface-n d-aur cruce
Odin moare — Tibrul este al credinţei lui sicriu."

Din momentul în care, prin actul lui Constantin cel Mare, Imperiul a devenit creştin, Europa s-a identificat până la confuzie cu religia Evangheliilor: lungă vreme *Res publica Christiana* a fost un alt termen pentru ceea ce se numeşte Europa. Novalis va scrie, în 1799, un eseu intitulat *Die Christenheit oder Europa*. Gonzague de Reynold (*L'Europe tragique*, Paris, 1934) afirmă sentenţios, cu multă îndreptăţire:

„Europa este singurul continent care a fost în întregime creştinat, de cel puţin o mie de ani pentru regiunile cel mai târziu câştigate la creştinism... Unitatea Europei este o idee creştină devenită laică. Europa este o creştinătate care îşi caută Cristul."

Astfel, creştinismul, asemenea Greciei şi Romei, se constituie într-o coordonată a Europei; Theodor Heuss, primul preşedinte al Germaniei Occidentale, spunea că Europa se află situată pe trei coline: Acropole, Capitoliu şi Golgota. Grecia, Roma şi Creştinismul sunt elementele unei triade configuratoare care au consfinţit o realitate spirituală şi o mentalitate în care europenii se regăsesc şi în zilele noastre şi care constituie fundamentul europenismului, permiţând o construcţie sempiternă; fundamentul puternic există, dar edificiul se va realiza numai în măsura în care va izbucni o puternică voinţă constructivă între popoarele de pe vechiul continent.

*

* *

Teoreticienii ideii europene aşează, în chip legitim, Renaşterea şi Secolul Luminilor printre elementele fundamentale ale Europei. Nu mă opresc aici asupra lor,

deoarece m-au preocupat cu precădere elementele primordiale, adică factorii originari care i-au condiţionat evoluţia până în zilele noastre. Or, Renaşterea reia programatic Antichitatea greco-latină, instituind un adevărat cult al culturii clasice, socotite un pisc de nedepăşit în istoria omenirii; Secolul Luminilor se revendică tot de la Roma şi Atena, ducând până la exces latura raţionalistă („Le culte de la Raison" este tot un efect al Antichităţii). Chiar şi revoluţia tehnologică din epoca modernă este, în fond, ridicarea la nişte cote aproape inimaginabile a spiritului practic dezvoltat de greci în epoca elenistică. Oricare va fi fost importanţa lor în configurarea Europei, ele sunt doar dezvoltări ale unor stânci puternice aflate pe Acropole şi Capitoliu.

Merită să reflectăm la faptul că şi spirite aparţinând Secolului Luminilor care n-au excelat prin spirit religios, asemenea unui Voltaire sau Montesquieu, au subliniat rolul jucat de creştinism în configurarea Europei.

Capitolul IV

ISTORIA IDEII EUROPENE

În Antichitate nu se poate vorbi de istoria ideii europene: Grecia era Europa însăşi, iar Imperiul Roman, preluând cultura greacă şi valorile postulate de elenism, s-a identificat cu aceeaşi realitate. Cu alte cuvinte, istoria Greciei şi a Romei este istoria Europei. Prin adoptarea creştinismului, Cetatea eternă a consfinţit o nouă entitate: Christianitas.

După prăbuşirea Imperiului Roman de Apus, unitatea europeană se sfărâmă şi pe ruinele ei apar regate pe care le uneşte doar credinţa creştină şi o vagă amintire a ceea a fost măreţia romană de altădată. Acum începe istoria ideii europene prin planuri şi tentative de refacere a Imperiului Roman, prin încercări de realizare a unei solidarităţi care să consfinţească din nou *Pax Romana*: *renovatio imperii Romanorum* este idealul politic la ordinea zilei.

În asemenea condiţii, Europa este termenul generalizator prin care se exprimă o unitate originară pierdută. Preotul irlandez Columbanus îl numeşte în anul 615 pe papa Bonifacius al IV-lea *omnium totius Europae ecclesiarum caput* („căpetenia tuturor bisericilor întregii Europe"). Am amintit mai înainte că Isidor cel tânăr îi denumise pe adversarii arabilor de la bătălia de la Poitiers din 732 *Europenses*. Prima reuşită de reintegrare a popoarelor sub un singur sceptru a fost opera lui Carol cel Mare, numit *Rex, pater Europae*; în *Analele* de la Fulda se spune *Europa vel regnum Caroli* („Europa sau regatul lui Carol"). Realizarea politică a lui Carol cel Mare coincide cu

aşa numita Renaştere Carolingiană, când literatura Antichităţii romane este rescrisă de copiştii epocii; majoritatea manuscriselor cu opere ale literaturii latine pe care le avem azi fie datează din timpul lui Carol cel Mare, fie se recunoaşte cu uşurinţă că sunt copiate după un arhetip carolingian.

Astfel, reapariţia Europei în Evul Mediu este simultană cu revenirea în actualitate a literaturii latine. Ori de câte ori ideea imperială se revigorează apar expresii precum *populus Europae*; când împăratul Henric al II-lea fuge din Italia, în 1022, din cauza ciumei, el a fost întovărăşit, se spune în povestirea acelor timpuri, numai de cei pe care „i-a trimis în ajutorul său mama Europa”, iar pe mantaua sa era scris că el este *decus* („podoaba”) Europei; la moartea împăratului, într-o poezie funerară se spune: *ploret hunc Europa iam decapitata* („să-l plângă Europa decapitată”).

Când Renaşterea a dus la redescoperirea şi revenirea definitivă în actualitate a culturii şi spiritului Antichităţii greco-latine, discuţiile despre Europa capătă mai mare amploare şi adâncime. Faptul este normal, deoarece prin citirea şi răspândirea ideilor formulate de greci şi de romani se reinstaurează spiritul european. Europenii realizează că ceea ce-i uneşte este mai important decât rivalităţile existente între regatele aflate pe vechiul continent. Dar, cum rivalităţile continuă să domine în politica europeană, gânditori de elită s-au străduit, începând cu Renaşterea, să găsească formule pentru realizarea unităţii pierdute după prăbuşirea Imperiului

Roman de Apus. Nu voi face în cele ce urmează o prezentare exhaustivă a teoriilor concepute de gânditori de-a lungul secolelor; au făcut-o alţii în chip strălucit şi cu mai multă competenţă. Voi puncta însă câteva dintre interpretările care s-au dat fenomenului european şi construcţiilor imaginate de-a lungul veacurilor pentru restabilirea armoniei şi unităţii pe vechiul continent.

Exasperaţi de războaiele permanente care au înlocuit pacea romană, toţi cei care s-au preocupat de problema europeană au căutat să construiască sisteme teoretice care, puse în practică, să asigure încetarea definitivă a războaielor şi instaurarea unei armonii continentale. Ideea păcii eterne este în bună măsură sinonimă cu ideea europeană, deoarece războaiele cu adevărat importante din punct de vedere istoric se dezlănţuie, până în contemporaneitatea noastră, pe vechiul continent (din acest motiv, între scrierile analizate de teoreticienii ideii europene se află şi *De iure belli ac pacis libri tres* a lui Hugo Grotius, publicată în 1625, deşi în această lucrare termenul Europa nu este niciodată utilizat).

În acelaşi timp, spre sfârşitul Evului Mediu şi al începutului Renaşterii, ideea unităţii este susţinută de declanşarea cruciadelor şi de necesitatea apărării Europei de asalturile necredincioşilor; aceasta din urmă este mai durabilă în timp, căci ea a continuat încă multă vreme după ce campaniile care trebuiau să elibereze pământul sfânt încetaseră. Or, în ambele cazuri, pacea continentală era un imperativ. Trebuie însă făcută o precizare: realizarea păcii europene nu presupune în mod necesar unificarea continentului. Ideea europeană însemnă realizarea unei entităţi politice în care să se regăsească, în toate componentele ei, principiile şi valorile statuate în Grecia şi la Roma, pecetluite spiritual de creştinism, toate gravitând în jurul

ideii de libertate. Consfinţirea păcii este o condiţie necesară, dar nu suficientă pentru reconstrucţia Europei, după fărâmiţarea ei începând cu evul de mijloc.

Inspirat de istoria Romei în Antichitate, Dante preconizează în *De monarhia* o unificare a Europei sub sceptrul unui monarh, care să preia rolul pe care odinioară îl avusese împăratul roman — pentru autorul *Divinei Comedii* monarhia romană a fost desăvârşită; Hristos a împlinit mântuirea sufletelor, în timp ce Augustus asigura pacea universală; de aceea, Roma este, prin drept, divin capitala lumii. Un monarh va împlini restaurarea Imperiului Roman şi va reinstaura principiul unităţii; asemenea împăraţilor romani, el va asigura bunăstarea materială a supuşilor săi, în timp ce Papa va guverna asupra sufletelor. Cu alte cuvinte, Europa se clădeşte, în viziunea lui Dante, prin sinteza dintre spiritul politic roman şi învăţătura Mântuitorului.

Două sunt caracteristicile spaţiului european: pe de o parte, diversitatea geografică, pe de alta unitatea civilă, morală şi politică pe care i-o asigură moştenirea Romei. Conform acestei interpretări, în bună măsură inspirată de teoreticienii romani — Cicero, Seneca —, grecii aparţin Orientului şi sunt creatorii unui imperiu care, spune Dante, a trădat misiunea Imperiului Roman.

O dată cu Evul Mediu, se încetăţeneşte identitatea dintre Europa şi Christianitas. Carlo Curcio, în *Europa. Storia di un idea*, arată că la Conciliul de la Constanz din 1414 se vorbea despre faptul că numai Europa este creştină: *sola Europa modo est christiana*. Toată gândirea medievală este dominată de unitatea pe care o constituia credinţa creştină: *Christi omnes gens una sumus*, avea să exclame în consens cu toţi contemporanii săi poetul Spagnoli, zis şi Battista Mantovani. Vocaţia unificatoare a învăţăturii

Mântuitorului este în timpul Evului Mediu o realitate incontestabilă în domeniul ideilor.

Cu puţin înaintea apariţiei tratatului *De monarhia*, avocatul regal de la Contenances (Franţa), Pierre Du Bois, a scris un proiect pentru o federaţie europeană, nu se ştie cu ce titlu: poate din însărcinarea regelui francez Filip cel Frumos, ale cărui idei le-ar fi exprimat, sau poate în nume propriu; conform proiectului, pacea este supremul bine şi ea nu poate fi realizată decât prin întemeierea unei federaţii conduse de un conciliu; regatele componente ale federaţiei vor coexista paşnic şi se vor supune jurisdicţiei unei curţi de justiţie; astfel, va fi evitată izbucnirea războaielor; de asemenea, Du Bois preconiza o reformă religioasă, prin care autoritatea spirituală a Papei să fie întărită, dar diminuată puterea sa lumească. O armată internaţională organizată în centurii şi cohorte avea să fie la dispoziţia federaţiei.

Proiectul lui Du Bois n-a fost cunoscut de contemporani, aşa că el n-a influenţat mişcarea de idei din epoca lui Dante; el a rămas în arhiva reginei Cristina a Suediei timp de cinci secole şi apoi a ajuns la Vatican, unde a fost descoperit de istoricul creştinismului Ernest Renan. Chiar dacă el n-a avut răsunet în timpul vieţii autorului, proiectul este un document de mare importanţă pentru preocupările intelectuale din timpurile premergătoare Renaşterii.

În secolul al XV-lea, regele Boemiei, George Podiebard — a devenit rege în 1458 —, cu ajutorul a doi consilieri, mai întâi Antoine de Marini şi, mai târziu, Martin Mair, a redactat un proiect în limba latină pentru realizarea unei federaţii între regele Franţei, Ludovic al XI-lea, regele George al Boemiei şi consiliul Veneţiei, pentru a se opune expansionismului otoman; Podiebrad avea în vedere şi participarea la federaţie a Poloniei, Ungariei, Bavariei şi a

Burgundiei. Federaţia rămânea deschisă şi altor state. Ea trebuia să fie condusă de un colegiu format de reprezentanţi plenipotenţi ai respectivelor ţări; colegiul urma să se instituie pentru cinci ani în oraşul „german” Basel — prima sesiune urma să fie în 1460 —, apoi, pentru următorii cinci ani, într-un oraş francez şi aşa mai departe, până când membrii săi vor lua o altă hotărâre, de pildă o reşedinţă definitivă. Colegiul avea să fie înzestrat cu o armată proprie, pecete proprie şi finanţe proprii. Deciziile urmau să fie luate în baza principiului majorităţii. Planul n-a trezit ecoul aşteptat: ducele Burgundiei era indignat că a fost înglobat Franţei, Matia Corvin era iritat că nu fusese consultat, Veneţia ezita să-şi dea acordul pentru un proiect neagreat de papalitate; doar Ludovic al XI-lea şi Cazimir al Poloniei s-au arătat interesaţi, dar nu s-au angajat în nici un fel să-l susţină; în 1466, regele Boemiei a fost excomunicat de Papa Paul al II-lea; cu toate acestea, el îşi păstrează tronul, dar moare în anonimat în 1471.

Podiebrad i-a trimis regelui Franţei Ludovic al XI-lea şi Vaticanului textul proiectului, redactat în latină. El a fost respins atât de rege, cât şi de papa Paul al II-lea. Textul original a fost pierdut, dar ideile pe care le cuprindea au ajuns până la noi datorită cronicii lui Philippe de Comines.

*

* *

Secolul al XV-lea avea să fie martorul unui eveniment istoric major, cu consecinţe în toate planurile pentru puterile şi popoarele europene: în 1453, turcii, sub conducerea lui Mahomed al II-lea, cuceresc Constantinopolul instalându-se definitiv pe pământ european şi, depăşind Dunărea, ameninţă statele din centrul continentului. Popoarele

creştine resimt direct pericolul (Aeneas Silvius Piccolomini, devenit Papă sub numele de Pius al II-lea, a tras semnalul de alarmă spunând că „acum suntem atacaţi şi înfrânţi în Europa, adică în patria, în casa proprie, în sediul nostru” — *nunc uero in Europa, id est, in patria, in domo propria, in sede nostra, percussi et caesi sumus*; ginerele lui Melanchton, Caspar Peucer, avea să exclame sentenţios, un secol mai târziu, în spiritul lui Cato cel Bătrân: *delendos Turcos in Europa* („turcii trebuie distruşi în Europa”).

Umanistul spaniol Vives este convins de superioritatea europenilor asupra asiaticilor, convingere pe care o împărtăşeşte, ca un bun umanist, cu anticii Pseudohippocrates, Isocrate, Aristotel şi Manilius; succesul turcilor se explică numai prin dezbinarea care domneşte în tabăra creştină (*Habemus... fortissimam et potentissimam Europam, in qua per concordiam non Turcae tantum pares, sed cuncta essemus superiores Asia quod et gentium ingenia atque animi declarant et rerum gestarum monumenta docent* — „deţinem curajoasa şi preaputernica Europă, în care prin concordie am fi nu numai egali turcilor, ci superiori întregii Asie, ceea ce ne-o dovedeşte şi geniul şi spiritul popoarelor şi documentele faptelor săvârşite”); după opinia umanistului spaniol, creştinătatea beneficiază de zona europeană cea mai capabilă să reziste ofensivei turce, Germania; este în interesul Europei ca turcii să nu poată pune stăpânire, susţine el, pe acest spaţiu, căci, odată Germania cucerită, se va prăbuşi Occidentul în întregime. Dar, pentru evitarea unei asemenea catastrofe, este necesară încetarea războaielor intraeuropene şi unirea ţărilor creştine, susţine Vives.

Astfel, pericolul pe care-l reprezenta apetitul expansionist al unei puteri venind din Asia catalizează gândurile

pentru realizarea unei uniri europene, aşa cum, în antichitatea greacă, ameninţarea persană stimulase apariţia ideilor panelenice; însă, la fel ca în Antichitate, când polisurile n-au putut depăşi rivalităţile dintre ele, în ciuda pericolului extern, planurile elaborate de Vives şi alţii rămân la nivelul discuţiilor, fără nici un efect practic. Divergenţele de interese sunt încă mult prea puternice pentru a permite o concretizare politică a construcţiilor intelectuale realizate de umanişti vizionari.

În 1603 este redactat, de către Sully, „Marele Proiect" al lui Henric al IV-lea, care prevedea împărţirea Europei în cincisprezece puteri, şase monarhii ereditare — Franţa, Anglia, Spania, Danemarca, Suedia şi Lombardia —, cinci monarhii elective — Imperiul, Papalitatea, Polonia, Ungaria şi Boemia —, patru republici — Veneţia, Italia, Elveţia, Belgia; pentru asigurarea echilibrului puterilor era prevăzută o redistribuire a teritoriilor; pentru a asigura trăinicie edificiului, Sully prevede un mare consiliu care urma să aibă rolul de arbitru pentru menţinerea concordiei: „modelul acestui consiliu general" spune Sully, „au fost amficţioniile greceşti" — sistem de federaţie în jurul unui sanctuar în Grecia antică — cu modificările impuse de obiceiurile noastre, de climă şi de scopul nostru politic". Un număr de comisari, plenipotenţiari sau miniştri ai „republicii creştine" aveau să se întrunească într-un Senat care urma să dezbată toate chestiunile curente şi să rezolve paşnic toate problemele civile, politice şi religioase ale Europei. Puterile importante aveau să fie reprezentate de câte patru comisari, celelalte de câte doi, în totalitate, şaizeci de membri ai Senatului, care trebuia să se reînnoiască la fiecare trei ani. Urma să se decidă dacă acest conciliu avea să fie aşezat într-un loc permanent sau dacă avea să fie ambulatoriu, dacă avea să fie unitar sau împărţit în trei

componente. Proiectul prevede şi formarea unor consilii regionale, ceea ce, arată Gheorghe Brătianu, anticipa „consiliile regionale prevăzute de pactul atlantic”. De altminteri, în mai multe rânduri, istoricul român arată cum proiectele imaginate de-a lungul timpurilor propun instituţii similare Societăţii Naţiunilor sau Organizaţiei Naţiunilor Unite din secolul al XX-lea.

Cu toate că discuţia rămâne doar teoretică, fără să intereseze prea mult factorii politici, continuarea dezbaterii dovedeşte existenţa unei conştiinţe europene, care capătă amploare pe măsura trecerii timpului. Indiferent de egoismul manifestat de conducătorii politici, curentul european începe să se încetăţenească. Adânc impresionat de starea deplorabilă în care se găsea Europa — războaiele declanşate de Ludovic al XIV-lea —, quaquerul englez William Penn (după numele său a fost botezată Pennsylvania), imaginează un sistem federativ care să conducă la încetarea războaielor în Europa; el concepe un parlament în care să dezbată reprezentanţi ai statelor europene; fiecare ţară va avea un număr de reprezentanţi proporţional cu populaţia; pentru evitarea formării de locuri privilegiate, şedinţele parlamentului vor avea loc într-o sală rotundă, prevăzută cu multe uşi; votul va fi secret, pentru a nu permite acte de corupţie; toate plângerile vor fi redactate în scris şi dezbătute în parlament; o uniune care să elimine conflictele armate va fi profitabilă pentru toată lumea, susţine Penn, căci va permite economii pecuniare, va spori prestigiul creştinătăţii, va asigura securitatea circulaţiei oamenilor şi libertatea comerţului.

În anul 1713, abatele de Saint-Pierre elaborează un „tratat pentru pacea eternă” în care consideră că unificarea europeană este un proces destul de simplu de realizat: trebuie luat ca model modul în care a fost creat

Reich-ul german; „nu trebuie făcut altceva decât să realizăm în mare ceea ce s-a făcut deja în mic”, susţine abatele. Aparent, Saint-Pierre avea dreptate; dar pentru înfăptuirea gândului nu era suficientă o declaraţie de intenţie; Leibniz avea să-i atragă atenţia că, fără o voinţă puternică, nu se putea realiza nimic, iar aceasta lipsea şi va mai lipsi lungă vreme. Abatele de Saint-Pierre utilizează pentru prima dată pe scară largă cuvântul *european*: el visează instituirea unui *tribunal european*, a unei *forţe europene*, a unei *republici europene*. Asemenea proiecte şi programe sunt la modă în epocă; aproape că nu există monarh sau om politic care să nu-şi fi publicat reflecţiile şi soluţiile pe care le preconiza pentru realizarea armoniei universale: Frederic al II-lea a scris sub pseudonim un *Anti-Machiavel* în care condamnă cinismul şi imoralitatea autorului *Principelui* preconizând buna credinţă în raporturile internaţionale; cardinalul Alberoni, aflat lungă vreme în serviciul curţii spaniole, concepe, după retragerea sa în Italia, ideea unei adunări europene care să reglementeze toate diferendele dintre principii creştini; Stanislas Leszycyznski, regele Poloniei, concepe un plan de federalizare a Europei, în vederea eliminării definitive a războiului din istorie; în fine, spre a nu mai lungi lista, marchizul d’Argenson redactează, sub influenţa lui Saint-Pierre, un memoriu intitulat *Essaie de tribunal europeen par la France seule; plan pour le dehors*; astfel, marchizul atribuia Franţei rolul de arbitru european!

Discuţiile se poartă în toate planurile. Mulţi autori încearcă să găsească soluţii pentru realizarea păcii eterne universale. Aparent, gândul îi duce dincolo de graniţele strâmte ale Europei geografice; dar şi asemenea gânduri, care cuprind pământul în totalitatea sa, presupun realizarea unui sistem de înţelegere europeană, deoarece forţa

şi iniţiativa politică se aflau încă pe vechiul continent. Marile puteri se formaseră şi acţionau mai ales în Europa; singurul imperiu extraeuropean care până la un moment dat a jucat un rol important în ciocnirile de forţe a fost Imperiul Otoman. Mai târziu, când acesta a devenit „bolnavul Europei”, locul lui a fost luat de Rusia, despre care s-a discutat şi se mai discută în ce măsură participă ea la mentalitatea europeană. În orice caz, toate planurile pentru pacea eternă se concep pornind de la premisa necesităţii, pentru toate popoarele, de depăşire a barierelor naţionale şi de stabilire a unităţii europene.

Leibnitz se declară cosmopolit: „eu nu aparţin acelora care se cramponează în chip fanatic de patria lor şi probabil nici de o naţiune; eu sunt adeptul slujirii întregului neam omenesc, deoarece consider cerul drept patrie şi oamenii de bună calitate drept concetăţenii acestui cer” (*Scrisoarea către Petru I*). Factorul de unitate este premisa tuturor discuţiilor. Pentru acelaşi Leibnitz, în împărăţia lui Hristos existau doi magistraţi supremi, Papa şi Împăratul, primul exercitând puterea spirituală, al doilea, cea lumească. Este în interesul creştinilor, spune filozoful, ca ei să fie legaţi printr-o stăpânire comună care să asigure pacea între ei şi să inspire mai multă teamă duşmanilor credinţei. Lumea creştină se sprijină pe „sfânta majestate a împăratului roman” (Imperiul Roman de naţiune germană se considera continuatorul Imperiului Roman). În consecinţă, principii trebuie să susţină autoritatea Împăratului şi să-i atragă în aceeaşi sferă pe toţi regii şi principii creştinătăţii; între creştini trebuie să domnească pacea, războiul va fi purtat numai împotriva necredincioşilor. Filozoful s-a străduit să contribuie la restabilirea unităţii originare a creştinismului şi, în acest scop, a depus mari eforturi pentru realizarea înţelegerii dintre catolici şi

protestanţi; eşecul înregistrat a fost una din marile sale dezamăgiri. El îi va scrie abatelui Saint-Pierre insistând asupra fatalităţilor care-i împiedică pe oameni să fie fericiţi; filozoful conchidea că războiul nu poate fi împiedicat, deoarece nu depinde de voinţa unui singur om. Iar Frederic al II-lea avea să se exprime ironic, în ceea ce priveşte instaurarea păcii, într-o scrisoare către Voltaire: „Lucrul este simplu. Lipseşte numai consimţământul Europei şi alte câteva bagatele similare”.

Astfel, pentru Leibnitz, unitatea dintre puterea imperială şi creştinism, realizată în final de Antichitate şi continuată prin Imperiul Roman de naţiune germană, constituie baza pe care se poate clădi o nouă realitate politică. Creştinismul şi ideea de Roma sunt factorii de unitate europeană pentru gânditorii secolului al XVII-lea şi al XVIII-lea. Chiar şi atunci când descriu istorii particulare, spiritele europene nu scapă din vedere întregul: „Este lungă vreme de când”, scrie Voltaire în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, „Europa creştină (cu excepţia Rusiei) poate fi considerată o republică împărţită în mai multe state; unele monarhice, altele mixte; unele aristocratice, altele populare; dar toate sunt compatibile între ele; toate au acelaşi fond religios, chiar dacă este împărţit în mai multe secte; toate au aceleaşi principii de drept public şi de politică, necunoscute în alte părţi ale lumii. În baza acestor principii, naţiunile europene nu-i transformă în sclavi pe prizonierii lor, îi respectă pe ambasadorii inamicilor lor, stabilesc împreună preeminenţa şi drepturile unor principi şi ale împăratului, ale regilor şi ale celorlalţi potentaţi mai mărunţi; statele sunt convergente în scopul de a menţine pe cât posibil, conform unei înţelepte politici, o balanţă egală a puterii, utilizând pentru aceasta negocierile, chiar şi în timpul războiului, şi întreţinând unii la alţii ambasadori — sau spioni, mai puţin

onorabili — care pot avertiza toate curţile de intenţiile uneia din ele, care pot suna alarma în toată Europa, oferindu-le celor mai slabi garanţii împotriva invaziilor pe care cel mai puternic este întotdeauna tentat să le întreprindă". Imaginea lui Voltaire nu excelează prin realism, căci politica în Europa nu s-a desfăşurat conform regulilor pe care le-a enunţat. Important însă din punctul de vedere care ne interesează aici este faptul că unitatea europeană este asigurată, în viziunea filozofului, de religie — un reprezentant al luminilor se referă la „Europa creştină"! —, fundamental unitară, în ciuda coexistenţei mai multor confesiuni, şi de principii morale şi politice identice pentru toate ţările vechiului continent. Un sceptic raţionalist, cum a fost Voltaire, realizează importanţa factorului religios pentru edificiul european.

O concluzie similară formulase mai înainte eruditul francez Louis Moreri, autor al unui dicţionar istoric publicat la Paris, în 1674: el subliniază, mai întâi, caracterul de varietate al popoarelor care se găsesc pe continentul european: francezii sunt curtenitori, eleganţi, dar şi imprevizibili; germanii, cinstiţi, cu putere de muncă, dar greoi şi prea amatori de vin; italienii, plăcuţi, fini, cu o limbă melodioasă, dar predispuşi la trădare şi vicioşi; englezii, curajoşi, dar încăpăţânaţi şi sălbatici, etc., etc. După această încercare de stabilire a caracteristicilor popoarelor de pe vechiul continent, Moreri caută elementele comune: mergând pe urmele lui Pseudohippocrates şi Aristotel, el consideră că popoarele Europei le depăşesc pe celelalte în curaj şi talent; eruditul francez consideră că spiritul europenilor se manifestă în operele pe care aceştia le-au creat, în înţelepciunea acestora, în modul în care se guvernează, în forţa lor, în arme şi comportare, în comerţ şi capacitatea lor artistică, în oraşele pe care le-au

construit; iar toate aceste calităţi ajung la desăvârşire, întrucât sunt luminate de lumina Evangheliilor. Pentru prima oară, se încearcă o determinare a specificului fiecărei naţiuni de pe vechiul continent; Moreri consideră însă că, în ciuda tuturor deosebirilor existente între popoarele europene, factorii de unitate sunt prevalenţi faţă de diversitatea caracteristică acestei părţi a lumii. De altminteri, nu mult mai târziu, Rousseau va afirma sentenţios că în zilele sale nu mai existau spanioli, francezi, germani „nici măcar englezi”, spune el, ci numai europeni!

În spiritul lui Pseudohippocrates şi Aristotel, probabil chiar sub influenţa lor, Montesquieu pune în paralel Asia şi Europa, postulând determinismul geografic şi climateric. Caracteristic Asiei este absenţa unei zone dominante temperate, iar locurile cu climă foarte rece sunt contigue celor cu climă fierbinte. În schimb, în Europa, clima temperată este predominantă; chiar dacă între Italia şi Spania, pe de o parte, şi Norvegia şi Suedia, pe de alta, deosebirile de temperatură sunt mari, pornind de la sud spre nord trecerile sunt aproape insensibile; consecinţa acestui fapt: între popoarele Europei deosebirile sunt mici, în timp ce, în Asia, „popoare războinice, curajoase şi active se învecinează cu popoare efeminate, leneşe şi timide: în chip necesar, o naţiune va fi cucerită, iar alta cuceritoare. În Europa, dimpotrivă, se opun una alteia naţiuni puternice” (*L'esprit des Lois*). Antinomia Europa-Asia mai are o cauză, tot de ordin geografic, în viziunea lui Montesquieu: pe continentul asiatic se întâlnesc câmpii imense, barierele pe care le formează fluviile şi munţii sunt mult mai rare decât în Europa. Astfel, nu există o împărţire naturală a pământului, ceea ce conduce la despotism şi servitute; în Europa, relieful bogat şi variat, fluviile au format state de dimensiuni modice, unde domnia legilor nu este

incompatibilă cu existenţa statului. Toate acestea „au format un geniu al libertăţii... Dimpotrivă, în Asia domneşte un spirit al servituţii... aici nu se va găsi niciodată decât eroismul servituţii — *l'heroisme de la servitude*” (*L'esprit des Lois*). Parisul este pentru gânditorul francez „le siège de l'empire de l'Europe” (*Lettres persanes*). Cu alte cuvinte, există o realitate unificatoare mai puternică decât dezbinarea europeană existentă în secolul al XVII-lea.

Rolul creştinismului în configurarea unităţii europene este un loc comun în dezbaterile epocii. Pentru Turgot, ministrul reformator al lui Ludovic al XVI-lea, religia propovăduită de Mântuitor a asigurat continuarea spiritului Greciei şi al Romei în Europa; Roma şi-a putut supravieţui sieşi numai datorită creştinismului. Astfel, Christianitas continuă şi în zorii revoluţiei franceze să fie considerată cheia de boltă a unităţii europene.

Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, sub impulsul ideilor răspândite de revoluţia franceză, au fost făurite planuri care să asigure o pace eternă după încheierea războiului sfânt, dus pentru emanciparea popoarelor şi a oamenilor. Olandezul Jean-Baptiste Cloots se gândeşte la întemeierea unei republici universale organizate pe principii centraliste, în care să dispară toate celelalte guverne; în această republică, drepturile omului vor cuprinde şi se vor impune în întreaga umanitate, dar punctul nodal de comunicare al republicii — aici se vădesc sentimentele sale profranceze — va fi stabilit la Paris.

Pacea universală devine o obsesie în asemenea măsură, încât englezul Jeremy Bentham, numit cetăţean de

onoare al Franţei în urma unui discurs în care condamna colonialismul, într-o lucrare scrisă în 1789, dar publicată postum, în 1843, *Principles of International Law*, elaborează în partea a patra a ei un plan care să asigure încetarea conflictelor (*Plan for an Universal and Perpetual Peace*); printre alte puncte, el prevede reducerea forţelor armate ale tuturor naţiunilor europene, emanciparea coloniilor, înfiinţarea unei curţi de justiţie internaţionale înzestrate cu o forţă coercitivă formată de contingente fixe puse la dispoziţie de fiecare stat, un parlament în care fiecare ţară să fie reprezentată de un deputat şi de un supleant.

Concordanţa dintre Franţa şi Anglia va elimina principalele dificultăţi în realizarea planului şi va asigura o pace durabilă pentru întreaga Europa. Precedente istorice — confederaţia americană, Reichstagul german, confederaţia helvetică — sunt argumente care îl determină pe Bentham să-şi considere planul realizabil. Adversar hotărât al naţionalismului, el consideră că, în realitate, ceea ce este în plan individual viciu devine doar în mod fals o virtute când acţionează în plan naţional:

„Nedreptatea, asuprirea, înşelăciunea, minciuna, toate faptele care ar fi considerate escrocherii, toate obiceiurile care ar fi vicii, atunci când apar în urmărirea unor interese individuale, sunt ridicate la rangul de virtuţi, dacă se dovedesc a fi utilizate în urmărirea unor interese naţionale!”

Conştient de diversitatea Europei — Goethe îi va răspunde lui Schiller „lasă-ne, chiar dacă Europa va deveni mai pestriţă, să zăbovim bucuroşi în această parte a lumii” —, Immanuel Kant, autor al cărţii *Spre pacea eternă*, socoteşte că pacea nu poate fi realizată fără acceptarea dreptului popoarelor, iar acesta nu se va putea impune decât în cadrul unei federaţii de state libere. Însă, pentru filozoful de la Königsberg, o naţiune se poate numi

europeană numai dacă acceptă atotputernicia legii: „Europaisch nenne ich eine Nation, wenn sie nur den gestzgemassigen Zwang annimmt, folglich Restriktion der Freiheit durch allgemeine gultige Regel”.

Ideea unei federaţii câştigă atât de mult teren, încât Benjamin Constant afirmă sentenţios, într-un act adiţional la Constituţia Imperiului din 1814: „finalitatea noastră este să creăm în Europa un sistem federativ de state, ceea ce ni se pare corespunzător spiritului secolului”. În acest scop urmau să fie întemeiate instituţii pentru asigurarea libertăţii cetăţenilor.

Va fi avut într-adevăr Napoleon Bonaparte intenţia constituirii unei federaţii construite pe ideea libertăţii individuale? Nu avem de unde să ştim. Wieland, însă, îl considera pe împărat ca fiind un instrument al destinului, care a transformat Europa în pământul civilizaţiei. Fapt este că învingătorul de la Austerlitz, cu excepţionala sa intuiţie, a înţeles că se intra în epoca emancipărilor atât naţionale, cât şi personale şi, în consecinţă, la Sfânta Elena, el îi spunea lui Las Cases că voinţa lui a fost întemeierea unei uniuni a ţărilor europene în care să existe o curte de casaţie europeană, o monedă unică, un sistem de măsuri şi greutăţi unitar, legi comune pentru familia popoarelor europene; el ar fi vrut să constituie un parlament după modelul Congresului american şi o judecătorie inspirată de amficţioniile greceşti (în 1806 Shelling scria că Napoleon contribuia, conştient sau nu, la înţelegerea tuturor popoarelor europene între ele şi la formarea unei politici comune faţă de Orient).

Instinctul politic l-a făcut pe Bonaparte să presimtă starea de spirit dominantă în Europa şi să enunţe în *Memorialul de la Sfânta Elena* (Istoricul Jacques Bainville, înţelegând scopul pe care l-a avut împăratul aflat in

captivitate, va denumi plastic memorialul „evanghelia de la Sfânta Elena") idei democratice şi gânduri paneuropene. De altminteri, la acest început de secol al XIX-lea, în ciuda egoismelor şi a rivalităţilor ireductibile între marile puteri, toată lumea, nu numai intelectualii, ci şi politicieni, vorbesc despre Europa. De pildă, Metternich declara „de lungă vreme Europa are pentru mine semnificaţia unei patrii". Erau însă sincere asemenea declaraţii sonore din partea politicienilor sau erau simple formule propagandistice prin care îşi acopereau planurile naţionale hegemonice?

Discuţia despre Europa continuă cu intensitate din ce în ce mai mare. Proiectele de reforme pentru realizarea unei uniuni sau a unei armonii eirenice sunt din ce în ce mai numeroase. Contele Saint-Simon, adept al colectivismului şi adversar al proprietăţii, autorul unei utopii care a degenerat în sectă religioasă, concepe o confederaţie a statelor europene cu şaizeci de milioane de locuitori, în care să se găsească un parlament de 240 de membri; fiecare milion de locuitori trebuia să trimită câte patru deputaţi: un negustor, un savant, un administrator şi un funcţionar; fiecare dintre aceştia urma să fie ales de corporaţia căreia îi aparţine. Parlamentul avea să fie înzestrat cu competenţe pentru chestiunile de interes paneuropean şi trebuia să rezolve litigiile dintre guvernele diferitelor ţări componente ale confederaţiei. Mijlocul cel mai sigur de eliminare a războaielor din interiorul Europei va fi popularea regiunilor globului cu excedentul de populaţie de pe vechiul continent.

Cu alte cuvinte, în numele stabilirii păcii, Saint-Simon teoretizează necesitatea colonialismului. El consideră că popoarele europene vor deveni conştiente de faptul că problemele paneuropene sunt prioritare faţă de problemele naţionale. Şi, pentru ca armonia să domnească,

parlamentul va trebui să elaboreze un cod moral obligatoriu pentru ansamblul confederaţiei. Convins de interdependenţa dintre ştiinţă şi politică, Saint-Simon consideră că matricea noii filozofii şi a noului sistem politic european trebuie să fie legea atracţiei universale. Asemenea altor gânditori, el este preocupat de întrebarea cine, Europa sau America, va avea în viitor prevalenţa. Până la sfârşitul vieţii, pentru utopistul francez Europa a fost un adevăr ştiinţific, o realitate istorică, o necesitate politică şi socială; mai avea nevoie să devină o credinţă.

Astfel, spiritele cu adevărat europene gândesc din ce în ce mai mult conceptul de Europa şi imaginează sisteme mai mult sau mai puţin ingenioase, mai mult sau mai puţin utopice pentru realizarea unităţii. Din nefericire, discuţia se poartă în chip teoretic, numai între intelectuali. Oamenii politici nu participă decât formal la dezbaterea care cuprinde, treptat, toate ţările vechiului continent. Soluţiile imaginate sunt, de cele mai multe ori, construcţii interesante, dar fără posibilitatea unor efecte practice. Nici un politician important nu a luat în serios ideile teoreticienilor. Dacă s-a făcut o încercare de unificare a continentului, apoi aceasta a fost cea a lui Napoleon Bonaparte; dar tentativa lui n-a fost aplicarea unui plan federalist, ci expresia voinţei de a impune *manu militari* hegemonia franceză.

Cum ar fi arătat imperiul francez după cucerirea continentului, nu ştim. Probabil că împăratul nu-şi făcuse încă planuri în acest sens, cu tot talentul sau anticipativ. S-ar putea să fi visat la restaurarea Imperiului Roman şi, de aceea, să-i fi impus după victoria de la Austerlitz lui Francisc al II-lea, împăratul Austriei, renunţarea la titlul de împărat roman. La sfârşitul vieţii, la Sfânta Elena, Napoleon avea să formuleze ideea unificării europene prin voinţa liberă a popoarelor: „am încercat să domin Europa

cu ajutorul armelor; astăzi ea trebuie convinsă. Europa trebuie unificată prin consimţământul tuturor" („L'Europe doit être unie par le consentement de tous"). Gând vizionar care îşi găseşte, poate, împlinirea în zilele noastre.

În timp ce discuţiile despre viitorul Europei pasionează din ce în ce mai mult spiritele, paralel, se dezvoltă cu putere un curent printre popoarele europene, care pare a contraveni construcţiei unei unităţi politice a continentului, şi anume desprinderea statelor naţionale din entităţile imperiale din care făceau parte. Peste tot se desfăşoară, pe parcursul întregului secol al XIX-lea, cu mai mult sau mai puţin succes, bătălia pentru emanciparea popoarelor. Problema viitorului Europei, a integrării ei îi preocupă şi pe reprezentanţii popoarelor care duceau bătălia pentru desfacerea lor din unităţile imperiale.

Astfel, se fac auzite vocile lui Adam Mickiewicz, Kossuth, Bălcescu etc., spre a nu vorbi de italieni, unde exista o continuitate în această privinţă încă din Renaştere; aceştia îşi exprimă public părerile în susţinerea aspiraţiilor naţionale şi a locului pe care popoarele lor îl vor ocupa în noua Europă. Acum se vorbeşte pentru prima oară de „Statele Unite ale Europei", fără să se poată preciza cine anume a lansat formula.

Filozoful italian Carlo Cattaneo consideră că originalitatea Europei rezidă în combinaţia dintre unitate şi diversitate, în timp ce Mazzini elaborează planuri şi manifeste pentru o nouă Europă, manifeste care urmau să contribuie, în final, la făurirea unei Europe unite. Promotorii

emancipărilor naţionale îşi dau seama că, în absenţa unui sistem supranaţional, noile state apărute pe harta politică europeană vor deveni în scurtă vreme pradă uşoară pentru apetitul expansionist al marilor puteri.

Ideile federaliste câştigă teren şi printre români care, prin Ioan Maiorescu, Dumitru Brătianu, A.C.Golescu şi alţii, discută în capitalele europene proiecte pentru construirea unor federaţii care urmau să-i cuprindă pe români şi unguri, în strânsă legătură cu Germania, sau preconizează confederarea Imperiului habsburgic. Spiritul în care raţionau „federaliştii" români era european, îmbinând aspiraţiile democratice cu gânduri privind viitorul politic al continentului: Gheorghe Sion vorbeşte despre o republică universală de dimensiunile Europei, iar într-o corespondenţă anonimă din Bucureşti, publicată de ziarul *Pesti Hirlap* la 13 decembrie 1848, se spune „rămâne-vor oare şi mai departe, în veci, regaturile fondate, adică întemeiate pe absolutism şi tiranism, sau fi-va cea mai mare parte a Europei republică confederată pe baza egalităţii şi a frăţietăţii?"

Popoarele în curs de emancipare căutau realizarea unui nou sistem politic, în baza unui presupus interes comun european şi a unui tip de civilizaţie şi cultură identic tuturor naţiunilor. Mai ales popoarele din estul şi sud-estul european înţelegeau foarte bine pericolele care le ameninţau pe ele, dar şi pe celelalte ţări de pe continent, din partea noii puteri asiatice care se profila la orizont. Kossuth avertiza profetic că abandonarea Ungariei de către marile puteri va transforma această ţară în avanpostul monarhiei universale ruseşti. Ca o culme a ironiei, însuşi Karl Marx, adică gânditorul ale cărui învăţături şi-au găsit aplicarea tocmai în Rusia, lansa în ianuarie 1867 următorul avertisment:

„Astfel Europa se află în faţa unei alternative: sau barbaria asiatică sub conducere moscovită va năvăli asupra Europei asemenea unei avalanşe, sau Europa va trebui să restabilească Polonia şi, astfel, să se apere de pericolul asiatic cu ajutorul unui zid constituit de douăzeci de milioane de eroi”.

Din nefericire, nici atunci, nici mai târziu, puterile occidentale n-au fost sensibile la apelurile lucide venite din partea unor ţări europene cu care ar fi trebuit să fie solidare din foarte multe motive.

Imperiul habsburgic şi Imperiul otoman se clătinau, în timp ce o forţă apărută destul de recent ca factor activ în spaţiul european, Rusia, îşi manifesta din ce în ce mai brutal apetitul expansionist. În Rusia, tendinţele neeuropene prevalează; Marchizul de Custine avea să constate personal antinomia dintre mentalitatea care domnea în imperiul ţarilor şi cea europeană. În primul rând l-a impresionat pe marchiz despotismul fără margini şi servilismul supuşilor, care contrasta izbitor cu spiritul de libertate existent în Europa, căci, cum spunea Heinrich Heine, „Fecioara Europa este logodită cu geniul frumos al libertăţii”.

Antinomia dintre lumea europeană şi cea rusească era atât de puternică, încât abatele Pradt, în cartea *Parallele de la puissance anglaise et russe relativement à l'Europe*, publicată în 1823, constatând-o, anticipează celebra formulă a lui Churchill „cortina de fier”: „Dincolo de Vistula cade o cortină care îngreunează cunoaşterea a ceea ce se petrece în interiorul imperiului rus”. Abatele consideră

că Rusia este o creaţie a Orientului („ca în Orient, căruia îi datorează naşterea şi ale cărui cutume le-a adoptat, conducerea se desfăşoară exclusiv în cabinetul principelui: numai el decide, puţine lucruri sunt notate în scris, de publicat nu se publică nimic”), o ţară care „din timpul lui Petru cel Mare şi până în zilele noastre n-a încetat să gândească decât la cuceriri (...) guvernele ruseşti au urmărit o singura idee: mărirea sistematică a Rusiei”.

Rusia apare astfel ca putere orientală, succesoare a imperiilor asiatice. Napoleon simţise personal pericolul pe care-l reprezenta puterea rusă; la Sfânta Elena el avea să-i spună lui Las Cases:

„Nu trebuie decât să fie găsit un împărat rusesc, un împărat care să aibă curaj, spirit de înterprindere, abilitate şi capacitate de acţiune, pe scurt un ţar care să fie uns cu toate alifiile, şi Europa îi aparţine.”

Interesantă premoniţie a politicii expansioniste staliniste!

De altminteri, chiar unii gânditori ruşi sunt conştienţi de incompatibilităţile dintre ei şi spiritul european: „Ruşii nu aparţin nici uneia dintre marile familii ale neamului omenesc; nu sunt nici din Occident, nici din Orient. Aşezaţi dincolo de timp, cultura universală n-a pătruns până la dânşii”, spune Nicolae Ciadaev; tragedia Rusiei este, conchide gânditorul rus, că s-a întors spre Bizanţ şi n-a fost cuprinsă de spiritul Renaşterii:

„Supunându-ne unei sorţi funeste, noi ne orientăm spre nemernicul Bizanţ... ca să căutam acolo codul moral ce trebuia să ne reglementeze educaţia... Aplecându-se asupra civilizaţiei păgâne” — este vorba de momentul Renaşterii —, „lumea creştină găsise formele frumosului care-i lipseau încă. Închişi în schisma noastră, nimic din ce se petrecea în Europa n-ajungea până la

noi. N-aveam nici un rost în treburile lumii... În timp ce lumea se reclădea din temelie, nimic nu se înălţa la noi; rămăsesem pitiţi în bordeiele noastre de lemn şi stuf. Destinele neamului omenesc nu se împlineau pentru noi."

Rusia se menţine într-un imobilism specific Asiei, străină de evoluţiile europene, conchide Ciadaev. Când însă gânditorii ruşi consideră că ei reprezintă spiritul european autentic, atunci o fac în numele ortodoxismului: Europa este creştină, iar creştinismul autentic este cel pe care-l propovăduieşte pravoslavnica Moscovă, adică cea de a treia Romă. Pentru Helene Carrere d'Encosse, imperiul tătar a fost cel care a smuls Rusia din Europa. Mulţi gânditori ruşi şi oameni politici insistă asupra vocaţiei „euroasiatice" a ţării: intelectuali de elită, asemenea lui Roman lacobson sau prinţului Trubeţkoi, consideră că Rusia datorează mai mult tătarilor decât Kievului, La sfârşitul vieţii sale, însuşi Dostoievski a susţinut că viitorul Rusiei îl constituie Siberia, şi nu mările calde. Preluarea tezei euroasiatismului, formularea de către factori politici a teoriei „integrării euroasiatice" în locul integrării europene dovedeşte faptul că visul imperial persistă şi în zilele noastre, căci „o integrare euroasiatică" nu poate avea alt centru decât a treia Romă.

Intelectuali europeni de frunte presimt viitorul şi-l privesc cu scepticism. Jacob Burckhardt socoteşte că omenirea se va afla foarte curând în faţa unei alternative; ea va avea de ales între democraţia totală şi despotismul absolut. Pentru Tocqueville, Statele Unite ale Americii şi Rusia încarnează cele două principii; Sainte-Beuve considera că în lume nu există decât două popoare mari, unul aflat în Rusia, celălalt în America; „bătrâna Europă" va avea mult de suferit din partea „a încă necivilizatei

Rusii"; iar cele două mari popoare se vor ciocni într-o zi şi atunci omenirea va asista la lupte de o brutalitate nemaiîntâlnită, susţine criticul literar francez.

Astfel resuscitează în gândirea modernă anticul antagonism dintre principiul libertăţii şi cel al despotismului, de data asta încarnate, primul de Europa, care însă, asemenea Greciei în Antichitate, din punct de vedere politic nu constituia o entitate, şi de Statele Unite ale Americii (Europa de dincolo de Ocean, cum va fi ea denumită), iar al doilea, de Rusia.

De altminteri, între Europa şi Statele Unite nu existau, din punctul de vedere al gânditorilor europeni, deosebiri esenţiale; istoricul german Leopold von Ranke avea să exprime această realitate într-o formulă pregnantă:

> „Europa şi America nu trebuie privite ca antiteze; în America se găseşte o dezvoltare a speciei umane de aici şi a felului de viaţă de aici; în fapt, New York şi Lima sunt mai aproape de noi decât Kiev şi Smolensk."
>
> (*Geschichte der romanischen und germanischen Volker*)

Ironia sorţii a vrut ca unul din cei mai vehemenţi critici ai Rusiei să fie Karl Marx, adică filozoful adoptat cu atâta entuziasm de revoluţia bolşevică, pe care aceasta, propagandistic, l-a aşezat la temelia regimului sovietic; pentru Marx (am citat mai înainte pericolul pentru Europa pe care autorul *Capitalului* îl întrevedea din partea Moscovei), Rusia este o putere absolutistă şi expansionistă, reprezentantul Orientului; doar nişte naivi şi nişte orbi nu-şi dau seama de ameninţarea pe care o constituie Moscova, căci ea îşi poate schimba tactica, metodele, dar „steaua polară a politicii sale — stăpânirea lumii — este o stea fixă", conchide Marx.

Victor Hugo, în epilogul volumului *Le Rin*, consideră Rusia, alături de Anglia, drept inamicul principal al Europei. Astfel, Imperiul ţarist este socotit a fi ipostaza modernă a imperiului lui Darius şi Xerxes, ea se aşează pe tradiţia imperiilor asiatice; Europa reia bătălia dusă în Antichitate de greci. Cum însă Europa nu reuşeşte să depăşească vechile antagonisme interne, moştenite în bună măsură din Evul Mediu, bătălia va fi continuată — previziunea intelectuală se va realiza în secolul al XX-lea — de una din creaţiile politice europene cele mai reuşite, Statele Unite ale Americii.

Toate construcţiile teoretice imaginate rămân simple utopii, căci oamenii politici nu le dau atenţie; utopia europeană nu se transformă în curent popular. Popoarele europene sunt mult mai sensibile la ideile naţionaliste decât la ideea europeană, astfel încât războaiele continuă cu mai mare intensitate pe vechiul continent, culminând cu cele două războaie mondiale din secolul de sfârşit de mileniu doi.

Profesorul Salewski, de la Universitatea din Kiel, este de părere, într-un studiu intitulat *Entwurfe fur Europa: 1919, 1945, 1990*, că, şi în zilele noastre, suntem încă departe de a fi soluţionat raportul dintre stat naţional şi Europa. Dar, în ciuda tuturor conflictelor sângeroase din ultimele două veacuri, care au divizat Europa, discuţia despre specificul şi unitatea continentului se poartă în continuare, de multe ori în consens, semn că, măcar din punct de vedere intelectual, Europa există cu adevărat. Pentru Guizot, în lume coexistă şi se combat două forţe, cum le numeşte el, autoritatea şi libertatea:

„Caracterul glorios şi original al civilizaţiei europene, de când s-a dezvoltat ea sub influenţa evidentă sau obscură, acceptată sau nerecunoscută a Evangheliei, a fost că autoritatea şi libertatea au coexistat şi au crescut împreună, una lângă alta, luptându-se permanent, fără a se distruge reciproc niciodată... Europa creştină n-a cunoscut niciodată imperiul necontestat al unuia sau celuilalt dintre cele două principii rivale”.

Guizot n-a cunoscut totalitarismele secolului al XX-lea sau, mai bine zis, nu şi-a imaginat că spiritul asiatic va pătrunde până în centrul Europei. Pentru istoricul francez, în ciuda diversităţii de locuri, de circumstanţe, de timpuri, civilizaţia ţărilor europene „decurge din fapte asemănătoare, se revendică de la aceleaşi principii şi tinde să producă peste tot efecte analoge”. Şi, întrucât există o unitate de civilizaţie, el ţine un curs universitar intitulat *Istoria civilizaţiei în Europa*, pe care-l publică la Paris între anii 1828 şi 1830. Semnificativ, încă de la început, Guizot precizează că va vorbi despre civilizaţia europeană: „Eu spun civilizaţie europeană: este evident că există o civilizaţie europeană; că o anume unitate izbucneşte în civilizaţiile diferitelor state ale Europei”. Pe Guizot îl interesează factorii de unitate continentală şi nu diferenţele dintre popoare.

Adevărata unitate a Europei, va spune cu dreptate Goethe, rezidă în cultură; el atrage atenţia că nu există artă sau ştiinţă patriotică; amândouă aparţin lumii în întregime; ura naţionalistă distruge, în viziunea sa, spiritul şi naşte numai produse subculturale. Astfel, ideea care stă la baza consideraţiilor lui Guizot fusese exprimată mai înainte de olimpianul de la Weimar: pentru acesta, cultura este numitorul comun al Europei, ceea ce înseamnă că unitatea europeană are ca premisă o mentalitate şi o tradiţie comună.

Filozoful italian Carlo Cattaneo vede în combinaţiile dintre o unitate în formare şi o diversitate fundamentală specificul european, în timp ce, în ochii lui Mazzini, Europa, datorită spiritului de libertate, este o entitate invincibilă; ea poate înregistra eşecuri provocate de greşelile proprii; bătălia de la Maraton a însemnat, susţine Mazzini, înfrângerea o dată pentru totdeauna a felului de viaţă oriental; pământul european a fost „botezat cu apa libertăţii"; de atunci, Europa păşeşte înainte şi nu va fi oprită în marşul ei triumfal de nişte petece de hârtie.

Şi pentru Jacob Burckhardt, spiritul de libertate şi diversitatea sunt caracteristicile Europei; amândouă se dezvoltă datorită cadrului ambiental, propice prin varietatea geografică şi climaterică (gânditorul german se situează pe o poziţie similară celei pe care am întâlnit-o la Pseudohippocrates); pentru istoricul elveţian, Europa nu înseamnă numai cultivarea forţei, a idolilor şi a banului, ci iubirea spiritului („den Geist zu lieben"). Astfel au apărut culturile elenică, romană, celtă şi germanică, în care personalitatea poate să-şi împlinească valenţele. În acelaşi timp, biserica a creat un cadru nou de desfăşurare a vieţii europene. Cu alte cuvinte, Burckhardt formulează ca premisă a tipului european sinteza dintre principiul libertăţii şi cel al diversităţii, cuprinse amândouă în cadrul făurit de creştinism, ceea ce asigură dezvoltarea plenară a personalităţii umane.

Nietzsche consideră că europeanul se află într-un proces de devenire, că este pe cale să depăşească dependenţa de factorul ambiental; un nou tip uman se va ridica treptat, un tip supranaţional şi nomadic („eine wesentliche und nomadische Art Mensch"). Acest proces este ireversibil: el poate să se încetinească, dar nu poate fi oprit şi va avea probabil efecte la care „apostolii" ideilor

moderne se gândesc cel mai puţin. Atavismul naţionalist este obstacolul cel mai puternic ce se ridică în faţa Europei. În ceea ce priveşte cultura, pentru Nietzsche, muzica este o creaţie europeană prin excelenţă: în viziunea sa, Mozart şi Beethoven sunt „europeni”, în timp ce compoziţiile lui Schumann, susţine el fără să dea explicaţii, sunt un eveniment german, nu european. De altminteri, pentru teoreticianul supraomului, romantismul însuşi reprezintă o mişcare efemeră, o trecere a Europei de la Rousseau la Napoleon şi la ascensiunea democraţiei. Cultura europeană este, în perspectivă nietzscheană, configurată de „cultura greacă crescută din elemente tracice, feniciene, de elenism, de filoelenismul romanilor, de imperiul creştin al acestora, un creştinism purtător de elemente antice, de nuclee ştiinţifice ce rezultă în cele din urmă din aceste elemente; din filoelenism derivă o anume filozofie; pe cât de puternică este credinţa în ştiinţă, pe atât este vorba de Europa” (*Jenseits von Gut und Bose*).

Astfel, moştenirea greco-romană este aşezată de Nietzsche la baza definiţiei pe care o dă el Europei. Pentru filozoful german, America este un efect al Europei, iar Rusia este „locul prin care Europa se revarsă înapoi spre Asia”. Dacă, în cazul Americii, autorul lui *Also sprach Zarathustra* are perfectă dreptate, aceasta este o Europă dincolo de ocean, în ceea ce priveşte Rusia lucrurile sunt mai complicate, cum am văzut, căci imperiul stepei trebuie mai întâi să se europenizeze pe sine însuşi, spre a putea deveni „locul de revărsare” a Europei în Asia. Dar, pentru Nietzsche, Europa este un proces în curs, un proces care poate fi încetinit, dar care tocmai prin aceste încetiniri poate câştiga în vehemenţă şi adâncime („Vehemenz und Tiefe”), un proces ireversibil. Vizionar, filozoful atrage atenţia că democratizarea Europei este şi o pregătire involuntară pentru

instaurarea unor tirani („die Demokratisierung Europas ist zugleich eine unfreiwillige Veranstaltung zur Zuchtung von Tyrannen" — *Jenseits von Gut und Bose*). Europa în curs de formare va trebui să fie o lumină nouă, o nouă umanitate constituită din oameni liberi, curajoşi, cu spirit de iniţiativă, din buni europeni; pentru teoreticianul supraomului, adevăratul european este dominator; democraţia europeană în sensul real al cuvântului este cea în care o armată de sclavi produce o elită de supraoameni.

*
* *

Cu toate eforturile depuse de intelectuali, cu toate apelurile la raţiune făcute de vizionari, naţionalismele prevalează: Europa va fi zguduită în prima jumătate de secol al XX-lea de două conflagraţii care depăşesc cadrul vechiului continent şi se extind asupra întregii planete. Concomitent, după Primul Război Mondial, aşa cum prevăzuse Nietzsche, Rusia, Italia, Germania etc. au devenit tiranii. Dar, imediat după încheierea ostilităţilor, când omenirea devine conştientă de catastrofa fără precedent pe care a produs-o Primul Război Mondial, dezbaterea despre Europa se reia cu şi mai mare intensitate. Cancelarul german Bethman-Hollweg avea să spună, încă înaintea încheierii conflictului:

„Dacă, la sfârşitul războiului şi după aceea, lumea realizează complet cumplita distrugere de vieţi şi de proprietăţi, în toată omenirea se va ridica un strigăt în favoarea aranjamentelor pacifiste şi se vor încheia acorduri care, atât cât este în puterea omului, vor împiedica revenirea unei asemenea catastrofe. Acest strigăt este atât de justificat, încât va avea în mod cert un rezultat."

Dar strigătul n-a fost suficient de puternic pentru a împiedica Al Doilea Război Mondial şi prăbuşirea mai adâncă, cel puţin pentru o vreme, a Europei.

În perioada interbelică, cele mai înalte spirite ale Europei — Paul Valery, Hugo von der Hofmannstahl, Thomas Mann, Husserl, Unamuno, Benedetto Croce şi alţii — caută să definească Europa şi să contribuie la realizarea unei stări de spirit europene, care să depăşească vechile egoisme şi rivalităţi.

Diplomatul şi eseistul spaniol Salvador de Madariaga, discutând despre spiritul european, crede că acesta se află la mijloc între America, unde voinţa este precumpănitoare faţă de spirit, şi India, unde spiritul stăpâneşte voinţa; pentru Europa, caracteristic este „echilibrul între spirit şi voinţă".

Paul Valery, într-un eseu intitulat sugestiv *Notes sur la grandeur et decadence de l'Europe*, vede originalitatea Europei „nu în politica ei, ci chiar în ciuda acestei politici şi mai degrabă împotriva ei, ea a dezvoltat la culme libertatea spiritului, a combinat pasiunea cunoaşterii cu voinţa de rigoare, a inventat o curiozitate precisă şi activă, a creat un capital de legi şi de procedee foarte puternic prin căutarea încăpăţinată a rezultatelor care se pot compara cu exactitate şi adăuga unele altora".

Pentru Thomas Mann, Europa este indisolubil legată de umanism; scriitorul german consideră că, dacă umanismul nu va găsi soluţii pentru reînvierea forţelor vitale, atunci Europa va muri, devenind o simplă expresie geografică şi istorică.

Dar tot acum, pe lângă discuţiile teoretice, se fac primele încercări politice serioase de creare a unui sistem de înţelegere şi cooperare europeană, a unui sistem care să cuprindă şi instituţii supranaţionale.

În 1922, contele Richard Coudenhove-Kalergi publică în presa germană şi austriacă un apel pentru crearea unei „Paneuropa", iar în 1924 publică *Manifestul paneuropean*, de fapt primul document care era altceva decât o frumoasă construcţie teoretică, un document susceptibil să devină expresia unui puternic curent de opinie în favoarea unei uniuni europene; din nefericire, din nou forţele naţionaliste centrifuge, fie ele naziste sau bolşevice, au fost prevalente. Iată câteva extrase semnificative din Manifest:

„Europeni şi europene! Ceasul destinului Europei a sunat!

În fabricile europene sunt produse zilnic arme, pentru a zdrobi bărbaţi europeni — în laboratoarele europene se pregătesc zilnic otrăvuri, pentru a nimici femei şi copii europeni.

Între timp, Europa, cu o inconştienţă de neînţeles, se joacă cu propria soartă; cu o orbire incredibilă, ea nu vede ceea ce se află în faţa ei; printr-o inacţiune incredibilă, ea se lasă, lipsită de voinţă, condusă spre cea mai cumplită catastrofă care a cuprins vreodată o parte a pământului. (...)

Singura salvare este: Paneuropa; reunirea tuturor ţărilor democratice ale Europei continentale într-o grupare internaţională, într-o asociere cu finalitate politică şi economică. (...)

Odată constituită Paneuropa, ea poate încheia o nouă federaţie de popoare cu America, Britania, Rusia şi Asia de Est, o federaţie datorită căreia nici o parte a pământului nu mai trebuie să se teamă de imixtiuni străine. Numai la o astfel de federaţie mondială ar putea adera Statele Unite ale Europei şi Uniunea Sovietică. (...)

Programul paneuropean constituie un întreg indivizibil. Drumul are mai multe etape — scopul este unic. (...) Numai o eliminare a pericolului de război prin arbitraje obligatorii ar putea deschide calea pentru desfiinţarea graniţelor vamale şi trecerea la un comerţ liber european. Invers, industriile naţionale şi protejarea lor de către state produc focare ale naţionalismului european şi constituie o ameninţare pentru pacea europeană.

Dimpotrivă, comunitatea de interese este drumul cel mai sigur către o uniune politică. Astfel, partea economică a programului paneuropean o susţine pe cea politică şi invers.

Problema europeană sună aşa:

„Este posibil ca, pe mica peninsulă europeană, douăzeci şi cinci de state să trăiască laolaltă într-o anarhie permanentă fără ca această situaţie să nu se încheie cu o cumplită catastrofă politică, economică şi culturală?"

Antieuropenii răspund la aceasta întrebare cu faptul că până acum a fost posibil.

Acest răspuns nesocoteşte realitatea. În secolul al XX-lea s-au schimbat din temelii toate premisele multitudinii de până acum de state ale Europei. (...)

Dacă popoarele vor voi — atunci se va naşte Paneuropa: popoarele nu au decât să refuze să-şi dea votul pentru toţi candidaţii şi toate partidele al căror program este antieuropean. (...)

Permanent trebuie repetat adevărul simplu: o Europă fărâmiţată duce la război, opresiune, mizerie, o Europă unită, la pace şi bunăstare!

Salvaţi Europa şi pe copiii voştri!"

Pentru prima oară, ideea europeană, din discuţie şi construcţie intelectuală, tinde să devină un act politic, să genereze un curent de opinie, chiar dacă manifestul nu este de natură să declanşeze o amplă mişcare populară. Oricum, se face apel la respingerea tuturor forţelor naţionaliste de către popoarele europene, prin instrumentele democraţiei. Din nefericire, popoarele europene erau mult mai sensibile la cântecul de sirenă naţionalist decât la apelurile în favoarea unităţii europene, astfel încât, în ciuda eforturilor, ideea europeană rămâne în continuare tot o construcţie intelectuală.

Programul şi manifestul Paneuropa au fost adoptate la un congres ţinut în 1927 la Viena, unde tribuna era împodobită cu portretele lui Sully, Comenius, abatele de

Saint-Pierre, Kant, Mazzini, Victor Hugo şi Nietzsche. Cu această ocazie, ministrul de externe francez Aristide Briand a fost mandatat să pregătească pentru anul următor planul pentru o federaţie europeană.

La 5 septembrie 1929, Briand, în calitate de prim-ministru al Franţei, a ţinut la Liga Naţiunilor un important discurs, în care a îndemnat toate popoarele Europei să se unească într-o federaţie. El a subliniat importanţa ideilor pe care filozofii şi poeţii le-au formulat în sensul unităţii europene; prin acţiunea acestora, ideea europeană a făcut progrese remarcabile şi chiar a dat impresia că a devenit o necesitate. Acum, spune Briand, susţinătorii ei s-au unit pentru a răspândi ideea, pentru a o ancora mai adânc în spiritul naţiunilor. Imaginea pe care şi-o face primul ministru francez este a unei federaţii care să nu aducă însă atingere suveranităţii naţionale, a unei uniuni care trebuie realizată în special în domeniul economic.

Scurtă vreme mai târziu, Briand l-a însărcinat pe consilierul său, Alexis Leger, cunoscut mai ales sub pseudonimul său literar Saint-John Perse, să redacteze un memorandum pentru organizarea unui sistem federal european, memorandum publicat la Paris, la 1 mai 1930. În memorandum se constată că deficitul de solidaritate al forţelor europene constituie obstacolul cel mai serios pentru întemeierea instituţiilor politice şi juridice europene pe care să se poată bizui organizaţiile pacifiste. Acelaşi deficit împiedică formarea unei pieţe economice comune şi intensificarea producţiei industriale. Consecinţa: eficacitate redusă în combaterea crizelor economice, sociale şi politice. Chiar dacă în text se consideră că graniţele rezultate după Primul Război Mondial (peste douăzeci de mii de kilometri de graniţe vamale), ca efect al aspiraţiilor naţionale, reprezintă un mare pericol, chiar dacă el prevedea

întemeierea unui comitet politic european, a unui secretariat şi a unei curţi de justiţie europene, premisa pe care urma să se ridice edificiul era suveranitatea naţională absolută, ceea ce făcea imposibilă, practic, realizarea unei federaţii!

Dar aceste contradicţii ale memorandumului au jucat un rol secundar în eşecul pe care l-au înregistrat tendinţele paneuropene în preajma celui de Al Doilea Război Mondial. Asemenea deficienţe puteau fi corectate cu uşurinţă, dacă ar fi existat voinţa politică. Faţă de perioada precedentă, eforturile unui Coudenhove-Kalergi şi Aristide Briand reprezintă un progres, întrucât acum, pentru prima oară, oameni politici se implică în mod serios alături de intelectuali în favoarea construirii unui sistem european; Briand însuşi sublinia că Europa nu mai reprezintă doar o „fantezie a poeţilor şi filozofilor". Gustav Stressemann, ministrul german de externe şi cancelar în timpul republicii de la Weimar, care a colaborat sincer pentru aplanarea resentimentelor dintre Germania şi Franţa, a ţinut un discurs, la 9 septembrie 1929, în care arăta că, după război, Europa s-a „balcanizat" — termenul este sinonim aici cu fărâmiţare — şi făcea un apel pentru cooperare economică; în acelaşi discurs, fostul cancelar german vorbea despre o monedă unică europeană.

În paralel, se desfăşoară şi alte mişcări în favoarea unităţii europene, ceea ce demonstrează că ideea câştigă în suprafaţă, chiar dacă încă nu suficient în adâncime. În 1926, Partidul Social Democrat din Germania introduce în programul său unificarea europeană. Concomitent, primarul general al Kölnului, Konrad Adenauer, a luat iniţiativa organizării unei întâlniri între germani şi francezi, care să constituie punctul de plecare pentru noi iniţiative politice. Astfel s-a determinat o apropiere între Partidul Democrat

Popular din Franţa şi partidele de centru din Germania, iniţiativă care a avut ca rezultat înfiinţarea unui secretariat al partidelor populare şi creştine la Paris, în fapt o primă încercare pentru construirea unui partid popular european, construcţie realizată abia în zilele noastre.

În acelaşi an este întemeiat, de către oameni de afaceri şi economişti, un *International Comittee for a European Union*. În scurtă vreme, iniţiatorii au reuşit să creeze comitete naţionale în Germania, Ungaria, Franţa, Belgia, Cehoslovacia şi Elveţia. Scopul lor declarat era desfiinţarea graniţelor vamale şi revenirea la comerţul liber. Industriaşul luxemburghez Emile Mayrisch a luat iniţiativa formării unui cartel al oţelului (ca idee, o anticipare a comunităţii oţelului şi cărbunelui de după Al Doilea Război Mondial) la care au participat oameni de afaceri din domeniul industriei de oţel din Franţa, Germania, Belgia, Luxemburg şi, mai târziu, Austria, Ungaria şi Cehoslovacia. Iniţiatorul cartelului, Emile Mayrisch, a avut în vedere şi dimensiunea politică, nu numai cea economică, şi a constituit Cercul Colpach (Colpach este numele unui castel din Luxemburg), al cărui scop era înţelegerea europeană, în special dintre Franţa şi Germania, cerc la care participau personalităţi intelectuale şi politice: Robert d'Harcourt, Wladimir d'Ormesson, Ernst Robert Curtius, Monseniorul Schreiber, arhiepiscop al Berlinului, etc. Paralel, s-a format un Cerc Renan, în care intelectuali catolici din regiunea Rinului dezbăteau problema reconcilierii franco-germane, condiţie *sine qua non* a oricărei construcţii europene.

Cu toate aceste iniţiative şi discuţii, ideile paneuropene n-au avut forţa să creeze un curent puternic în naţiunile continentului: izvorul este limpede, necesar şi sănătos, dar el nu reuşeşte să adune suficiente ape pentru a deveni un

fluviu de nezăgăzuit. Popoarele se arată încă mai sensibile la ideile naţionaliste: peste tot în ţările europene, în perioada consecutivă Primului Război Mondial, apar mişcări în care naţionalismul se manifestă cu putere şi care, în baza unui exacerbat şi intolerant sentiment al superiorităţii, se consideră îndreptăţite la preeminenţă şi hegemonie. Instrumentul lor politic este dictatura — vezi tiraniile prevăzute de Nietzsche —, iar ideologia, fascismul, bolşevismul, nazismul, într-un singur cuvânt, totalitarismul; din punct de vedere structural, nu există deosebiri majore între ele. Şi, trebuie adăugat, toate trei, întrucât distrug programatic libertatea politică şi spirituală, dispreţuiesc individul şi nesocotesc personalitatea, sunt incompatibile cu spiritul european.

De altminteri, filozoful american Murray Buttler, laureat al premiului Nobel pentru pace în 1931, considera că „Europa s-a sinucis" nu atât datorită celor două războaie mondiale pe care le-au provocat naţiunile continentului, cât datorită revoluţiei bolşevice şi a celei naziste, care au eliminat tradiţia morală şi politică a creştinismului; comunismul şi nazismul au urmărit, susţine gânditorul american, distrugerea învăţăturilor a trei mari cetăţi: Atena, Roma şi Ierusalim.

Partizanii Europei sunt adepţii necondiţionaţi ai democraţiei, indiferent cărei ţări îi aparţin, deoarece democraţia este expresia politică a principiului libertăţii; un european în adevăratul sens al cuvântului va fi întotdeauna un fanatic apărător al dreptului la libertate, la gândire independentă şi la iniţiativă.

În încercarea de a găsi soluţii realiste, oamenii politici concep, în perioada interbelică, federaţii care să cuprindă o parte dintre statele nou apărute pe harta continentului. Imperiul habsburgic se prăbuşise şi în locul său apăruseră

numeroase state naţionale de mici dimensiuni. Pentru refacerea unei unităţi în zona Europei Centrale, o zonă foarte sensibilă şi care, datorită fărâmiţării, putea ajunge la discreţia marilor puteri, primul ministru al Franţei în anii 1929-1930 şi 1932, André Tardieu, a conceput planul unei federaţii dunărene; planul lui Tardieu nu însemna abandonarea ideii europene; în cazul în care ideea primului ministru francez ar fi avut succes, experienţa dobândită urma să fie extinsă asupra continentului în întregime.

Oameni politici români susţin ideea, atât naţional-ţărănişti, cât şi liberali. În acest spirit, Iuliu Maniu preconiza o federaţie regională, precursoare a unei viitoare federaţii europene. Chiar şi când războiul izbucnise din nou pe pământ european, Jean Hennessy, fost ministru şi ambasador francez, şi profesorul J.Charles-Brun au ţinut, în decembrie 1939, nouă conferinţe la colegiul de ştiinţe sociale, adevărate pledoarii pentru un sistem federativ, conferinţe publicate în 1940, la Paris, sub titlul *Le principe federatif*.

Carlo Curcio menţionează două importante reuniuni care au avut loc, prima la Paris, în 1931, organizată de Academia diplomatică internaţională, în care s-a discutat despre organizarea europeană şi despre definirea Europei; întâlnirea s-a bucurat de contribuţii din partea unor personalităţi de mare prestigiu, de pildă Roosevelt, Stressemann, Benes, Titulescu, Heriot; acesta din urmă, Preşedinte al Franţei, atrăgea atenţia că trebuie „dat un corp Europei"; a doua reuniune a avut loc la Roma, în 1932, organizată de Fundaţia Alessandro Volta, unde au participat şi au dezbătut chestiunea europeană personalităţi importante, atât din domeniul intelectual, cât şi din cel politic: Jerôme Carcopino, Pierre Gaxotte, Max Weber, Dawson etc. Cu această ocazie, Alfred Rosenberg,

ideologul nazismului, a vorbit despre „naţiuni predominante care comandă istoria”, ceea ce contravenea ideii europene. Asemenea colocvii şi discuţii teoretice trădează preocupare şi îngrijorare, dar s-au dovedit a fi incapabile chiar să frâneze, nicicum să oprească ţâşnirile naţionalist-totalitare care au dus la a doua conflagraţie mondială; în scurtă vreme, antieuropenismul teoriilor lui Rosenberg vor fi văzute în cumplita lor acţiune practică.

Din nefericire, planurile intelectuale şi politice nu devin realitate şi nu pot împiedica declanşarea celui de Al Doilea Război Mondial. Totalitarismele instaurate în Europa calcă în picioare esenţa Europei şi încearcă să impună peste tot sisteme incompatibile cu principiul libertăţii. Romanistul Ernst Robert Curtius a publicat, în 1932, o carte, *Deutscher Geist in Gefahr*, în care avertiza că ascensiunea lui Hitler ameninţă cultura şi spiritul autentic german care s-au dezvoltat numai printr-un dialog permanent cu *Romania*. De altminteri, acelaşi Ernst Robert Curtius avea să elaboreze, în anii celui de Al Doilea Război Mondial, o carte fundamentală, publicată în 1948, în care demonstra rădăcinile adânci ale culturii şi spiritului european, *Literatura europeană şi Evul Mediu Latin*.

Războiul n-a oprit planurile de unificare a vechiului continent. Paul Henri Spaak, ministrul de externe al guvernului belgian în exil, a făurit planul unei uniuni în domeniul economic, politic şi militar între Franţa, Belgia, Olanda şi Luxemburg. Contele italian Carlo Sforza a preconizat două federaţii: una central-europeană, care urma să cuprindă ţările aflate pe culoarul dintre Polonia şi

Serbia (de remarcat că, în 1980, intelectuali polonezi apropiaţi de sindicatul Solidaritatea defineau Europa Centrală ca fiind spaţiul dintre Marea Baltică şi Marea Mediterană) şi o federaţie latină, formată iniţial din Franţa şi Italia. Jean Monet insistă pentru o „federaţie sau uniune" a statelor europene, care să pună industria grea din statele componente sub o conducere internaţionala, pentru a putea astfel controla industria militară şi, implicit, evita izbucnirea conflictelor armate. Generalul De Gaulle, în 1943, acceptă ideea unei federaţii, dar, lucru firesc în timp de război, lasă deschisă pentru viitor chestiunea extinderii ei în sudul continentului şi participarea germanilor.

Spre sfârşitul războiului, un grup de adversari ai nazismului, danezi, olandezi, francezi, italieni, polonezi, germani, cehi şi slovaci, au elaborat, în urma mai multor reuniuni, proiectul unei declaraţii în care se arată că pacea europeană este garanta păcii universale; în consecinţă, soluţia pentru realizarea premisei este întemeierea unei federaţii europene. Convinşi de acest lucru, autorii declaraţiei preconizează un guvern al federaţiei care să fie responsabil numai în faţa popoarelor, o armată subordonată exclusiv guvernului federal şi un tribunal suprem care să rezolve problemele constituţionalităţii hotărârilor guvernului federal european şi să soluţioneze diferendele dintre statele componente. O uniune federală va pune capăt anarhiei care domneşte pe vechiul continent, va rezolva problemele teritoriale în litigiu şi va asigura reconstrucţia economică.

Toate aceste construcţii au rămas în faza de proiect, deoarece, din nefericire, sfârşitul războiului, în loc să conducă spre o unire europeană, a determinat ruperea în două din punct de vedere politic a continentului: armata roşie nu s-a limitat să contribuie decisiv la înfrângerea lui

Hitler, ci a şi impus comunismul în ţările pe care le-a străbătut, un sistem tot atât de incompatibil cu Europa, pe cât a fost şi nazismul.

În partea occidentală a continentului, ideea europeană se dezvoltă imediat după încheierea celei de a doua conflagraţii mondiale. Pe de o parte, dezbaterea intelectuală capătă o amploare fără precedent, pe de alta, iau fiinţă primele organizaţii nonguvernamentale (în 1946, imediat după discursul pe care l-a ţinut la Zurich, Churchill l-a însărcinat pe ginerele său Duncan Sandys cu redactarea unui proiect de unificare); în mai 1947, s-a constituit în Anglia, în urma acestei iniţiative, *United Europe Movement*; în Germania ia fiinţă *Europa Union*; asociaţia *Paneuropa* câştigă aderenţi în multe ţări, *Mişcarea europeană* tinde să cuprindă întreg continentul etc) care militează pentru unirea statelor într-o entitate politică.

Discuţia postbelică despre Europa se deosebeşte fundamental de planurile şi analizele făcute de-a lungul secolelor, până la Al Doilea Război Mondial: majoritatea soluţiilor propuse mai înainte priveau numai realizarea unei păci durabile pe continent, cu alte cuvinte urmăreau construirea unui sistem prin care diferendele între statele europene să fie rezolvate pe cale paşnică. După război, se discută din ce în ce mai mult despre unificarea continentală; de data asta, însă, cu dorinţa transpunerii ideilor în realitate politică. Astfel, se fac primii paşi serioşi spre configurarea unei integrări a ţărilor într-o entitate depăşind naţionalul. În ultima vreme, problema instituţională devine prioritară, căci fără rezolvarea ei nu se poate concepe o Europă politică.

Dezbaterea intelectuală încearcă în continuare să identifice specificul european, deoarece definirea unei identităţi proprii este necesară pentru realizarea unei

construcţii solide. Pentru Jaspers, caracteristica libertăţii este existenţa în polarităţi („das Leben in Polaritäten"), adică apariţia simultană a tezelor şi antitezelor lor; astfel Europa este în acelaşi timp conservatoare şi revoluţionară, cunoaşte intima împăcare religioasă şi căderea în nihilism negator, construieşte în filozofie marile sisteme şi le distruge prin adevărurile predicate de profeţi. Această „existenţă dialectică" se regăseşte încă din Biblie; la rădăcinile Europei se află, în continuare, susţine filozoful, „marea antiteză dintre Antichitate şi Creştinism"; amândouă se înfruntă şi se unesc până în ziua de azi. Europene sunt antitezele „roditoare" dintre biserică şi stat, dintre naţiuni şi Imperiu, dintre catolicism şi protestantism şi, conchide Jaspers în conferinţa pe care a ţinut-o la Geneva în 1946, „acum poate dintre Rusia şi America, incarnaţii ale rodnicei polarităţi în care o parte s-ar degrada fără existenţa celeilalte".

Jaspers are perfectă dreptate atunci când subliniază polarităţile fecunde caracteristice Europei; dar toate antitezele pe care le menţionează pot dezvolta sinteze în sens hegelian, cu excepţia celei dintre America şi Rusia, deoarece America este o expresie a Europei, în timp ce Rusia, cel puţin Rusia comunistă, este incompatibilă cu Europa – deci nu este vorba de antiteză, ci de antinomie – şi, în consecinţă, sinteza este imposibilă. Libertatea europeană are pentru Jaspers două caracteristici: conştiinţa istoriei şi voinţa de ştiinţă.

Scurtă vreme după aceea, Carlo Schmid, în comunicarea intitulată *Despre omul european*, pe care a susţinut-o la o conferinţă pe teme culturale desfăşurată la Lausanne, în 1949, considera că două figuri legendare, Prometeu şi Ulise, sunt caracteristice spiritului european: Prometeu, deoarece a înzestrat omul cu spirit şi i-a creat premisa

libertăţii prin utilizarea focului, iar Ulise, deoarece vrea din creaţie să devină creator; „De aici şi-a înălţat europeanul norocul; dar de aici şi-a dat şi aproape toate suferinţele"; europeanul îşi supune actele judecăţii conştiinţei proprii şi raţiunii. Autoanaliza morală şi raţională este postulată drept instanţă supremă; raţiunea apare în acest caz drept „glasul conştiinţei lumeşti". Actele umane sunt supuse unei cenzuri implacabile, indiferent de succesul istoric. Pentru Carlo Schmid, poetul latin Lucanus a dat expresie acestei realităţi în versul celebru în care sunt puse în antiteză succesul lui Iulius Caesar cu superioritatea morală a lui Cato cel Tânăr: *Causa victrix diis placuit sed victa Catonis* („partidul învingător a plăcut zeilor, dar cel învins i-a plăcut lui Cato").

În ultima vreme, Edgar Morin, într-o carte apărută şi în traducere română, introduce în discuţia despre Europa două principii: principiul dialogic şi principiul de recursie. Principiul dialogic înseamnă că mai multe logici coexistă într-o unitate, fără ca multiplicitatea să se topească în unitate; principiul de recursie presupune că „fiecare moment, componentă sau instanţă a procesului este deopotrivă produs şi producător al celorlalte momente, componente sau instanţe". Dacă principiul dialogic este un nume nou pentru realităţi europene de mult identificate şi definite, principiul de recursie este o realitate a istoriei umanităţii în general şi nu un specific al unui anume tip de cultură.

Speculaţiile asupra ideii europene se îmbogăţesc cu experienţa războiului şi a evoluţiilor postbelice. Două motive au determinat relansarea pe baze mai puternice şi mai practice a dezbaterii chestiunii europene: tragedia războiului şi pericolul pe care-l reprezenta Moscova, o putere care nu-şi ascundea intenţia de a supune imperiului său şi celelalte ţări ale continentului. Cu realism, capacitate

creativă şi inteligenţă politică, s-a ajuns astăzi, după un efort susţinut timp de o jumătate de veac, la dispariţia graniţelor dintre ţările participante la spaţiul Schengen şi la realizarea monedei unice, euro.

*

*   *

Imediat după încheierea ostilităţilor, personalităţi politice lucide au declanşat procesul de eliminare a vechilor resentimente şi de construire a unei Europe unite nu *manu militari*, cum încercase Napoleon Bonaparte, ci prin acţiunea conştientă şi voinţa liber exprimată a naţiunilor componente, cum profetizase acelaşi Napoleon la Sfânta Elena.

Primul cancelar al Republicii Federale Germania, Konrad Adenauer, partizan încă din timpurile Republicii de la Weimar al unei colaborări serioase între Germania şi Franţa, a produs o schimbare majoră în politica externă germană: scopul declarat şi urmărit cu perseverenţă de cancelar a fost integrarea unei Germanii unite în Europa. Adenauer n-a precupeţit nici un efort pentru fixarea definitivă a ţării sale în sistemul creat de ţările democratice şi a respins cântecul de sirenă al lui Stalin, care-i propunea reunificarea cu condiţia neutralităţii, ceea ce ar fi avut ca efect alunecarea Germaniei spre sfera de influenţă sovietică.

Opţiunea cancelarului a însemnat în asemenea măsură o ruptură în raport cu politica externă tradiţională germană, încât a fost denumită „opţiunea Rhondorfer” după numele oraşului în care locuia cancelarul (Franz Joseph Strauss, ministrul apărării al guvernului Adenauer, avea să caracterizeze în următorii termeni opţiunea

cancelarului: „Decizia pentru legarea Republicii Federale de lumea occidentală a fost şi este mai mult decât o decizie politică şi economică; este vorba de o decizie irevocabilă în favoarea unor valori fundamentale"). În acest spirit, la 7 martie 1950, cancelarul a acordat un interviu ziaristului american Kingsbury-Smith în care a propus o unire a Franţei şi Germaniei care să constituie piatra fundamentală pentru o unire europeană; date fiind importanţa şi consecinţele interviului, prezint în traducere câteva fragmente din textul reprodus de cancelar în memoriile sale:

„O unire între Franţa şi Germania ar da foarte bolnavei Europe o viaţă nouă şi un stimulent puternic. Din punct de vedere psihologic şi material, ea ar avea o influenţă extraordinară şi ar descătuşa forţe care în mod cert vor salva Europa. Cred că aceasta este singura modalitate pentru realizarea unităţii europene. Prin aceasta o să dispară spiritul de rivalitate între cele două ţări."

În opinia cancelarului german, Statele Unite au realizat o forţă militară care le pune la adăpost de pericolul unei invazii sovietice. În schimb, Europa Occidentală este vulnerabilă; Adenauer nu era convins că sovieticii sunt atât de conştienţi de forţa americană, încât să nu încerce o cucerire a restului continentului european; pe de altă parte, el nu era sigur că Statele Unite vor interveni militar pentru eliberarea vechiului continent; Adenauer se temea ca tendinţele izolaţioniste, care n-au dispărut niciodată în totalitate la Washington, să nu redevină prevalente. Dacă s-ar crea o nouă realitate politică şi economică prin integrare europeană, acest fapt ar avea o mare influenţă şi asupra Uniunii Sovietice şi ar constitui o pavăză eficace împotriva intenţiilor expansioniste moscovite. Pentru realizarea practică a uniunii, Adenauer preconiza reeditarea

paşilor pe care i-au făcut statele germane după încheierea războaielor napoleoniene; acestea au realizat o uniune vamală şi un parlament vamal. Pe acest model, el propunea, pentru început, o uniune vamală şi economică între Franţa şi Germania; apoi instrumentul uniunii, un parlament economic; în sfârşit, cele două guverne vor stabili o instituţie care să fie responsabilă împreună cu parlamentul economic. În acest fel, aprehensiunile franceze ar fi liniştite, iar reapariţia unui naţionalism german, evitată.

„Eu cred", afirmă cancelarul, „că înţelegerea între Germania şi Franţa pe o asemenea bază va avea consecinţe mult mai importante decât simplele avantaje economice care vor decurge în mod evident din uniunea franco-germană."

La întrebarea ziaristului american despre consecinţele europene ale unei asemenea uniuni, Adenauer a răspuns:

„O asemenea uniune se realizează acum între statele Benelux. Ţările Scandinave, Franţa şi Italia se gândesc la măsuri asemănătoare. De aceea, cred că uniunea dintre Franţa şi Germania propusă de mine va fi salutată în aceste ţări. Dacă Marea Britanie se consideră cu adevărat o putere europeană, atunci ea îşi va ocupa în cadrul Naţiunilor Unite Europene locul corespunzător poziţiei şi puterii sale. (...) După opinia mea, această uniune va evita decăderea culturii europene. Fecundarea reciprocă între Franţa şi Germania va potenţa fără îndoială capacităţile culturale ale celor două popoare. Şi din acest punct de vedere, uniunea franco-germană se va dovedi o călăuză pentru epoca noastră."

De fapt, în opinia lui Adenauer, integrarea europeană este o necesitate. De aceea, el conchide:

„Europa n-are voie să închidă ochii în faţa pericolelor prezente. Orbirea înseamnă capitulare, căci ea paralizează acţiunea. A venit timpul acţiunii. Europa trebuie să ia măsurile corespunzătoare pentru a privi spre un viitor mai sigur şi mai bun."

Ideile formulate de Adenauer n-au rămas fără ecou. La 16 martie, în acelaşi an, generalul De Gaulle a salutat public propunerea cancelarului german. El a amintit că pe Câmpiile Catalaunice, în anul 451 d.Hr., regele hunilor Atila a fost înfrânt de eforturile comune ale galilor, germanilor şi romanilor. O uniune franco-germană ar însemna continuarea operei lui Carol cel Mare, a conchis generalul. Din nefericire, în 1950, De Gaulle nu se afla la conducerea Franţei; dacă n-ar fi fost obligat să se retragă de la guvern în 1946, probabil că uniunea franco-germană ar fi fost mult accelerată şi integrarea europeană ar fi făcut paşi decisivi mult mai devreme.

Concordanţa de gândire şi faptă între generalul De Gaulle şi cancelarul Adenauer a fost un element determinant, care a pecetluit perioada postbelică şi a pus temeliile unei Europe unite. Nu a fost vorba de manifestarea unei voinţe conjuncturale din partea unor politicieni, ci de stimularea contactelor între cele două popoare, pentru realizarea reconcilierii adânci între doua entităţi europene aflate lungă vreme pe poziţii aparent ireconciliabile. Chiar dacă Preşedintele Franţei, pătruns de virtuţile „Franţei profunde", nu accepta cu uşurinţă instituţii supranaţionale, prin întâlnirea de la Colombay les Deux Eglises, a pus baze trainice integrării europene. Din nefericire, gestul lor istoric n-a avut efect decât în Europa Occidentală, căci partea de răsărit a continentului se afla, la acea dată, sub stăpânire sovietică, iar aceasta impusese un sistem antieuropean şi nu permitea o apropiere reală şi adâncă între

orientul şi occidentul continentului. Orice încercare de emancipare era zdrobită de intervenţia „frăţească” a tancurilor Moscovei, aşa cum au dovedit-o evenimentele din 17 iunie 1953 în RDG, din 1956 în Ungaria sau din 1968 în Cehoslovacia...

În partea occidentală a continentului, procesul integrării a fost declanşat decisiv imediat după război prin crearea primelor instituţii supranaţionale. Jean Monet, într-un discurs ţinut la 11 septembrie 1952, a subliniat semnificaţia adâncă şi de durată a iniţiativelor în această direcţie:

„Viaţa instituţiilor este mai lungă decât cea a oamenilor şi instituţiile pot astfel, dacă sunt bine construite, să acumuleze şi să transmită înţelepciunea dobândită generaţiilor succesive. Marea revoluţie europeană a epocii noastre (...) începe în aceste zile, în care se constituie primele instituţii supranaţionale ale Europei. Instituţiile noastre comune supranaţionale sunt încă slabe şi fragile; datoria noastră este să le respectăm şi să le dezvoltăm, să le dăm o forţă care să le pună la adăpost de tendinţa noastră pentru compromisuri de moment. De când au fost create aceste instituţii, Europa pe care vrem s-o lăsăm moştenire copiilor noştri a început să fie o realitate vie.”

Prin gesturile oamenilor politici postbelici, vizionari şi realişti, forţele centripete au devenit prevalente faţă de particularismele centrifuge care în trecutul apropiat culminaseră cu catastrofele din secolul al XX-lea şi cu împărţirea continentului în două entităţi antinomice şi antagonice în perioada consecutivă celui de Al Doilea Război Mondial, când prin acţiunea unei puteri imperiale a fost instaurat un sistem incompatibil cu Europa în chiar partea răsăriteană a continentului.

De altminteri, imediat după semnarea, la 25 martie 1957, a tratatului de la Roma asupra Comunităţii

Economice Europene, Institutul de Economie Mondială şi de Relaţii Internaţionale de la Moscova a publicat şaptesprezece teze referitoare la acest eveniment, în care se spune, printre altele:

„În spatele guvernelor, este important să vedem monopolurile, cartelurile, trusturile bancare şi industriale ale celor şase ţări — monopoluri care se confundă din ce în ce mai mult cu aparatele de stat naţionale (...) fiind strâns legate de principalele societăţi americane (teza a treia). (...) Se configurează o adevărată „Sfântă Alianţă" contra comunismului: aceasta va permite reconstituirea unui vast imperiu al magnaţilor din Ruhr, coloană vertebrală a imperialismului german (teza a cincea) (...) Natura reacţionară şi agresivă a tratatului de la Roma nu poate fi deci negată. Crearea Pieţii Comune reflectă uniunea realizată sub egida capitalismului monopolurilor de stat, a forţelor politice mergând de la grupuri clericale inspirate de Vatican până la elemente ale socialismului de dreapta (teza a şaisprezecea)."

Pe lângă vocabularul şi ideile-standard caracteristice tuturor analizelor pretins ştiinţifice, reacţia Moscovei trădează iritarea pe care a produs-o acest prim pas spre unificarea europeană, deoarece aceasta era percepută ca un obstacol serios în calea hegemonismului sovietic.

Abia începând cu 1990, adică după patruzeci şi cinci de ani — *grande mortalis aevi spatium*, ar fi spus Tacit —, când Moscova a pierdut războiul rece şi a trebuit să desfacă plasa coercitivă, au declanşat ţările fostului lagăr socialist procesul de revenire la Europa, o revenire necesară atât din punctul de vedere politic, cât şi din cel al mentalităţii; spun şi din punctul de vedere al mentalităţii, deoarece comunismul a alterat neaşteptat de puternic mentalitatea oamenilor din lagărul socialist.

Artizanii unificării Occidentului ştiau că va veni ziua când Comunitatea se va extinde şi în partea răsăriteană a continentului. Încă din 1950, Robert Schumann declarase, profetic: „Noi trebuie să facem Europa nu numai în interesul popoarelor libere, dar şi pentru a putea primi popoarele din Est care, când vor fi eliberate de constrângerile pe care le-au suportat până acum, vor cere aderarea lor şi sprijinul nostru moral." Întemeietorii Europei, vizionari, ştiau că Uniunea nu se poate limita numai la ţările în care după război principiul libertăţii putuse fi restabilit. A trecut însă prea lungă vreme până când ţările Europei de Est să poată scăpa de stăpânirea sovietică.

*
*   *

O dată cu anul 1990, în ţările foste socialiste s-a pus cu insistenţă întrebarea dacă acestea aparţin sau nu Europei. Răspunsul a fost afirmativ, considerându-se că ele au fost tot timpul, fără nici o clipă de excepţie, europene; în consecinţă, nici nu se pune problema unei reveniri, ci numai a unei adaptări a lor la imperativele politice şi economice ale epocii. Însă acest punct de vedere este legitim numai dacă admitem că Europa este o simplă denumire geografică, iar solidaritatea între ţările europene este determinată doar de vecinătatea geografică. Or, cum am văzut, pentru toţi cei care au încercat să înţeleagă factorii de unitate dintre ţările continentului, fără excepţie, Europa este un concept de civilizaţie şi o mentalitate care presupune realizarea în act a principiului libertăţii: unde nu există libertate, acolo încetează Europa; afirmaţia este valabilă nu numai spaţial, ci şi temporal.

Istoricul german al Antichităţilor greceşti şi romane de la sfârşitul secolului al XIX-lea, Robert Pohlmann, este de părere că Evul Mediu a dezvoltat un spirit care în mare parte este neeuropean (pentru Pohlmann, grecii au eliberat individul, dar n-au putut evita „în timpul recăderii generale a Europei în Evul Mediu, ca spiritul grec să fie cuprins de Orient...”; cu toate acestea, bazele aşezate în Antichitate constituie premisa prin care Europa îşi dovedeşte forţa şi va renaşte punând capăt perioadei medievale).

Poate fi considerată, din punctul de vedere al conceptului de Europa, Germania din vremea lui Hitler drept o ţară europeană? Evident că nu. Faptul că sistemul hitlerist a constituit o abandonare deliberată a spiritului german autentic, care este european prin excelenţă, aşa cum a arătat Ernst Robert Curtius, asta este altceva. Nazismul a fost un accident al istoriei germane, nu un fenomen german, căci niciodată în istoria sa poporul aşezat pe Rin şi Dunăre nu a mai dezvoltat un sistem asemănător şi nu a pus în practică principii asemenea celor teoretizate în *Mein Kampf* şi instaurate începând cu anul 1933.

Fondul puternic european explică reclădirea, atât de rapidă din toate punctele de vedere, a Germaniei Occidentale după încheierea celui de Al Doilea Război Mondial. Franz Joseph Strauss, prim ministru al Bavariei, avea să sublinieze această realitate într-o conferinţă ţinută la Munchen în 1984, afirmând că „regimul naţional-socialist n-a reuşit să rupă în totalitate Germania de istoria şi tradiţiile ei”. În schimb, partea răsăriteană a ţării a fost ocupată de sovietici, care au impus un sistem similar celui hitlerist; consecinţele se văd şi în zilele noastre: în ciuda eforturilor enorme, făcute sistematic timp de mai bine de zece ani, urmele celor patruzeci şi cinci de ani de

comunism — atât mentalitatea, cât şi dezastrul economic — sunt încă departe de a fi şterse! Republica Democrată Germană n-a aparţinut Europei. Konrad Adenauer obişnuia să spună că, după război, dincolo de Elba începe Asia.

Sigur, în toate ţările foste socialiste a continuat să existe, de-a lungul întregii perioade comuniste, o puternică şi evidentă vocaţie europeană, care s-a manifestat mai ales în domeniul culturii şi care răzbătea cu putere ori de câte ori factorul politic slăbea strânsoarea. Dar vocaţia europeană nu înseamnă automat şi apartenenţa la Europa; nu din voinţă proprie, ci prin forţa brută a armatei roşii, toate ţările încorporate imperiului sovietic au fost supuse unui sistem incompatibil cu Europa. Vocaţia europeană este un factor decisiv în revenirea ţărilor incluse prin coerciţie Pactului de la Varşovia în universul de care sunt legate congenital prin afinităţi profunde, ireversibile, chiar dacă aproape jumătate de secol de dominaţie comunistă a avut consecinţe mult mai adânci decât îşi putea imagina cineva, alterând grav mentalitatea locuitorilor din aceste ţări. Reaşezarea lor în sistemul european este numai o chestiune de timp: premisele şi voinţa există. Dacă nu se schimbă dramatic conjunctura internaţională, curând Europa se va întregi cu toate componentele care asigură trăinicie definitivă edificiului.

Jean Seitlinger, vicepreşedintele Fundaţiei Robert Schumann, a spus la Bucureşti, în aprilie 1999, că „Revenirea ţărilor din est la Europa este marele şantier al zilelor de azi"; evenimentul este atât de important, încât acelaşi Jean Seitlinger crede că „istoricii vor recunoaşte probabil că secolul al XXI-lea a început în 1989, o dată cu prăbuşirea zidului Berlinului."

*
* *

Astfel, există în toate discuţiile referitoare la Europa o constantă: Europa este locul unde se împlineşte ideea de libertate şi unde se manifestă tradiţia pecetluită de triada Acropole, Capitoliu, Golgota. Întrucât după prăbuşirea Imperiului Roman unitatea europeană s-a sfărmat, modalităţile de refacere a acesteia sunt o chestiune care preocupă azi în cel mai înalt grad ţările care împlinesc constanta definitorie a ideii europene. Oricât de importante sunt chestiunile economice în procesul aderării, responsabilii Uniunii Europene subliniază cu orice ocazie că Uniunea este o sumă de valori şi că nici o ţară care nu le pune în practică nu va fi acceptată în edificiul aflat în curs de construcţie.

Între 1999 şi 2000, a avut loc, sub patronajul preşedintelui Germaniei, Roman Herzog, un convent al valorilor fundamentale; scopul conventului nu a fost inventarea unor noi valori fundamentale, ci inventarierea celor recunoscute de toţi europenii. Conventul s-a vrut o etapă pregătitoare pentru elaborarea constituţiei europene, stabilind punctele fixe în jurul cărora urma să se construiască legea fundamentală a Europei. Aceasta le reflectă în totalitate, aşezând valorile fundamentale în şapte capitole: demnitatea omului; libertăţile; egalitatea; solidaritatea; drepturile cetăţeneşti; drepturile juridice; precizări finale. Chiar şi simpla enunţare a capitolelor arată că valorile sunt cele fundamentate de greci şi romani şi desăvârşite de creştinism.

Cu alte cuvinte, indiferent de modalitatea prin care va fi edificată unitatea politică a continentului, valorile pe care le-a cuprins conceptul de Europa încă din Antichitate

trebuie să rămână stâlpii de rezistenţă ai construcţiei. Or, aceşti stâlpi sunt de ordin spiritual. Cardinalul Carlo Maria Martini a exprimat sugestiv această realitate în alocuţiunea ţinută la simpozionul Parlamentului European de la Strasbourg, la 17 septembrie 1997, cu ocazia celui de al şaisprezecelea centenar al morţii Sfântului Ambrozie:

„Ceea ce suntem chemaţi să construim este o Europă a spiritului, redescoperind şi reafirmând pentru prezent valorile care au modelat-o de-a lungul întregii sale istorii: demnitatea persoanei umane; caracterul sacru al vieţii; rolul central al familiei; importanţa educaţiei; libertatea gândirii, a cuvântului, a profesării propriilor convingeri şi a propriei religii; protecţia juridică a indivizilor şi grupurilor; colaborarea tuturor pentru binele comun; munca în calitate de bun personal şi social; autoritatea statului, supusă legii şi raţiunii şi limitată de drepturile persoanei şi ale popoarelor."

Capitolul V

EUROPA, CA ENTITATE CULTURALĂ

Să revenim la chestiunea culturii europene. Există în realitate o cultură europeană sau aceasta se defineşte numai ca suma culturilor popoarelor aflate pe vechiul continent? Există o unitate culturală, în ciuda extraordinarei diversităţi caracteristice Europei? Diversitatea culturală se întâlneşte şi în Asia; cu greu vom putea găsi similitudini între cultura irakiană, indiana şi chineză, de pildă. Putem stabili un numitor comun care să fie definitoriu pentru toate manifestările culturale din Europa?

Într-un imn medieval, care se mai intona încă în secolul al XV-lea, la Mantova, Apostolul Pavel plânge la mormântul lui Vergilius, regretând că nu l-a putut cunoaşte personal pe cel mai extraordinar poet al lumii: *quem te, inquit, reddidissem,/ si te vivum invenissem,/ poetarum maxime*; când Dante coboară în infern, călăuza pentru aflarea secretelor acestei lumi îi este acelaşi Vergilius, „l'altissimo poeta"; Copernic pretinde a fi descoperit sistemul heliocentric citind *Academicele* lui Cicero; pentru Roger Bacon, anticii sunt nişte uriaşi; Du Bellay îi fericeşte pe cei care, asemenea lui Ulise, au făcut o lungă călătorie; Karl Mohr, eroul din *Intrigă şi iubire* de Schiller, îi admiră fără limite pe eroii lui Plutarh; „spiritul Antichităţii e regulatorul statornic al inteligenţei şi caracterului şi isvorul simţului istoric", spune Eminescu; Baudelaire scrie în stilul său caracteristic o poezie în latină, *Franciscae meae laudes*; povestea lui Orfeu este cântată de poeţi din Antichitate până în zilele noastre; Benvenuto Cellini se

entuziasmează la vederea statuilor greceşti şi sculptează un Perseu ţinând capul Meduzei; Renoir priveşte fascinat frescele de la Pompei, Paul Valery se simte străpuns, în *Cimitirul marin*, de săgeata filozofului Zenon din Elea, Mendelssohn Bartholdy compune muzica pentru tragediile *Antigona* şi *Edip* de Sofocles, Carl Orff, pentru *Trionfi di Afrodite*, pe versurile lui Sapho, şi *Catuli Carmina*, pe cele ale lui Catul, iar Enescu creează opera *Edip*...

Peste tot şi în orice timp, spaţiul cultural al continentului european este străbătut de reminiscenţele greco-romane. Iar când ridicăm ochii spre cer, vedem imagini şi întâlnim nume ale universului mitologic greco-roman (majoritatea termenilor astronomiei au etimologie greco-latină): sistemul solar este populat încă din Antichitate de Mercur, Venus, Marte, Jupiter, Saturn; în spiritul acestei tradiţii, când au fost descoperite, în epoca modernă, noi corpuri gravitând în jurul Soarelui, acestea au fost numite Neptun, Uranus, Pluto, Europa, Ganimede, Io etc.; dar sfera de acţiune a Antichităţii depăşeşte graniţele sistemului nostru solar: la mari depărtări întâlnim galaxia Andromeda, Pegasul; în timpul nopţii, vorba lui Eminescu, auzim „armonia din Pleiade", îl vedem pe Hercules, centaurul, lira lui Orfeu, iar Ursa Mare a fost astfel denumită din vremi imemoriale indo-europene. Însăşi galaxia noastră, Calea Lactee, îşi datorează numele legendelor puse în circulaţie de strămoşii noştri greco-romani.

Întâia manifestare literară de pe continentul european care s-a păstrat în scris până în zilele noastre o constituie poemele homerice — „Eroul-ctitor (*heros-ktistes*) al literaturii europene este Homer", avea să spună Ernst Robert Curtius.

În mod evident, *Iliada* şi *Odiseea* nu sunt un început; o operă atât de rafinată literar nu poate fi fără precedente;

cu toate acestea, cel puţin în lumina datelor de care dispunem, nu putem preciza nimic despre o literatură care l-a precedat pe cântăreţul războiului troian şi al aventurilor lui Ulise. Poemele homerice sunt primul document european prin care realitatea istorică nu rămâne un fapt unic, izolat, ci este transfigurată în realitate umană aflată în afară de timp şi spaţiu.

Homer inaugurează o tradiţie rămasă actuală până în zilele noastre. O dată cu poemele homerice iau naştere toposuri literare care au străbătut mileniile, devenind bunuri comune tuturor literaturilor care s-au dezvoltat din literatura greco-romană: cine n-a auzit de cântecul sirenelor, fidelitatea Penelopei, calul troian, mânia lui Ahile, profeţiile Cassandrei, de Scylla şi Charibda etc. Iar aceste motive le întâlnim nu numai în literatură, ci în toate artele, astfel încât Homer se află la originea întregii culturi europene (de curând postul de televiziune Mezzo a transmis într-o emisiune o foarte interesantă şi sugestivă recitare a *Odiseei*, iar o recentă producţie cinematografică, cu un important succes de casă, are ca subiect războiul de la Troia).

Pe urmele legendarului aed, poeţii greci îmbogăţesc spaţiul cultural imaginând noi motive — vârsta de aur a omenirii, cutia Pandorei, muza inspiratoare — care, cu timpul, se fixează definitiv în universul artistic. Iar mai târziu, grecii, pornind de la începuturi epice, au inventat toate genurile literare pe care le cunoaştem azi: însă atât apariţia acestora, cât şi subiectele şi imaginile adoptate poarta pecetea lui Homer, căci genurile, multe necunoscute Orientului antic — genul dramatic şi romanul, de pildă — se nasc datorită mentalităţii şi inventivităţii pe care eroii *Iliadei* si *Odiseei* au dezvoltat-o, realizând o adevărată revoluţie spirituală în istoria omenirii; în acelaşi timp, subiectele şi imaginile, întâlnite pentru prima oară în

poemele legendarului aed, sunt reluate de autorii care i-au urmat; multe au devenit constante ale literaturii greceşti şi au configurat spiritul elin. Astfel, Platon a fost îndreptăţit să spună despre Homer că „acest om a făcut educaţie Greciei".

Bineînţeles, cultura epocilor care au urmat nu se reduce la Homer, oricât de importantă îi va fi fost influenţa. Spirite imaginative, grecii inventează noi toposuri pentru a da expresie reflecţiilor lor asupra lumii: vechi legende sunt scoase la lumina rampei şi devin toposuri emblematice asemenea celui al lui Edip, al lânii de aur, al lui Prometeu; personaje istorice pătrund în literatură şi capătă astfel dimensiuni legendare, spre pildă Socrate, Pericles, Alexandru Macedon; altele sunt, pur şi simplu, produsul imaginaţiei — Lisistrata, Dafnis şi Chloe. Dar, toate aceste personaje, fie legendare, fie istorice sau fictive, se regăsesc nu numai în cultura greacă, ci populează toate literaturile europene. În acelaşi timp, evenimentele majore ale istoriei Eladei (asediul Troiei, victoriile de la Maraton şi Salamina, campaniile lui Alexandru Macedon) se metamorfozează în momente emblematice a căror faimă se perpetuează prin tradiţia literară.

Pe de altă parte, polisurile contribuie la apariţia apetenţelor culturale la triburile şi cetăţile unor popoare cu care grecii au intrat în contact, astfel încât coloniile întemeiate în Marea Mediterană şi în Marea Neagră joacă rolul de catalizatori culturali. Nu putem şti cât de importantă a fost influenţa greacă asupra culturii cartagineze, căci aceasta a pierit fără urme după distrugerea ei de către romani. Mai multe informaţii avem despre etrusci — una dintre enigmele încă neelucidate ale istoriei —; aceştia s-au dezvoltat spiritual în bună măsură în contact cu grecii, iar în ceea ce-i priveşte pe romani, am văzut că întâlnirea lor

cu literatura şi arta dezvoltată de descendenţii lui Homer şi Fidias a fost determinantă.

*

*   *

Primul popor care a făurit o cultură similară celei elenice au fost romanii. Ei au adoptat şi prelucrat genurile şi toposurile culturale născute în Grecia. Am avut ocazia să vedem că Imperiul Roman a fost, din punctul de vedere al culturii, o extindere în timp şi spaţiu a Eladei. Dar Cetatea eternă inventează propriile toposuri culturale, care se adaugă moştenirii greceşti: Roma însăşi devine un topos literar prezent în toate literaturile europene, străbătând în diferitele ei ipostaze (republicană, imperială, creştină, renascentistă) epoci şi modele literare. Personaje legendare, Romulus, Lucreţia, Horaţii şi Curiaţii, sau istorice, Iulius Caesar, Brutus, Antonius şi Cleopatra, se adaugă celor greceşti, alcătuind o tipologie culturală caracteristică; în chip similar, universul cultural se îmbogăţeşte cu toposuri noi, iubirea dintre Enea şi Didona, creanga de aur, moartea cosmosului, virtutea romană. Indiferent de curentele şi preferinţele culturale apărute de-a lungul veacurilor, toposurile greceşti şi romane se regăsesc nu numai în literatura cultă a popoarelor europene, ci şi în folclor, *Alexandria*, de exemplu, sau originea romană a popoarelor europene. Să nu uităm că pentru noi, românii, conştiinţa romanităţii a fost o idee-forţă de-a lungul întregii noastre istorii.

La aceste elemente definitorii se vor adăuga, atât pentru romani, cât şi pentru greci, toposurile prin care creştinismul se va impune şi în domeniul culturii: patimile Mântuitorului, iubirea creştină, renegarea lui Petru, crucea

învingătoare devin şi ele elemente constitutive ale universului de cultură greco-latin. Dezvoltându-se în cadrul unităţii realizate de Imperiul Roman, religia Evangheliilor remodelează sufletele, contribuind decisiv la configurarea culturii europene. Paul Valery avea dreptate să spună că, acolo unde numele unui Edip, Iulius Caesar sau apostolul Pavel au o rezonanţă, acolo se află Europa.

Astfel, Europa este un univers de cultură populat de constelaţii specifice, toposurile culturale amintite, aşa cum alte universuri de cultură cuprind alte constelaţii — Buda, lampa lui Aladin, înţelepciunea lui Confucius. În cosmosul european, constelaţiile sunt ţinute în frâu de forţa centripetă a raţionalismului grec, a spiritului roman şi a sensibilităţii creştine. Izbucnit la lumină o dată cu Homer, undeva pe coasta de vest a Asiei Mici (atunci s-a produs un adevărat Big Bang cultural), cosmosul european se află din acel moment într-o permanentă expansiune geografică cuprinzând, mai întâi, vechiul continent apoi, treptat, întreaga planetă, căci azi mai toate popoarele lumii au adoptat în bună măsură formele şi tiparele culturale europene.

*

*   *

Cosmosul european mai are însă o caracteristică, şi asta încă din Antichitate: este inventiv, se îmbogăţeşte permanent, pe de o parte generând noi motive — de pildă doctor Faust, Don Juan, *fortuna labilis*, titanismul —, pe de alta, atrăgând în sfera sa de influenţă, probabil chiar din timpuri homerice, toposuri caracteristice altor universuri de cultură — înţelepciunea orientală, Şeherezada, Nirvana, spiritul de sacrificiu al samurailor şi altele, numeroase.

Europeanul converteşte în artă realităţile istorice şi cosmice, curiozitatea cu care a fost înzestrat încă din vremea când Ulise se aventura în insula ciclopilor îl determină să exploreze şi universurile spirituale, nu numai cele geografice, ale altor popoare. Astfel, cosmosul european, aflat într-o permanentă expansiune, îşi sporeşte densitatea inventând noi toposuri şi apropriindu-şi locuri comune specifice altor spaţii de cultură.

Există, aşadar, o realitate comună tuturor popoarelor aflate pe continentul european: rădăcinile culturale şi spiritul. Participarea la acest univers este definitorie pentru europeni, nu originea sau situarea lor între limitele continentului. Ungurii sau finlandezii, de pildă, târziu veniţi în spaţiul european de undeva din adâncurile Asiei, au devenit, după stabilirea lor în Panonia şi nordul continentului, popoare europene, prin creştinarea lor şi prin aşezarea pe coordonatele dezvoltate în Antichitatea clasică, realizând importante contribuţii la cultura europeană. Atena, Roma şi Ierusalimul sunt din toate punctele de vedere triada definitorie a ceea ce numim Europa.

Dacă Grecia a denumit continentul şi a conceptualizat denumirea, Roma, printre altele, a asigurat supravieţuirea tradiţiei inaugurate de Elada, ducând-o mai departe în timp, în Evul Mediu, într-o perioadă când Europa Occidentală pierduse contactul cu elenismul. Spiritul Romei a asigurat continuitatea tradiţiei. Lungă vreme latina a fost esperanto-ul intelectual al Europei. Să ne amintim doar că Newton şi-a redactat în latină cartea în care formulează legea atracţiei universale, *Principia mathematica philosophiae naturalis*. De aceea, Ernst Robert Curtius este îndreptăţit să spună că „orice european este un *civis Romanus*". Iar civis Romanus nu este numai cel care face parte din marea familie a popoarelor romanice, ci toţi cei

care se aşează deliberat pe coordonatele de gândire şi de tradiţie pe care le-a încorporat Cetatea eternă.

Poetul german Stefan George simte cum în vine îi clocoteşte sângele roman: „Vorbiţi de apropierea Sărbătorii, a Împărăţiei,/ vorbiţi de vinul vechi în burduf nou/ abia atunci când prin tot sufletul vâscos/ va zvâcni sângele înfocat, suflul meu roman” („Mein feurig Blut sich regt, mein romischer Hauch” — *Maxime Renane*). Englezul T.S. Eliot, un britanic a cărui ţară aparent nu are afinităţi cu Roma, exclamă sentenţios: „Trei sau patru romancieri mari încă nu înseamnă o literatură. (...) Dacă am înlătura toate influenţele istorice ale Romei — tot ce am primit din partea societăţii normando-franceze, de la biserică, de la umanism, pe orice cale directă sau indirectă — ce ar mai rămâne? Câteva rădăcini şi învelişuri teutone. *Anglia este o ţară latină, şi noi nu trebuie să ne procurăm latinitatea noastră din Franţa*” (s.n.). Pentru istoricul Dawson, misiunea Sfântului Augustin după anul 597 a însemnat o a doua romanizare, „reîntoarcerea Britaniei la Europa şi la propriul ei trecut”. Astfel, orice ţară care se vrea europeană îşi afirmă legăturile spirituale cu Roma. Cuvintele cronicarului „de la Râm ne tragem” pot sta pe frontispiciul oricărei ţări europene.

Culturile popoarelor europene s-au configurat conform matricei pe care a determinat-o spiritul tricefal al Antichităţii clasice. Mentalitatea şi arta greco-romană sunt numitorul comun al tuturor culturilor ţărilor care participă la spiritul dominant pe vechiul continent. De aceea, învăţământul clasic este şi trebuie cultivat în continuare, în ciuda extraordinarei dezvoltări a ştiinţelor exacte, în toate statele europene. Suprimarea învăţământului clasic echivalează cu izolarea faţă de Europa. Şi pentru că Rusia, prin revoluţia bolşevică, s-a aşezat deliberat pe coordonate

asiatice, Lenin şi tovarăşii săi întru credinţă au desfiinţat orele de latină şi greacă imediat ce au preluat puterea, iar urmaşii lor au aplicat acelaşi sistem în ţările pe care le-au bolşevizat după cel de Al Doilea Război Mondial.

Astfel, accesul la cultura europeană este deschis numai celor cu o solidă cunoaştere a tradiţiei clasice şi creştine şi cu o mentalitate similară celei care a generat şi conformat această tradiţie. Elementele acestor factori constitutivi apar în spaţiul spiritual european de multe ori *sua sponte*, ceea ce demonstrează cât de adânc sunt ele înrădăcinate în conştiinţa noastră. Curentele şi modelele culturale se schimbă de-a lungul secolelor, dar spiritul şi tradiţia Antichităţii transpar *volens, nolens* chiar şi în operele cele mai futuriste (Hurmuz, de pildă, nu ştia că „Aristotel/ nu mâncase ostropel”). Un autor atât de modernist la vremea sa, James Joyce, şi-a intitulat cel mai cunoscut roman al său după numele legendarului rege al Itacăi, *Ulise*, iar Lampedusa era atras irezistibil de o sirenă, o încarnare a Greciei clasice, care se lăsa cucerită numai de cei înzestraţi cu capacitatea de a percepe şi de a fi pătrunşi de frumosul în sine!

Capitolul VI

VIITORUL EUROPEI

Limba

Discuţia despre Europa continuă, căci ea rămâne actuală şi după încetarea războiului rece. Dezbaterea teoretică nu mai aduce elemente noi semnificative; astăzi s-a ajuns la un consens în ceea ce priveşte elementele constitutive ale Europei, astfel încât asistăm de cele mai multe ori doar la reformularea unor idei de multă vreme exprimate. În schimb, o dată cu progresele făcute pe calea integrării, apar noi probleme care obsedează lumea intelectuală. În ce limbă se vor înţelege cetăţenii unei Europe unite? Au existat voci care să propună revenirea la limba latină, adică la limba care a fost limba europeană prin excelenţă în timpul Imperiului Roman şi, după aceea, în Evul Mediu şi Renaştere, limba intelectuală prin excelenţă. Alţii cred că engleza, care azi este din ce în ce mai folosită datorită *leadership*-ului politic, economic şi ştiinţific american, va juca rolul de vehicul lingvistic pe vechiul continent, eliminând treptat limbile naţionale, în ciuda rezistenţei pe care acestea o opun.

Cum va evolua realitatea lingvistică nu avem de unde şti, deoarece limba este un sistem cu legi proprii, în care posibilităţile de imixtiune sunt foarte reduse. În orice caz, comunitatea culturală a determinat dezvoltarea unui vocabular comun: fie cuvinte moştenite din greacă şi latină — multe cuvinte de origine greacă au ajuns în limbile moderne prin intermediar latin, antic sau umanist, de pildă *atom, idee, dramă, istorie, poezie, teoremă, filozofie, fiziologie, teatru,*

providenţă, esenţă (ultimele două sunt creaţiile lui Cicero) etc., fie formate pe baza elementelor greco-latine în epoci mai recente, ca *panteism, nostalgie, cuantă, stomatologie, politologie, sociologie, lingvistică, psihologie, neurologie, psihiatrie, teatrologie, telefon* etc. Când a fost inventat şi construit un vehicul capabil să transporte mulţi pasageri, un vehicul „pentru toţi", pentru denumirea lui s-a utilizat ca substantiv cazul dativ plural de la pronumele nedefinit latinesc *omnis,-e*, adică *omnibus*; apoi, printr-o falsă analogie, a fost creat substantivul *autobuz* şi, mai târziu, *troleibuz.*

Europenii sunt, şi din acest punct de vedere, tributari Antichităţii clasice; se poate vorbi de un vocabular european, dacă ţinem seama câte cuvinte comune există în toate limbile continentului. Chiar dacă toţi aceşti termeni au devenit universali, ei au fost inventaţi în limbile europene, căci ştiinţa, până în secolul al XIX-lea, a fost un monopol al vechiului continent. Pornind însă de la realitatea multiplicităţii lingvistice europene şi de la necesitatea de a găsi mijloace de comunicare, s-au elaborat în ultima vreme metode eficace de învăţare a limbilor străine, de pildă pentru limbile romanice cel publicat de Horst G. Klein şi Tilbert D. Stegmann, *EuroComRom — Die sieben Siebe*. Un sistem inteligent care porneşte de la constantele lingvistice europene şi de la elementele pe care orice european le poate recunoaşte, fără un studiu prealabil, într-un text scris într-o limbă descinzând din latină. Cu toate acestea, datorită schimburilor din ce în ce mai intense şi mai numeroase, limbile continentului încep să se apropie, astfel încât lingvistul ungar Gyula Decsy, într-o carte despre limbile Europei, susţine că, în domeniul frazeologiei şi al sintaxei, Europa, văzută de la înălţime, oferă spectacolul unei uniformităţi lingvistice. Oricum, pe nesimţite, progresele făcute pe calea integrării pătrund în vocabular: ne ciocnim din ce în ce mai mult de cuvinte compuse

în care *euro* este elementul constant: *europol, eurocorp, euromedia, euratom, euronews, eurosport* etc. Se ajunge chiar şi la ridicol când se vorbeşte de *europubele*! Oricum, procesul de difuzare printre toate ţările europene de cuvinte şi expresii capătă amploare şi determină augmentarea elementului european comun în limbile naţionale ale continentului; după toate probabilităţile, procesul se va amplifica pe măsură ce unificarea Europei se va adânci.

Instituţiile

Astăzi, dezbaterea despre Europa este dominată de problema instituţiilor; Jacques Delors atrăgea, încă din 1992, atenţia asupra necesităţii reformei instituţionale. Uniunea Europeană este alcătuită azi din cincisprezece state; în curând se vor adăuga altele din Europa de Est, astfel încât, în final, noua structură va cuprinde douăzeci şi patru de state. Actualele instituţii şi sisteme decizionale constituie un organism prea greoi, ineficient; cu atât mai mult vor fi ele complet depăşite când ultimele ţări aflate pe vechiul continent se vor fi integrat. Întregul sistem va trebui reformat, pentru a da coerenţă şi eficacitate Europei.

Klaus Hansch, preşedintele Parlamentului European între 1994 şi 1997 şi membru al *Conventului pentru viitorul Europei*, considera că se manifestă nu numai „un deficit de democraţie la nivelul Uniunii Europene, ci şi un deficit de conducere politică"; rotirea preşedintelui la fiecare şase luni i se pare absurdă şi, de aceea, este de părere că deciziile trebuie luate prin majoritate calificată de voturi, astfel calculată, încât să evite posibilitatea blocajelor provocate de o ţară, ca şi formarea blocurilor între state. Există foarte mari probleme economice şi sociale care stau în faţa unei Europe unite. Dar ele

nu îşi vor găsi rezolvarea dacă ansamblul va fi copleşit de economic şi social, căci, cum spunea Wilfrid Martens, „într-adevăr, nu există o politică europeană care să valoreze ceva, dacă ea nu ia în considerare decât interesele materiale”.

Europa este un întreg în care conştiinţa spiritului şi mentalităţii comune va contribui decisiv şi la găsirea unor soluţii pe care le impune realitatea vieţii de zi cu zi. Dar, pentru aceasta, este nevoie ca europenii să-şi regăsească spiritul inventiv, spre a se reaşeza în fruntea progresului tehnologic şi ştiinţific al Terrei. Primul ministru al Bavariei, dr. Edmund Stoiber, vorbeşte de mentalitatea de pionieri, care trebuie să reînvie. Profesorul de istorie romană Christian Meier de la Universitatea din Munchen consideră că supremaţia americană se explică în special prin spiritul democratic care domneşte dincolo de ocean; în comparaţie cu Statele Unite ale Americii, în Europa există un „un deficit al democraţiei” (*Demokratiedefizit*) de care, spune profesorul munchenez, oamenii politici nu se dovedesc a fi suficient de conştienţi. Or, numai dezvoltând spiritul democratic la toate nivelele şi în toate împrejurările, europenii vor reuşi să-şi regăsească creativitatea care-i va propulsa ca deschizători de drumuri într-o lume a globalizării.

Romano Prodi a exprimat astfel potenţialitatea Europei: „La sfârşitul secolului al XX-lea, Europa are o pluralitate de semnificaţii. Înseamnă o mare piaţă şi un mediu competitiv stimulator, capabile — amândouă — să genereze prosperitate şi inovaţie tehnologică. Înseamnă un model de societate întemeiat pe drepturi individuale, care a stat la originea unui grad de coeziune socială încă neegalat în lume. Şi mai înseamnă o mare putere care poate juca un rol important pe eşichierul mondial”.

Europa *„poate juca un rol important pe eşichierul mondial”*! Dar pentru a fi cu adevărat o putere politică, ea trebuie

să-şi poată rezolva singură, fără necesitatea unei intervenţii americane, propriile probleme. O realitate politică europeană puternică, punând la baza acţiunii o experienţă istorică multiseculară şi cunoaşterea profundă a tradiţiilor şi a realităţilor, poate domina fără mari dificultăţi crizele generate de dezmembrarea Iugoslaviei, de pildă. În ceea ce priveşte crizele din afara continentului, dacă Europa vrea să contribuie cu eficacitate la rezolvarea lor, trebuie să prezinte o atitudine unică, adică o politică externă europeană, expresie a voinţei unitare a ţărilor componente.

Helmuth Kohl afirma în mod explicit, la Forumul Fundaţiei Bertelsmann care a avut loc la Bonn, în 1992, că printre imperativele europene se află realizarea unei politici externe şi de apărare comune: „Europa trebuie să ajungă în anii următori la capacitatea de a vorbi în toate chestiunile importante de politică externă cu o singură voce"; este necesară, afirmă categoric artizanul unificării germane, „formarea unei identităţi de securitate şi de apărare" a Europei. Cu ocazia aceleiaşi reuniuni, Jacques Delors formula gânduri similare, demonstrând necesitatea ca Europa să intervină, asumându-şi anumite riscuri, ori de câte ori valorile pe care le-a încarnat de-a lungul istoriei sunt în pericol: „Într-o lume în care ne ajung din nou din urmă faţetele tragice ale istoriei, o apărare comună poate presupune şi bani, sânge şi lacrimi". Dacă europenii vor să aibă eficacitate şi autoritate în rezolvarea crizelor internaţionale, atunci trebuie să exprime un singur punct de vedere, care să reflecte existenţa unui singur gând şi a unei voinţe de acţiune comune.

A făcut Europa progrese din acest punct de vedere? Azi asistăm, în conjunctura provocată de criza irakiană, la discordanţe de rău augur între ţările Uniunii Europene: Anglia, Spania şi fostele ţări comuniste au sprijinit fără rezerve

intervenţia militară americană, în timp ce Franţa, Germania şi Belgia s-au opus acţiunii întreprinse de Washington.

Grupul *Thinking Enlarged*, constituit de Fundaţia Bertelsmann într-un studiu referitor la *Depăşirea impasului instituţional*, a formulat în următorii termeni această realitate: „în condiţiile unei confruntări între SUA şi Irak, factorii de decizie europeni au creat o impresie de amatorism, lipsă de unitate şi planificare". Pentru depăşirea acestui stadiu care, posibil, va pune în viitor în discuţie întregul edificiu, nu sunt suficiente instituţii, ci voinţa tuturor participanţilor la construcţia europeană de a acţiona în virtutea unui singur gând şi a unei singure voinţe.

O singură politică de apărare şi o singură politică externă constituie condiţii *sine qua non* ale unei Europe unificate. S-au făcut paşi importanţi — recent a fost întemeiată, pe lângă unităţi militare terestre, o unitate navală europeană în componenţa căreia intră şi un portavion — dar voinţa comună întârzie să se manifeste. Pentru a avea cu adevărat eficacitate, instituţiile trebuie să reprezinte încorporarea unei adânci şi puternice hotărâri comune. Cu ocazia crizei irakiene, ţările europene care se opuneau politicii americane, neputând să-şi impună punctul de vedere, au căutat să oprească acţiunea americană, în colaborare cu Moscova. Ele uitau vorba adâncă rostită de istoricul Leopold von Ranke, anume că New Yorkul se află mai aproape de Europa decât Smolenskul! Nu atitudini politicianiste vor da greutate cuvântului european, ci unitatea în gând şi faptă.

Identitatea

În zilele noastre a început şi continuă o dezbatere largă despre constituţia europeană. O comisie condusă de fostul Preşedinte al Franţei, Valery Giscard d'Estaing, a fost

mandatată să elaboreze un proiect. Discuţiile cele mai grele sunt cele referitoare la principiile care o vor guverna:

• Va exista un Preşedinte al Europei?

• Dacă da, atribuţiile sale vor fi strict protocolare sau va fi învestit şi cu prerogative politice?

• Cine va alege Preşedintele?

• În ce măsură constituţia europeană va amputa autonomia statelor naţionale?

• Va consacra constituţia faptul că la formarea Europei creştinismul a jucat un rol esenţial, ceea ce ar fi firesc din multe motive?

• Va fi consfinţită familia, aşa cum o cunoaştem noi tradiţional?

• Cum se vor armoniza diferenţele majore între ţările europene în ceea ce priveşte minorităţile sexuale?

Lăsând la o parte toate particularismele, şi ele nu sunt puţine, întrebarea fundamentală a fost pusă de Raymond Aron, citat de Stanley Hoffmann:

„Nu este suficient să creezi un stat european. Mai degrabă trebuie întrebat: care ar fi obiectul unui stat european? Pentru a avea sentimentul vocaţiei, Europa trebuie să-şi descopere un ţel."

Acelaşi Stanley Hoffmann, constatând că fiecare din popoarele europene are propria sa imagine despre imperativul european — germanii văd în Europa pavăza pentru a nu mai cădea pradă cântecului de sirenă naţionalist, pentru francezi, modalitatea de a-şi atinge visul de putere, pentru italieni, o pompă economică etc. — conchide sceptic:

„Europa este o divinitate care înseamnă lucruri diferite pentru diferiţi credincioşi şi o afacere care le aduce multora câştiguri palpabile."

Controversele au început să apară încă din primele momente şi este de presupus că ele nu vor înceta, ci se vor amplifica în viitor. Elaborarea unui act fundamental european depinde de direcţia în care se îndreaptă voinţa adâncă şi de multe ori nevăzută a popoarelor continentului Dacă forţele aflate în joc sunt prevalent centripete, atunci rezultanta va fi o constituţie similară ca structură constituţiilor naţionale; dacă, dimpotrivă, tendinţele centrifuge se vor impune, atunci, dacă se va elabora o constituţie, ea va fi strict formală. Cum nu avem cum să evaluăm valoarea forţelor care intră în joc, nu putem realiza paralelogramul forţelor pentru a vedea în ce direcţie se află rezultanta.

Eşecul înregistrat la Atena, în 2003, în legătură cu proiectul de constituţie este de rău augur. Dacă el nu va fi depăşit grabnic, edificiul european va fi grav avariat. Adoptarea textului unei constituţii europene, cu toate deficienţele lui, între care unele grave, constituie un progres evident, însă rămâne de văzut cât de repede se va încheia procesul ratificării ei de către membrii Uniunii Europene. Redactarea şi adoptarea unei legi fundamentale europene este un act necesar. Dar, chiar şi după ratificarea textului de către toate statele componente ale Uniunii Europene, dacă nu se va naşte o conştiinţă europeană între cetăţenii Uniunii, dacă patriotismul european nu va ajunge să fie prevalent faţă de cel naţional, atunci progresul făcut va fi mai ales în latura formală şi nu va contribui decisiv la formarea unui edificiu puternic şi peren.

Imperiul Roman a consfinţit prima integrare europeană; exista la romani un patriotism local, exista mândria de a fi din Hispania, Galia, Dacia, etc., dar peste toate prevala mândria de a fi roman, de a fi *civis Romanus*! Oare când vor deveni prevalente „patriotismul european”, mândria de a participa la o civilizaţie şi la o cultură care şi-a dovedit de-a lungul mileniilor forţa creatoare şi inovatoare în toate domeniile?

Dacă Europa nu se va întemeia, ea va deveni un muzeu, probabil cel mai prestigios al omenirii — Dostoievski spunea „un cimitir" —, locul pe unde, obligatoriu, trebuie să treacă orice om cu pretenţii de cultură, însă un loc fără nici o influenţă notabilă asupra destinului planetei, aşa cum a devenit Atena, în Antichitate, după domnia lui Alexandru Macedon.

Întemeierea Europei este un proces anevoios, pe care avem datoria să-l grăbim. Romanii au realizat cu mari eforturi unificarea Italiei, uneori din propria voinţă a popoarelor din peninsulă, alteori impunându-le integrarea în sistemul politic realizat de Cetatea eternă; din acest efort s-a născut, spune Vergilius într-un vers celebru al *Eneidei*, poporul roman: *tantae molis erat Romanam condere gentem* („atât de greu a fost să întemeieze neamul roman"). Roma a unificat Italia uniformizând popoarele şi civilizaţiile existente. O Europă constituită în baza acordului statelor componente va rămâne, atât cât este previzibil, în diversitatea ce o caracterizează; *unitas in diversitate* va fi mai departe specificul european — Helmuth Kohl spunea că „o Europa unificată nu trebuie să fie un creuzet. Dimpotrivă, ea trebuie să apere şi să stimuleze identitatea, cultura şi modul de viaţă naţional". Oare se va putea afirma cândva, luând ca model versul vergilian, dar forţând metrica:

Tantae molis erat Europeam condere gentem?

Capitolul VII

EUROPA ŞI STATELE UNITE ALE AMERICII

Din punctul de vedere al mentalităţii şi al civilizaţiei, nu există deosebiri fundamentale între Europa şi Statele Unite ale Americii. Un cercetător francez al evoluţiilor economice după Primul Război Mondial, Francis Delaisie, denumea Statele Unite ale Americii „l'Europe d'outre mer" (*Les deux Europes*), De altminteri, europenii care au colonizat în majoritate America de Nord s-au inspirat, când şi-au constituit instituţiile, din tradiţia europeană; universul ideilor europene, mai ales prin intermediul luminismului, a stat la baza construirii Statelor Unite ale Americii: raţionalismul, drepturile omului, libertatea, egalitatea, solidaritatea sunt valorile pe care americanii le-au cultivat de la începuturi. Într-un document redactat la 14 decembrie 1973, cu ocazia conferinţei miniştrilor de externe ai ţărilor Comunităţii Europene de la Copenhaga, intitulat *Document despre identitatea europeană* se spune, în legătură cu relaţiile dintre Comunitate şi Statele Unite: „Legăturile strânse între Statele Unite şi Europa celor nouă, care împărtăşesc valori şi scopuri decurgând dintr-o moştenire comună, sunt de folos ambelor părţi şi trebuie salvgardate"; cu alte cuvinte, se recunoaşte identitatea de tradiţie care cimentează relaţiile americano-europene. Şi, cum tradiţia europeană îşi are rădăcinile în lumea grecoromană, „Europa de dincolo de ocean" îşi afirmă legăturile cu Atena şi Roma încă de la începuturile lor: principalul for legislativ american este Senatul, care deliberează în clădirea Capitoliului, evidentă reminiscenţă romană care ar

putea avea şi semnificaţia unei vocaţii de dominaţie universală. Chiar şi un domeniu atât de nou, cel al călătoriilor spaţiale, aminteşte prin denumirile date de NASA universul mitologic greco-roman: racheta care l-a ridicat pe om spre lună se numea Saturn; programul de debarcare pe astrul selenar, Apolo, iar capsula care a aselenizat, Mercur. Preluând valorile tradiţiei europene, americanii nu sunt copleşiţi de realităţile create de milenii de istorie, aşa cum se întâmplă pe vechiul continent. Goethe a surprins avantajul pe care-l are America prin faptul că nu este tributară structurilor feudale europene („Amerika, du hast es besser...").

Americanii cultivă în cel mai înalt grad libertatea. Dinamismul americanilor, fără precedent din toate punctele de vedere şi în toate domeniile, se explică mai ales, spune profesorul munchenez Christian Meier, prin spiritul democratic caracteristic societăţii transatlantice. Spre deosebire de Statele Unite, europenii acordă mult mai mare importanţă rezolvării problemelor sociale. În fond, americanii au transpus pe o suprafaţă geografică mai mare şi într-un cadru statal unitar principiile care stau la temelia Europei; dimensiunile şi armonia determinată de unitate au condus la încorporarea principiilor europene în forţe mult mai puternice decât cele de pe vechiul continent.

Atât de mult s-a schimbat raportul între Europa şi Statele Unite ale Americii, încât profesorul Andrei Marga este îndreptăţit să conchidă „relaţia dintre Europa şi fosta ei fiică tinde acum să se inverseze: nu numai politic, ci şi economic şi chiar cultural, *Europa devine, în multe privinţe, o prelungire a iniţiativelor americane*". Stanley Hoffmann vorbeşte de „americanizarea Europei":

„Expansiunea economică, salariile mai mari, scăderea numărului de agricultori şi creşterea productivităţii lor, diminuarea diferenţelor şi ostilităţii dintre clase, apariţia „clasei serviciilor", tendinţa către educaţia de masă, sfârşitul ideologiilor în viaţa politică, reconversia intelectualilor din figuri tragice în experţi, negocieri colective cu participarea tehnocraţilor în locul deliberărilor unei clase politice de universalişti înceţi, toate acestea fac ca Europa să semene într-adevăr din ce în ce mai mult cu America."
(*Sisiful european*)

Dacă, începând cu primul mileniu înainte de Hristos şi până de curând, iniţiativa promovării spiritului european a aparţinut vechiului continent, astăzi, cu modificări de accente, centrul de iradiere s-a mutat dincolo de Oceanul Atlantic. Spre deosebire de Europa, Statele Unite dovedesc o energie şi un dinamism excepţional. Stanley Hoffmann exprimă deosebirea, din acest punct de vedere, dintre cele două entităţi printr-o formulă plastică:

„În timp ce America este o societate mobilă, Europa rămâne un grup de societăţi, fiecare având un grad crescut de coeziune. Mobilitatea în interiorul fiecăreia şi între ele este mai puţin practicată şi mult mai puţin valorizată. O asemenea coeziune conservă vechile obstacole din calea armoniei sociale şi chiar a viitorului progres economic."

Diviziunea statală a Europei, conflictele sângeroase pe care aceasta le-a generat de-a lungul epocilor sunt de neînţeles pentru americani. Încă din timpul Primului Război Mondial, ei au militat pentru unificarea politică a vechiului continent. Cu puţin timp înainte de încheierea conflagraţiei mondiale, ambasadorul american David Jayne Hill a publicat o carte intitulată *La reconstruction de l'Europe*. Pentru Hill, „marea tragedie a istoriei a fost conflictul

care s-a iscat între umanismul universal, pe care Roma a încercat să-l consacre mai întâi prin lege, apoi prin credință, şi regimul tribal al raselor primitive ale Europei". Ambasadorul american constată că spiritul tribal s-a impus; expresia sa politică a fost statul naţional. Or, această situaţie nu poate fi depăşită decât prin adoptarea democraţiei de către toate statele europene. Din nefericire, toate construcţiile imaginate de-a lungul secolelor pentru realizarea păcii eterne au păcătuit prin faptul că sunt construcţii *a priori* realizate în liniştea cabinetelor intelectuale, fără să ţină seama de „tradiţiile tribale, instinctele şi pasiunile caracteristice naturii umane".

Pentru David Hill, reuşita unui proiect european şi, implicit, a încheierii seriei de conflagraţii care au stăpânit istoria continentului depinde de generalizarea democraţiei. El consideră Primul Război Mondial a fi în esenţă un război între state democratice şi state absolutiste. Instituţiile şi planurile pentru realizarea înţelegerii europene există; mai trebuie realizată premisa — sistemul democratic — pentru impunerea lui. Cea mai mare catastrofă istorică ar fi, în ochii diplomatului american, „un grup de ţări democratice rivale, înnebunite de dorinţele lor nesatisfăcute". David Hill spera că dezastrele provocate de război vor fi pătruns în conştiinţe atât de puternic, încât după *încheierea* ostilităţilor se vor fi creat premisele pentru depăşirea vechilor antagonisme şi aspiraţii hegemonice, căci, spune el, „în timpul şi imediat după încheierea marilor războaie au fost concepute planurile pentru înţelegere universală": astfel, războaiele de succesiune ale Spaniei l-au inspirat pe abatele Saint-Pierre, iar Kant şi-a scris cartea *Spre pacea eternă* în timpul cuceririi Italiei de către Napoleon Bonaparte.

Am făcut această prezentare pentru a arăta că, încă de la începutul secolului al XX-lea, americanii au fost adepţii

unei înţelegeri şi unificări europene. Pentru ambasadorul american, amintirea Romei, în amândouă ipostazele ei, imperială şi creştină, constituie un important factor de unitate.

După Al Doilea Război Mondial, americanii au încurajat şi stimulat toate eforturile făcute pentru integrarea europeană, chiar dacă o Europă unită va constitui o entitate care, în bună măsură, va face o concurenţă eficace în toate domeniile Statelor Unite. O perspectivă nouă pe care americanii au introdus-o în relaţiile cu ţările înfrânte în Al Doilea Război Mondial a fost, subliniază profesorul Werner Weidenfeld, sprijinirea acestora în recâştigarea încrederii în sine şi în revenirea lor la valorile europene; şi asta în ciuda faptului că au pretins capitularea lor necondiţionată.

Din punctul de vedere american, 1973 trebuia să fie anul Europei. Cursul evenimentelor a demonstrat că Europa nu era încă pregătită pentru aşa ceva. La 23 aprilie 1973, Henry Kissinger, la acea dată consilier pentru securitatea naţională al Preşedintelui Richard Nixon, a ţinut la New York un discurs referitor la politica europeană a Statelor Unite. Kissinger propunea elaborarea unei carte noi a Atlanticului, în baza următoarelor principii: „respectarea tradiţiei, fără a deveni prizonierii ei; preocupare pentru problemele pe care le-a creat succesul occidental; stabilirea unui raport nou între naţiunile atlantice, la progresul căruia să participe şi Japonia”.

Viitorul secretar de stat avea să spună:

„Naţiunile atlantice trebuie să găsească o soluţie pentru depăşirea diversităţii lor. (...) Statele Unite vor sprijini în continuare unificarea Europei. Noi n-avem intenţia să distrugem o operă la a cărei construcţie am contribuit cu atâta energie. Pentru noi, unitatea europeană este ceea ce a fost întotdeauna: nu un scop în sine, ci un mijloc pentru întărirea Vestului. Noi vom sprijini în

continuare unitatea europeană, ca o componentă al unui mai larg parteneriat atlantic."

Se prea poate însă ca, ţinând cont de atitudinea ţărilor europene faţă de criza irakiană din zilele noastre, americanii să prefere de aici înainte o Europă divizată unei Europe unite, cu o politică externă şi de apărare comună. O Europă unită, cu o singură voinţă şi voce, ar fi avut un cuvânt greu în criza irakiană. Din nefericire, Europa n-a reuşit să-şi rezolve propriile probleme, de pildă criza din Kosovo, pentru care a fost nevoie de intervenţia americană. Poate tocmai un sentiment al inferiorităţii a generat curentul antiamerican din multe ţări europene, mai ales în ţările care n-au cunoscut regimul comunist, curent analizat de François Revel într-o carte excepţională apărută recent şi în traducere românească.

Dacă se integrează cu adevărat, Europa se va putea afla în viitor în concurenţă armonică cu Statele Unite. În schimb, dacă nu-şi intensifică procesul de integrare, are toate şansele să ajungă, din toate punctele de vedere, un apendice al Americii.

*

* *

După încheierea războiului rece, un conflict militar de mari proporţii pe continentul european este improbabil. Pacea s-a instaurat în Europa. Colaborarea economică strânsă dintre ţările vechiului continent a condus la realizarea unui nivel de trai de neimaginat înainte de război pentru popoarele care n-au făcut parte din Pactul de la Varşovia. Progrese s-au făcut şi în conlucrarea în domeniul ştiinţific şi al tehnologiei de vârf: la 30/31 ianuarie

1985, miniştrii cercetării şi ai industriei din ţările Europei Occidentale au constituit *Agenţia Spaţială Europeană* (*European Space Agency*) cu scopul de a transforma Europa într-o importantă putere spaţială; principalele puncte ale proiectului sunt: construirea rachetei Arianne; o contribuţie importantă la construirea staţiei spaţiale internaţionale (Columbus – proiect iniţiat de Statele Unite); construirea unei navete spaţiale, Hermes (din nefericire construirea navetei spaţiale a fost abandonată).

La conferinţa de la Paris din 17 iulie 1985, la care au luat parte, pe lângă statele comunităţii europene, Austria, Elveţia şi Suedia, s-a hotărât punerea la punct a unui sistem de cooperare şi coordonare flexibil, prin care capacitatea concurenţială a Europei să fie îmbunătăţită; la 5/6 noiembrie 1985, la Hanovra, a fost pus la punct proiectul Eureka, bine primit de guverne şi de industrie, care, curând după aceea, a devenit o instituţie.

Cooperarea europeană se dezvoltă sub bune auspicii în aceste direcţii. Dar atâta vreme cât europenii nu se vor decide să constituie o entitate politică, eficacitatea lor tehnologică va fi limitată; de prea lungă vreme prea puţine premii Nobel au fost dobândite de oameni de ştiinţă europeni activând în instituţii europene; până la război, numărul lor era covârşitor. În perioada postbelică, Statele Unite, datorită forţei pe care au reprezentat-o, forţei pe care le-o conferă în bună măsură coeziunea politică, şi-au asigurat primatul şi în acest domeniu. Politicul este rezultanta acţiunii energiilor şi aspiraţiilor adânci existente; economicul poate contribui la realizarea unităţii, dar nu o poate determina; europenilor le lipseşte încă o voinţă puternică, aşa cum a fost ea în timpul constituirii statelor naţionale. *Unitas in diversitate* încă nu s-a realizat. *Diversitas* este în continuare predominantă.

Capitolul VIII

RINUL ŞI DUNĂREA: COORDONATELE FLUVIALE ALE EUROPEI

În epilogul unui volum dedicat Rinului, Victor Hugo deplânge faptul că străvechiul fluviu a devenit factor de dezbinare, când vocaţia lui este aceea de arteră de legătură între ţările riverane şi, în special, între Germania şi Franţa. Europa nu poate fi concepută, în viziunea poetului francez, fără colaborarea intimă între cele două spirite, complementare şi definitorii în epoca modernă, ale spaţiului de cultură şi mentalitate numit Europa. După Al Doilea Război Mondial, prin gestul cancelarului Adenauer şi al generalului De Gaulle, dorinţa lui Victor Hugo s-a transformat în realitate: Rinul a devenit fluviul care uneşte cele două ţări şi popoare. Germania şi Franţa au devenit cheile de boltă ale unei noi construcţii apărute pe câmpurile istoriei, Europa. Rinul, care, împreună cu catedrala din Köln, au fost singurele realităţi rămase intacte la sfârşitul războiului — constatarea îi aparţine lui Adenauer — şi-a împlinit vocaţia, transformându-se în axa pe care s-a dezvoltat şi continuă să se dezvolte integrarea europeană în vestul continentului.

Comunitatea europeană a fost prima încercare de solidarizare benevolă, economică şi apoi politică, a ţărilor occidentale din vechiul continent care s-a constituit pe temeiul unor valori comune, având la bază principiul libertăţii şi al responsabilităţii individuale. Restul continentului se găsea încorporat sistemului pe care sovieticii l-au impus prin forţa tancurilor unor ţări care până atunci aparţinuseră spiritului european; sistemul pe care Moscova l-a

introdus este un sistem caracteristic despotismului asiatic, în buna tradiţie a imperiului tătar.

Între cele două zone ale vechiului continent, vestul şi estul, devenite antinomice prin avatarurile istoriei după Al Doilea Război Mondial, curge Dunărea. Dar nici acest străvechi fluviu n-a putut să-şi împlinească destinul unificator, căci perioada postbelică a divizat ţările continentului în entităţi antagonice. Abia după încheierea războiului rece, ţările fostului lagăr socialist au putut să-şi manifeste din nou vocaţia europeană, iar Dunărea şi-a reluat rolul de cale de comunicaţie între popoare care, structural, participau la aceeaşi mentalitate şi tip de civilizaţie.

Aşezată pe Rin şi pe Dunăre, Germania se află, geografic, în mijlocul Europei. Prin mentalitate, civilizaţie, cultură şi istorie, ea este europeană prin excelenţă. Rinul şi Dunărea au fost axele europene ale Imperiului Roman, adică ale primei unificări politice a continentului. Astăzi, cele două ape îşi pot realiza din nou vocaţia, devenind căile fluviale prin care se vor realiza principalele schimburi de mărfuri şi de idei între ţările europene (un fapt important este şi realizarea, printr-un canal, a legăturii între Dunăre şi Rin). Situată pe Rin şi pe Dunăre, Germania joacă rolul principal în realizarea sincronismului între ţările occidentale, care după Al Doilea Război Mondial au avut beneficiul de a-şi putea realiza idealurile europene, şi cele aflate în estul continentului, care, datorită hotărârilor luate în pofida voinţei lor, au fost cedate unui imperiu barbar. Astfel, Germania face cele mai mari eforturi pentru a ajuta ţările foste socialiste să-şi regăsească spiritul care le-a guvernat până la căderea lor sub talpa totalitară. Şi nu numai aşezarea geografică şi spiritul european determină Germania să se aşeze pe o asemenea poziţie, ci şi faptul că ea însăşi a trecut prin experienţa a două sisteme

totalitare. Asumându-şi răspunderea pentru cel de Al Doilea Război Mondial, ţara care i-a dat pe Leibnitz, Kant, Hegel — pentru a oferi doar câteva dintre numele cele mai sonore ale partizanilor unificării europene —, ţara unde a fost publicat in 1922 manifestul *Paneuropa* se află azi în fruntea forţelor care se străduiesc să contribuie la eliminarea gravelor consecinţe ale stăpânirii comuniste timp de aproape o jumătate de secol pe o bună suprafaţă europeană, între care şi fosta Republică Democrată Germană.

Efortul datează de multă vreme, încă din timpurile stăpânirii comuniste. Institutul Goethe din Bucureşti — numit până în 1990 Casa de Cultură a Republicii Federale Germane — a fost o oază de cultură, mentalitate şi solidaritate europeană care i-a sprijinit, cu toată discreţia pe care timpurile o impuneau, pe oamenii de cultură din România, spre a putea fi în contact, cât de cât, cu evoluţia europeană. Şi, dacă nu se putea discuta în acele vremuri în ţara noastră, în chip oficial, despre integrarea europeană, instituţiile germane au găsit soluţii pentru a pune la punct asemenea dezbateri cu parteneri români: astfel, SudöstEuropa Gesellschaft din Munchen, graţie secretarului general din acea vreme, regretatul Peter Fischer Weppler, a organizat în 1984, la Academia Politică din Tutzing — localitate aflata în Bavaria, în apropierea Munchenului —, un simpozion româno-german *Cultura română şi Europa*, în cadrul căruia s-a discutat despre numitorul comun al culturilor ţărilor europene, ca premisă a integrării. Imediat după evenimentele din 1989, instituţiile germane — de pildă, fundaţiile Hanns Seidel şi Friedrich Ebert — au devenit mai active în promovarea ideii europene, contribuind astfel la consolidarea spiritului şi instituţiilor necesare aderării ţărilor foste socialiste la Uniunea Europeană. Simultan, investitorii germani, în ciuda

dificultăţilor de tot felul pe care le-au întâmpinat şi le mai întâmpină, s-au manifestat activ, semnalând şi pe această cale voinţa Germaniei de a reface unitatea continentului. Acţiunea se desfăşoară pe toate planurile, atât în cel politic, cât şi în cel economic şi cultural. Iar Germania poate înţelege cel mai bine din toate ţările occidentale greutăţile cu care se confruntă popoarele scăpate din gheara sovietică, deoarece ea însăşi se ciocneşte de modificările pe care o jumătate de secol de comunism le-a produs în fosta Republică Democrată Germană. De aceea, în procesul de revenire la Europa, experienţa germană ne interesează în cel mai înalt grad. Şi, consecventă cu sine însăşi, Germania, aşa cum n-a ezitat să studieze şi să elucideze trecutul său nazist, tot astfel contribuie decisiv la cercetarea perioadei comuniste.

Germania, ţară a târgurilor. Faptul este important, deoarece târgurile sunt locuri unde oamenii se întâlnesc şi unde se fac schimburi de mărfuri şi de idei. Cu alte cuvinte, ele sunt un stimulent pentru dialog, iar dialogul este premisa toleranţei şi înţelegerii. Prin târgurile prestigioase pe care le organizează (Berlin, Frankfurt, Hanovra, Koln, Munchen etc), Germania este un factor stimulativ al colaborării internaţionale.

Rinul şi Dunărea, fluviile emblematice ale Imperiului Roman, îşi regăsesc astăzi vocaţia lor milenară: artere ale colaborării europene, ele cimentează spiritul de unitate al ţărilor aşezate pe vechiul continent. Germania se defineşte astăzi drept o ţară europeană prin aşezare geografică şi spirit, o ţară care, prin pildă proprie, înţelegere şi dorinţă de colaborare, conduce la consfinţirea şi materializarea ideii europene în ţările smulse brutal spiritului european după Al Doilea Război Mondial.

Capitolul IX

DOUĂ VIZIUNI LITERARE

Dostoievski şi Europa

În câteva rânduri, Dostoievski, cu spiritul său inconfundabil, dă expresie gândurilor sale asupra Europei. Zadarnic vom căuta în paginile sale o viziune coerentă despre raportul dintre Rusia şi Europa: oscilaţiile şi contradicţiile sale exprimă în fond incapacitatea Moscovei de a se decide între mentalitatea celor două continente, căci romancierul rus surprinde tendinţele adânci, de multe ori oscilante, ale ţării sale.

În finalul romanului *Adolescentul*, după ce eroul principal, Dolgoruki, răspunzând la o întrebare, spune că s-a dus în Europa „ca s-o înmormânteze", interlocutorul său povesteşte visul pe care l-a avut de curând:

„În Galeria de la Dresda există un tablou al lui Claude Lorain, care figurează în catalog sub titlul Acis şi Galateea şi pe care l-am numit întotdeauna „veacul de aur", fără să ştiu nici eu de ce. Mai văzusem tabloul şi înainte, dar cu trei zile în urmă, trecând prin Dresda, îl revăzusem. Şi iată, tocmai acest tablou l-am visat. (...) Mă găseam în acelaşi decor ca în tablou, parcă şi în aceeaşi epocă, undeva în arhipelagul grecesc, cu trei mii de ani în urmă, talazuri albastre şi domoale, insule şi stânci, un ţărm plin de flori şi de verdeaţă, toate scăldate în lumina de vrajă a soarelui care asfinţeşte maiestuos şi fascinant în zare — o privelişte ca din basme, de o frumuseţe care nu încape în cuvinte. Peisajul acesta mi-a amintit de leagănul civilizaţiei europene şi mi-a trezit în suflet o dragoste ca pentru locul meu natal. Era

raiul pe pământ, unde zeii coborau printre oameni şi se înrudeau cu ei. (...) O, ce oameni minunaţi trăiau acolo! Ei se deşteptau şi adormeau fericiţi şi nevinovaţi, pajiştile şi crângurile răsunau de cântecele şi strigătele lor vesele, marele prisos al forţelor lor proaspete, neîncercate, se prefăceau în dragoste şi în bucurie simplă, curată. Soarele îi scălda în lumina lui caldă, bucurându-se şi el de fiii săi minunaţi... Splendid vis, măreaţă amăgire a omenirii! Veacul de aur e visul cel mai fantastic dintre toate câte le-a visat omenirea, şi totuşi, pentru el, oamenii şi-au dat viaţa, lui şi-au închinat toate puterile, pentru el au murit, au fost ucişi profeţii, fără el popoarele nu vor să trăiască şi nu pot nici măcar să moară! Acelaşi lucru l-am simţit eu cât a durat acest vis; mai vedeam parcă în faţa ochilor stâncile şi marea şi razele piezişe ale soarelui ce asfinţea, când m-am trezit şi am deschis ochii împăienjeniţi de lacrimi. Şi-mi amintesc că erau lacrimi de bucurie. O senzaţie de fericire pe care n-o încercasem niciodată, aproape dureroasă, îmi străpungea inima: era dragostea pentru toată omenirea. Afară se înserase, pe fereastra cămăruţei mele străbătea printre ghivecele de flori de pe pervaz un mănunchi de raze piezişe care mă învăluiau într-o lumină dulce. Şi, iată, dragul meu, că asfinţitul de soare din prima zi a civilizaţiei europene, pe care-l văzusem în vis, s-a transformat aievea, în clipa când m-am trezit, în asfinţitul de soare al ultimei zile a civilizaţiei europene. Pe atunci, în Europa răsunau mai desluşit ca oricând clopotele de înmormântare. Nu vorbesc numai de război şi nici despre Tuilleries, ştiam dinainte că totul se va preface, că mai devreme sau mai târziu trebuie să se schimbe faţa bătrânei Europe, dar eu, ca rus şi ca european, nu puteam admite acest lucru. Da, pe atunci ei s-au mărginit să ardă palatul Tuilleries... O, fii pe pace, ştiu că era „logic” să se întâmple aşa şi înţeleg prea bine că valul crescând al unei idei nu poate fi zăgăzuit, şi totuşi eu, ca purtător al înaltului ideal rus de civilizaţie, nu puteam să admit aceasta, fiindcă franţuzul se socotea numai franţuz, iar neamţul, numai neamţ şi fiecare era mai înverşunat decât în cursul istoriei sale; prin urmare, niciodată franţuzul n-a făcut atâta rău Franţei, iar neamţul Germaniei, ca în vremea aceea. Pe

atunci, în toată Europa nu exista nici un european! Afară de mine. Numai eu puteam să le spun în faţă francezilor că ceea ce au făcut la Tuilleries a fost o greşeală, şi tot numai eu puteam să le spun conservatorilor însetaţi de răzbunare că ceea ce au făcut la Tuilleries a fost o crimă, chiar dacă fapta lor îşi găsea o explicaţie logică. Şi asta numai fiindcă eu, ca rus, eram singurul european din Europa, şi nu era meritul meu, ci al gândirii ruse."

Eroul lui Dostoievski îşi continuă tirada susţinând în continuare că numai ruşii pot fi europeni cu adevărat, deoarece „în Franţa mă simt francez, între nemţi mă simt neamţ, când iau contact cu vechea civilizaţie greacă mă simt grec, şi tocmai atunci sunt mai rus ca oricând, fiindcă devin exponentul principiului fundamental al gândirii ruse." Ruşii, altruişti, sunt singurii care se subordonează Europei:

„Singură Rusia nu trăieşte pentru sine, ci pentru o idee, şi trebuie să recunoşti, dragul meu, cât de semnificativ e faptul că, de aproape o sută de ani, Rusia pune interesele Europei mai presus de ale ei! În Europa oamenii vor trebui să treacă însă prin chinuri îngrozitoare înainte de a realiza împărăţia domnului pe pământ."
(traducere Ema Beniuc)

Reflecţiile lui Dostoievski asupra Europei încep cu descrierea unui tablou cu subiect de mitologie greacă al lui Claude Lorain. Cu alte cuvinte, *volens nolens* ori de câte ori discutăm despre Europa, Antichitatea este prezentă. Esenţialul dizertaţiei scriitorului este că ruşii sunt mai europeni decât celelalte popoare aflate pe vechiul continent, deoarece ei sunt singurii care sunt în acelaşi timp şi ruşi şi europeni, în timp ce la toţi ceilalţi sentimentul naţional este singurul care contează.

Dacă în ceea ce priveşte egoismele naţionale care domină cu autoritate la celelalte popoare Dostoievski are

dreptate, teoria că Rusia ar face excepţie de la această regulă este cel puţin discutabilă. Autorul *Idiotului* vorbeşte de o idee căreia ruşii i se subordonează, spre deosebire de europeni, fără însă a preciza care este acea idee. În Jurnalul său, el revine cu amănunte. Europa este destinată prăbuşirii, deoarece în toate marile puteri de pe continent mişcările democratice se amplifică, cuprinzând masele de proletari şi de cerşetori care vor distruge autoritatea statală. În Rusia, demosul este mulţumit şi va fi din ce în ce mai mulţumit, astfel încât, conchide scriitorul, curând nu va mai exista decât o singură superputere şi anume Rusia. Iar această Rusie nu va ezita să scoată sabia pentru a veni în sprijinul tuturor defavorizaţilor social; sensul Rusiei, tăria şi dreptul ei este de a se sacrifica pentru toţi cei abandonaţi de sistemele europene; în spiritul misticismului tradiţional rusesc, Dostoievski afirmă necesitatea pătrunderii adevărului creştin şi în politică; or, Rusia, încorporând dreapta credinţă, este ţara care va asigura triumful creştinismului adevărat în toate sferele existenţei. Astfel, mesianismul rus va „ferici" şi Europa. Indiferent de curente, ruşii cred că au nu numai dreptul, ci şi datoria de a le impune celorlalţi sistemul şi mentalitatea lor. Am avut, din nefericire, ocazia să simţim ideea rusă în acţiune după Al Doilea Război Mondial. Astfel, unul dintre cei mai importanţi reprezentanţi ai spiritului rus se crede mai european decât europenii, preconizând „europenizarea", *id est rusificaea*, vechiului continent prin acţiunea imperiului stepei.

Dar, tot în *Jurnal*, Dostoievski mai face o afirmaţie de-a dreptul halucinantă. Când discută raportul dintre literatura universală şi cea rusă, el se opreşte asupra modului în care a fost receptat Schiller în Franţa şi în ţara sa: în

Franţa, superficial, în Rusia, în schimb, el a pătruns în suflete şi a caracterizat o întreagă epocă.

„Această relaţie a literaturii ruse cu literatura universală este un fenomen cum nu se mai întâlneşte în această măsură la alte popoare de-a lungul întregii istorii a lumii şi demonstrează că orice poet deschizător de drumuri al Europei, orice poet a cărui apariţie înseamnă un gând nou, o putere nouă, devine imediat şi un *poet rus* (s.n.) şi nu poate fi împiedicat să influenţeze gândirea rusă şi să devină aproape un factor rus."

Astfel, Dostoievski doreşte apropierea de către spiritul rus a oricărei mişcări culturale europene semnificative. Gândirea europeană nu poate astfel contribui la europenizarea Rusiei, ci ea va fi deformată în sensul spiritului rus. Rusia tânjeşte către Europa, este fascinată de Europa, dar nu poate deveni o ţară europeană în adevăratul sens al cuvântului. De altminteri, mi se pare semnificativ faptul că Dostoievski nu încearcă să dea o definiţie a spiritului caracteristic vechiului continent.

În încheiere, o pagină din finalul romanului *Crimă şi pedeapsă*; aflat, bolnav, în ocna siberiană, Raskolnikov are o viziune asupra unei ciume care se întinde din Asia spre Europa şi care va distruge întreaga omenire (Dostoievski se aşează astfel, instinctiv probabil, pe coordonata veşnicului război dintre Europa şi Asia şi este în consonanţă cu profeţiile orientale din Antichitate care prevesteau prăbuşirea Europei):

„I se părea mereu că lumea întreagă este osândită să cadă victimă unei ciume înfiorătoare, nemaiauzită şi nemaivăzută, venind din străfundurile Asiei spre Europa. Trebuiau să piară toţi, în afară de câţiva aleşi..."

Realismul politic şi fantezia poetică merg rareori mână în mână. Îmbinarea dintre spiritul poetic şi capacitatea de a surprinde resorturile politice este o calitate singulară. În general, poeţii, firi visătoare, imaginează relaţii şi situaţii utopice, fără legătură cu realitatea dură şi prozaică a politicii, iar politicienii nu se prea hazardează în lumea metaforelor şi simbolurilor în care se complac aleşii muzelor. Consideraţiile unui Victor Hugo sau ale unui Alecsandri sunt interesante pentru mişcarea de idei a epocii, dar nu cuprind şi evaluarea realistă a forţelor aflate în concurenţă în perioada contemporană lor. Istoria este un câmp de preocupare pentru poeţi, căci ei se cufundă în visări pe tema creşterii şi descreşterii popoarelor, a scurgerii ineluctabile a timpului, în fond a destinului omenirii. Meditaţii mai mult sau mai puţin adânci, mai mult sau mai puţin sugestiv exprimate, în funcţie de personalitatea fiecăruia, meditaţii care nu conţin, în general, analize asupra sensului unor acţiuni politice. Verbul poetic poate susţine, adesea chiar cu mare eficacitate, gesturile oamenilor de acţiune; dar analiza logică şi rece se îngemănează prea arareori cu spiritele deschise spre universuri imaginare.

Eminescu este, în acest sens, o excepţie fericită. El a fost preocupat până la obsesie atât de metafizic, cât şi de destinul istoric. Evident, soarta României a fost în centrul preocupărilor sale. Dar evoluţia ţării este privită de el în contextul complex al forţelor care au gravitat în această regiune şi care i-au influenţat decisiv existenţa. Poetul român proiectează istoria naţională pe fundal universal şi, cum vom vedea, chiar pe fundal cosmic, descifrând principiul pe care îl încarnează principala forţă care ne-a pecetluit existenţa, ca neam, de-a lungul ultimelor secole.

Poemul eminescian *Memento mori* este o istorie a omenirii construită pe ideea caducităţii civilizaţiilor. Civilizaţiile se definesc însă, la Eminescu, ca fiind materializările unor idei prin care principiul vieţii a încercat să înfrângă legea inexorabilă a morţii. Astfel, civilizaţia egipteană a vrut să realizeze nemurirea prin construcţii arhitectonice, Grecia prin artă, Roma printr-un sistem politic indestructibil şi aşa mai departe. Nu intru în detalii; am dezvoltat tema într-un articol intitulat *Filozofia poetică a istoriei*, pe care l-am publicat în al doilea număr, 1973, din *Caietele Mihai Eminescu* îngrijite de regretatul Marin Bucur. Poemul este descrierea unei succesiuni de civilizaţii-idei. Doar două episoade ale poemului nu descriu civilizaţii: Dacia, care se dovedeşte a fi un tărâm paradisiac, civilizaţie în potenţă care se va deştepta la sunete de corn, şi Miazănoaptea.

Miazănoaptea este regiunea „ruinelor de ghiaţă", soţia milenară a „bătrânului rege Nord"; soţii „petrec trişti" în zilele de iarnă în locuri unde bat „vânturi reci", printre unde ce-au „amorţit"; inima Nordului „e ger şi gheaţă", harfa lui „strigă" în nori, face marea să „delireze", vânturile „să mugească" peste un nesfârşit pustiu de zăpadă, în care se oglindesc stelele.

La răsăritul lunii, peisajul se schimbă radical: vântul încetează să mai răscolească gheţurile, marea se linişteşte, în fundul mării totul se înseninează, se aud cântece şi se vede lumină, „visul unei nopţi de vară s-a amestecat în ger". Imagine efemeră, căci domnia Selenei este scurtă şi Miazănoaptea revine repede la starea ei iniţială de dezolantă pustietate de gheaţă, ger şi uragane dezlănţuite. „Visul nopţii de vară" este numai o aspiraţie a Nordului, imposibil de împlinit.

Dar Nordul, Miazănoaptea, este şi generator de istorie. Zeii nordici, în frunte cu Odin, decid moartea Romei: întrucât oraşul de pe malurile Tibrului reuşise să constituie un imperiu, adică să organizeze lumea în baza unei idei, ei pornesc în cavalcadă spre cetatea eternă:

„Şi atunci furtuna mândră dezrădăcinat-a marea
ea zvârlea frunţi de talazuri către stelele-arzătoare
ridica sloiuri de gheaţă, le-arunca în şanţ de nori,
vrând să spargă cu ei cerul."

(*Memento mori*)

La prima vedere, ar părea că versurile citate constituie pur şi simplu versificarea unui capitol de istorie antică şi anume năvălirile popoarelor barbare din nord, năvăliri care au condus la prăbuşirea Imperiului Roman de Apus. În acest caz, Nordul, Miazănoaptea, ar trebui localizat în Peninsula Scandinavă, de unde au pornit spre sfârşitul Antichităţii goţii purtători ai religiei lui Odin. Menţionarea zeului germanic în versurile poetului ar putea fi un argument în acest sens. Dar Eminescu nu gândeşte poezia neapărat în termeni geografici şi în repere cronologice, ci mai degrabă în simboluri ale unor realităţi eterne. Nordul, Miazănoaptea este un asemenea simbol. Dovada o avem în faptul că, secole mai târziu, acelaşi Nord se ridică împotriva unei noi încercări de cosmicizare a lumii, imperiul lui Napoleon Bonaparte. În faţa acestei noi tentative cosmogonice, pornită de la ideea „păcii eterne" istoria se repetă:

„Ş-atunci Nordul se stârneşte din ruinele-i de gheaţă
munţii plutitori şi-i sfarmă şi pe-a câmpurilor faţă
el ridică visuri nalte...volburi mari de frig se văd
şi trecând peste oştire o îngroapă... Şi cu falã

el ridică drept făclie aurora-i boreală
peste-oştirea-ntroienită în pustiul de omăt."

„Nordul m-a învins, ideea m-a lăsat" exclamă Napoleon Bonaparte, exilat pe insula Sfânta Elena.

Acum gândirea eminesciană s-a limpezit: Nordul, Miazănoaptea, este simbolul haosului care visează, care aspiră spre starea de cosmos („visul unei nopţi de vară") pe care, însă, nu o poate atinge niciodată. Şi, cum nu o poate atinge, el vrea să distrugă orice încercare de realizare a unei stări cosmice, fie că ea se numeşte Imperiul Roman, fie cel al lui Napoleon, fie că va avea alt nume. Furtuna pe care imperiul de gheaţă o dezlănţuie vrea „să spargă cerul", adică să readucă totul la starea de haos. Istoria se repetă în viziunea eminesciană, repetare sugestiv exprimată prin adverbul „atunci", care introduce atât strofele dedicate cavalcadei antiromane, cât şi celei pornite de acelaşi Nord împotriva „păcii eterne".

Pentru a înlătura orice dubiu, de mai poate exista vreunul, în ceea ce priveşte realitatea politică care se ascunde în spatele versurilor eminesciene, în ceea ce priveşte semnificaţia în planul istoriei a Miazănopţii, într-un fragment intitulat *Basmul cel mai fantastic*, cu subtitlul *Toma Nour în gheţurile siberiene*, Nordul este descris în termeni similari celor din *Memento mori*, iar în proiectata drama *Decebal* regele dac rosteşte în câteva rânduri, ca un leitmotiv, formula „Nordul mă ameninţă". Astfel Nordul, Miazănoaptea, se dovedeşte a fi eternul principiu al distrugerii, voind să extindă haosul asupra tuturor locurilor în care apar idei generatoare de cosmos.

Dacă, în poezie, realul este învăluit în imaginar, proza politică a lui Eminescu abundă în precizări de ordin istoric, trădând de multe ori o erudiţie ieşită din comun, şi în

analize lucide, exprimate fără nici un echivoc. Poetul urmăreşte cu mare atenţie mişcarea de idei politice din ţările europene. În 1876, el publică în *Curierul de Iaşi* un articol intitulat *Idealul istoric al Rusiei*; în partea a doua a articolului, Eminescu discută cartea lui N.I. Danilevski, *Rusia şi Europa*, publicată la Petersburg în 1871 şi retipărită ulterior în mai multe rânduri. Autorul rus, un gânditor slavofil care a făcut parte din cercul lui Petraşevski, cerc căruia i-a aparţinut şi Dostoievski, prevesteşte destrămarea Imperiului Habsburgic şi a Imperiului Turc; după dispariţia celor două imperii, analistul rus preconizează constituirea pe ruinele acestora a unei confederaţii în fruntea căreia se va afla Rusia. Confederaţia va cuprinde Europa Centrală şi Răsăriteană, Balcanii cu strâmtorile (Bosfor şi Dardanele), insulele Mării Egee.

După ce expune pe larg ideile propovăduite de politologul rus, Eminescu conchide:

„Constatat este că această carte a domnului Danilevski este o copie îndestul de credincioasă a opiniei publice din Rusia şi că ideile dezvoltate în ea nu sunt visurile unui filozof, ci idealul istoric al uriaşei puteri de la Nord (s.n.)".

Astfel, în preajma războiului de independenţă, Eminescu atrage atenţia asupra tendinţelor expansioniste permanente ale celei de a treia Rome, un expansionism „pururea fatal nouă", cum obişnuia să spună adesea.

Interesant mi se pare faptul că, în 1889, deci lungă vreme după ce Eminescu intuise că opiniile „domnului Danilevski" nu sunt expresia unei gândiri personale, ci „un ideal istoric", J. Skupivsky, în *La doctrine panslaviste d'aprês N.J. Danilevski*, susţine acelaşi lucru în legătură cu planul confederaţiei conduse de Moscova; citez în traducere:

„Vom remarca de la început că lucrarea lui Danilevski nu poate fi considerată ca fiind expresia unei teorii individuale a unui om, himerele unui gânditor mai mult sau mai puţin fantezist, utopii destinate să rămână în domeniul irealizabilului. Nu. Situaţia ocupată de autor, patronajul de care au profitat lucrările sale, cultul, pentru a ne exprima astfel, de care se bucură astăzi cartea sa îi acordă un loc mult mai important.”

Eminescu ştie să discearnă între accidental şi sistem şi, cum se vede, intuiţiile sale asupra ponderii reale a cărţii lui Danilevski sunt confirmate de buni cunoscători ai realităţilor politice din imperiul ţarist.

Războiul de independenţă avea să confirme aprehensiunile eminesciene. Sigur, România trebuia să se angajeze militar dincolo de Dunăre, deoarece consfinţirea independenţei devenise o necesitate politică; şi apoi, cum a demonstrat Maiorescu, luptele de pe câmpurile din Bulgaria au produs simbioza definitivă dintre ţară şi suveran, Principele Carol. În acelaşi timp, însă, România a fost pe punctul de a fi încorporată imperiului ţarist (există azi dovezi peremptorii în acest sens). A fost necesară acţiunea demnă şi energică a Principelui Carol, a guvernului, a tuturor factorilor politici acţionând în convergenţă, cum şi circumstanţele internaţionale (Congresul de la Berlin), pentru a zădărnici această tentativă de subjugare a românilor de către Kremlin. Cu toate acestea, „marele aliat” ne-a răpit sudul Basarabiei, în ciuda faptului că ne garantase solemn integritatea teritorială. Din acest moment, factorii politici români responsabili au devenit conştienţi de pericolul fatal pe care îl reprezenta pentru România imperiul de la răsărit. Eminescu discută din ce în ce mai mult evoluţiile şi tendinţele politice ale Rusiei în paginile ziarului *Timpul* şi încearcă să-i desluşească resorturile adânci şi invizibile la prima vedere. Articolele poetului referitoare la

chestiunea orientală şi la imixtiunea Rusiei în această problemă ar merita studiate în toată complexitatea lor. Pentru a înţelege, însă, ce înseamnă în viziunea eminesciană o supremaţie moscovită în această regiune, voi cita un text care, cum se va vedea, consună cu gândirea din *Memento mori*.

Eminescu porneşte de la următoarea constatare în legătură cu ruşii în articolul intitulat *Tendenţe de cucerire*, publicat în *Timpul*, la 7 aprilie 1978:

„Din nefericire sunt sub dominarea unui deşert sufletesc, a unui urât care-i face să caute în cucerire ceea ce n-au în lăuntrul lor. Nouă ni se pare că cercurile culte, în loc de a stăvili acest *horror vacui*, în loc de a-l împle prin muncă şi cultură, *îl sumută în contra Europei, pe care o numesc îmbătrânită şi enervată, coaptă pentru a cadeă întreagă sub dominaţie rusească* (s.n.). ... Astfel, misiunea istorică de care se face atâta vorbă nu-i o misiune care-şi are originea în afară, ea e rezultatul unui gol sufletesc, a unei barbarii spoite cu frac şi mânuşi, a unui deşert care, de-ar stăpâni pământul, tot nu s-ar umple."

Şi poetul îşi încheie aceste consideraţii citând în traducere proprie versurile lui Horatius din *Oda către Bulatius*: „cerul de-asupra îl schimbi, nu sufletul, marea trecând-o". Oare nu este în articolul citat aceeaşi idee a vidului de gheaţă simbolizând haosul care vrea să se extindă asupra oricărei tentative de naştere a unui cosmos, idee pe care am întâlnit-o în *Memento mori*? În loc de „pustiu de gheaţă" întâlnim „deşert sufletesc"; în loc de „visul unei nopţi de vară", de aspiraţie vană către frumuseţile lumii solare, mediteraneene, de neputinţa de a realiza o lume a luminii, întâlnim incapacitatea de a „stăvili acest *horor vacui*", incapacitatea de „a-l umple prin muncă şi cultură"! Între fantezia poeziei şi analiza politică lucidă concordanţa este deplină.

Articolul din *Timpul* continuă cu consideraţii realiste asupra situaţiei internaţionale. Poetul atrage atenţia asupra tendinţelor panslaviste, care urmăreau, în ultimul sfert al veacului al XIX-lea, pătrunderea:

„în miezul Europei, în ţările coroanei habsburgice până la Marea Adriatică; (...) ochii vecinului nostru sunt pironiţi cu flămângiune asupra Apusului, cercurile culte umplu golul sufletesc cu fantasmagoria unui imperiu care ar ajunge de la Sibir până sub zidurile Veneţiei şi apoi mai departe (...) tot mai departe."

Şi, cum un asemenea proiect presupune şi mişcări tactice pentru realizarea lui, Eminescu formulează ipoteza plauzibilă a unei înţelegeri temporare între Moscova şi Viena, înţelegere care n-ar avea alt efect decât că ar uşura planurile elaborate de cabinetul ţarist:

„Teamă ne e numai că Imperiul Habsburgic să nu cadă la învoială cu Rusia. (...) Dar contele Andrassy a făcut propuneri de împărţeală şi aceste propuneri prefac înţelegerea în complicitate şi complicitatea cu Rusia e întotdeauna fatală."

Şi, atrage atenţia poetul, toate acestea nu sunt simple speculaţii, deoarece diplomaţii şi baionetele acţionează în acest sens:

„Există testamentul lui Petru cel Mare sau nu există, el există în capetele a mii de visători care dau tonul în Rusia."

Indiferent cine exercită puterea la Moscova, în viziunea lui Eminescu spiritul care domneşte rămâne acelaşi.

Care ar fi destinul României într-o asemenea ipoteză? Există o misiune istorică a românilor, misiune apărută o dată cu supunerea Daciei de către Traian:

„O idee avuse Traian în vedere când s-a hotărât să verse sângele roman pentru cucerirea Daciei: voia să stabilească ordinea şi să aşeze un strat de cultură omenească la gurile Dunării."

(*Misiunea noastră istorică*)

Or, de îndată ce în spaţiul carpato-dunărean această insulă de latinitate s-a încordat pentru împlinirea destinului ei, pentru împlinirea „ideii lui Traian", Nordul, Miazănoaptea, a reacţionat violent, spre a distruge cosmosul în devenire şi a împiedica integrarea României în cosmosul european. Luciditate remarcabilă la poetul naţional pe care secolul douăzeci, din păcate, a confirmat-o pe deplin.

Mă opresc aici, căci nu mi-am propus un studiu exhaustiv asupra analizelor de politică internaţională făcute de Eminescu. Un asemenea studiu va trebui realizat. În paginile de faţă am vrut doar să arăt singulara concordanţă între articolele politice şi poezia eminesciană din acest punct de vedere. Vom vedea că, în alte cazuri, viziunea poetică se deosebeşte deliberat, în mod radical, de cea istorică. În cazul de faţă, articolele politice abundă în precizări de ordin cronologic, în repere istorice, iar poemele descriu stări cosmice aflate în afară de timp şi spaţiu. Realul se transfigurează în simbol: ceea ce este un fapt în câmpul desfăşurării timpului istoric devine într-o complexă structură metaforică un principiu etern al universului.

Capitolul X

CONCEPTUL DE EUROPA ÎN CULTURA ROMÂNĂ

Replica lui Caţavencu „Eu nu voi să ştiu de Europa dumitale” arată că, pentru românii secolului al XIX-lea, vechiul continent constituie o unitate. Imediat ce s-au putut restabili contactele cu Occidentul, românii au căutat să reaşeze Principatele pe coordonate europene; o activitate febrilă, inventivă, neîncetată, nu lipsită de confuzii şi ridicol a dominat secolul al XIX-lea, în încercarea de a-i „integra” pe români în civilizaţia europeană. Apariţia Junimii este nu numai momentul de naştere a literaturii române moderne, reprezentată de scriitori de valoare şi spirit european, ci şi formularea unor principii care vor contribui decisiv la resincronizarea ţării cu Occidentul civilizat. Pentru Maiorescu, „primul semn de inteligenţă din viaţa unui popor este căutarea sinceră şi dezinteresată a adevărului”, principiu preluat şi difuzat de personalităţi de excepţie, asemenea lui Eminescu, Caragiale, Xenopol, Slavici şi alţii.

Faimoasa „societate fără statute” a fost factorul principal care a condus la asanarea moravurilor şi a vieţii politice româneşti, într-un cuvânt gruparea junimistă a introdus mentalitatea europeană în societatea românească nu numai în domeniul cultural, ci şi în cel public. Un singur exemplu: când, în 1890, conservatorii au revenit la putere după „vizi-ratul” lui Ion Brătianu, ei au vrut să dea în judecată fostele cabinete liberale, aşa cum liberalii, în 1876, îi acţionaseră în justiţie pe miniştrii conservatori; începuturile vieţii politice moderne erau încă stăpânite de dorinţa lichidării adversarilor politici prin metode incompatibile cu spiritul democratic în

curs de formare la noi; intenţia conservatorilor nu s-a materializat, căci junimiştii s-au opus categoric (Petre Carp obişnuia să spună, cu dreptate, că în politică greşelile se corectează, nu se răzbună). Astfel, prin intervenţia lui Maiorescu şi a adepţilor săi, normalitatea europeană a început să se instaureze în România.

Încă de la începuturile culturii române moderne, cuvântul Europa devine o constantă în dezbaterile literare şi politice de la noi. Astfel, pentru Heliade Rădulescu, Homer constituie o revoluţie, începutul civilizaţiei europene: „Homer înseamnă, în civilizaţie, capătul Asiei şi începutul Europei." În fapt, de-a lungul întregului secol al XIX-lea, s-a dat cu succes o bătălie pentru „integrarea" românilor în Europa, adică pentru resincronizarea ţării cu civilizaţia europeană.

Imediat după încheierea Primului Război Mondial, în ţara noastră începe discuţia despre Europa. Dezbaterile europene au un ecou imediat în cultura românească. Cărţi asemenea celei a lui Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, sau a lui Henri Massis, *Defence de l'Occident*, provoacă numeroase dezbateri. Alexandru Vianu, fratele esteticianului Tudor Vianu, a publicat un articol intitulat *Între Franţa şi Germania*, în care respingea teza lui Massis conform căreia Franţa ar reprezenta cu adevărat Europa (pentru Massis esenţa Europei era reprezentată de catolicism), în timp ce, prin intermediul Germaniei, în Europa pătrunde spiritul asiatic. Cu toate că era de formaţie franceză, Alexandru Vianu nu acceptă teza lui Massis şi, asemenea lui Friedrich Sieburg, pe care-l citează în numeroase rânduri, militează pentru o apropiere şi o colaborare între Germania şi Franţa. Într-un alt articol, *Orient şi Occident*, el susţine că amândouă popoarele sunt o încarnare a spiritului european, pe care-l defineşte ca fiind „o dominaţie a raţionalismului". Adept al unificării continentului şi al unităţii culturii

europene, Alexandru Vianu este sceptic în ceea ce priveşte realizarea practică a unificării şi respinge ideile formulate de Julien Benda (acesta era de părere că după Primul Război Mondial gândirea naţionalistă a ajuns la capăt şi că ideea europeană a devenit prevalentă) în *Discours à la nation européene*, cu argumentul că asemenea idei constituie un sistem abstract, coerent, dar realizabil numai dacă Europa ar putea fi construită într-un laborator.

În anii douăzeci ai secolului al XX-lea filozoful N. Bagdazar publica o serie de articole, pe care le adună, în 1931, într-un volum cu titlul *Din problemele culturii europene*. În primul capitol, *Cultura europeană*, Bagdazar îi caracterizează pe francezi, englezi şi germani în următorii termeni: francezii sunt raţionalişti şi utilizează metode de gândire matematice; englezii sunt empirişti care acceptă legi universale numai dacă sunt verificabile în lumina realităţii empirice; empirismul englez se îngemănează cu tradiţionalismul; la rândul lor, germanii îmbină raţionalismul cu intuiţia, dar pentru ei experimentul este numai punctul de plecare pentru a se ridica pe treapta ontologică. În consecinţă, din punctul de vedere al lui Bagdazar, francezii sunt „sceptici şi entuziaşti", englezii, „realişti", germanii, „idealişti". Dar, oricât de mari ar fi deosebirile între tendinţele spirituale ale celor trei popoare, spune Bagdazar, ele cultivă şi recunosc aceleaşi valori, care „joacă un rol de prim ordin în existenţa lor". Filozoful român consideră că există o cultură europeană caracterizată de patru elemente specifice: adevărul ştiinţific, normele etice, principiile estetice şi normele religioase. Deasupra acestor patru elemente se află un spirit deosebit, căutarea permanentă a adevărului.

Astfel, Bagdazar postulează căutarea adevărului ca fiind definitorie pentru spiritul european; el împinge mai departe analiza şi compară cultura europeană cu cea orientală; aici,

el constată o deosebire fundamentală: statele vechiului continent sunt state de drept, pe frontispiciul cărora stă scris *fiat iustitia, pereat mundus*, în timp ce în Orient domneşte arbitrariul în domeniul justiţiei. O prăpastie între Orient şi Occident există şi în domeniul religios: în ciuda faptului că religia Europei este de origine orientală, în Occident religia nu exclude cunoaşterea de ordin raţionalist. Principiul căutării adevărului se răsfrânge şi în funcţiile pe care le au universităţile: în Europa ele sunt centre de formare şi de descoperire a unor noi adevăruri ştiinţifice, ceea ce lipseşte în Orient.

Iată, aşadar, că în Romania interbelică gândirea asupra Europei este în consonanţă şi sincronă cu cea europeană. Faptul este normal: cum cultura română se afla la aceiaşi parametri cu cea a ţărilor de pe continent; reflecţiile despre specificul european nu puteau face excepţie. România după Primul Război Mondial, încă departe de a fi o societate ideală, se afla într-o dinamică continuă şi se sincroniza în ritm rapid, în toate domeniile, cu ţările care constituiau pilonii civilizaţiei europene.

În timpul celui de Al Doilea Război Mondial, în 1943, logicianul Anton Dumitriu, sub influenţa evenimentelor teribile la care asista, şi-a pus întrebarea, în cartea *Orient şi Occident*, de ce în Europa interbelică a dominat sentimentul unei crize puternice; expresia cea mai puternică a acestui sentiment o reprezintă Spengler, pentru care criza constă în „răsturnarea valorilor"; Anton Dumitriu nu poate accepta ideea că o criză se poate defini în acest fel; pentru el criza se defineşte „prin inexistenţa vastelor valori, susceptibile să ordoneze, să centreze întreaga activitate a omului". Dar un astfel de sentiment al crizei a existat tot timpul de-a lungul istoriei, spune Anton Dumitriu, încă din Antichitate; Platon, Aristotel, istoricii romani constituie dovada că fiecare generaţie este stăpânită de ideea crizei („Platon ar fi putut să

scrie în locul *Republicii*, *Declinul Hellenismului*, iar Aristotel, în locul *Politicii*, *Criza lumii greceşti*"). În paranteză fie spus, Toynbee consideră că toată istoria omenirii nu este altceva decât o succesiune de crize. Sentimentul neîmplinirii, caracteristic Occidentului, este, în fond, spune logicianul, „nostalgia viitorului". Singura problemă este cum să fie împlinită opera începută în Renaştere.

Pentru Anton Dumitriu, cultura este „un sistem de principii după care are loc întreaga activitate, pe toate laturile, a unei colectivităţi", iar civilizaţia, forma organizatorică a unei colectivităţi. Din punctul său de vedere, există două tipuri de cultură: occidentală (europeană) şi orientală. Prima se caracterizează printr-o permanentă dinamică, este stăpânită de heracleitism, a doua este imuabilă, dominată de eleatism. În Europa, totul se rezolvă prin antiteze; dictonul lui Heraclit din Efes „războiul este tatăl tuturor lucrurilor" este premisa sistemului occidental; eleatismul nu poate fi decât un accident, un moment provizoriu pentru Europa. În centrul sistemului european se află omul şi, de aceea, definitoriu pentru Europa este gândul sofistului Protagoras „omul este măsura tuturor lucrurilor". Cea mai mare realizare a Europei o reprezintă umanismul şi omul în ipostaza de *homo creator*; libertatea, ştiinţa şi puterea sunt „trei nume diferite ale aceleiaşi entităţi: spiritul". Libertatea în sine nu are valoare, ci numai în măsura în care ea este creatoare. Anton Dumitriu îşi exprimă speranţa că, în curând, „cultura Occidentului va impune, prin luciditatea spiritului ştiinţific, bineînţeles, tipul de om creator, constructorul propriei lui fiinţe şi, prin aceasta, al întregii omeniri". Acesta este idealul european, susţine Dumitriu, iar noi „suntem în lume atât cât înseamnă idealul nostru". Astfel, logicianul român prevede extinderea idealului european la scară planetară, adică o „globalizare" *sub specie Europae*.

În acest context, menţionez trei aforisme ale lui Blaga. Reflectând asupra tipologiilor culturale, el enunţă următorul gând:

> Lupta sau opoziţia dintre clasicism şi romantism a avut în istorie cele mai variate forme. Undeva pe la rădăcini, această opoziţie se reduce la aceea dintre două continente: Europa şi Asia.
> (*Aforisme*, Bucureşti, editura Humanitas 2001)

Iată, aşadar, veşnicul război dintre Europa şi Asia, mutat în câmpul adâncilor realităţi culturale. Din punctul de vedere al lui Blaga, clasicismul este o coordonată europeană, în timp ce romantismul, una asiatică. Dacă, într-adevăr, clasicismul este definitoriu pentru Europa, romantismul nu poate fi exclus în totalitate din spiritul european, măcar pentru intensitatea întrebărilor pe care şi le pune şi pentru aspiraţia către echilibrul clasic. Mai degrabă barocul, manierismul sunt definitorii pentru spiritualitatea asiatică.

În alt aforism, Blaga consideră criticismul o atitudine europeană prin excelenţă:

> „Criticismul" este pentru spiritul european un moment ireversibil. Această atitudine face oarecum parte din structura gândirii europene. Ruşii sunt singurul popor european care încă n-a trecut prin acest „moment". Fac şi ruşii „critică", dar, în general, ei critică spiritul liber european în numele şi din punctul de vedere al unui „dogmatism" oareşicare. Jdanov nu este decât un Pobedonostev — politician rus, 1827-1907 — transpus pe portativ marxist.

Blaga are dreptate când postulează criticismul drept o atitudine europeană fundamentală. Greşeşte însă atunci când îi numeşte pe ruşi „popor european", deşi recunoaşte că spiritul lor este incompatibil cu criticismul adevărat.

În sfârşit, Blaga spune:

Europa nu este un continent, dar trăieşte în iluzia de a fi un continent. Istoria Europei este istoria acestei iluzii.

Prin aceasta, vrea să spună că Europa este o entitate spirituală, care însă nu are autonomie geografică.

Alexandru Vianu, Nicolae Bagdazar, Anton Dumitriu, Lucian Blaga, prin ideile formulate, se încadrează perfect discuţiilor europene despre Europa. Or, participarea românească activă şi adâncă la o dezbatere care devine din ce în ce mai prezentă în cercurile intelectuale şi politice ale continentului, dezinvoltura şi competenţa cu care românii polemizează cu un Spengler sau Massis, de pildă, constituie încă o dovada a sincronizării din acea vreme a României cu spiritul european. Între modul în care discută un Bagdazar sau Anton Dumitriu problema identităţii europene şi cel al unui Valery sau Curtius nu este nici o deosebire. Traduse într-o limbă de circulaţie internaţională, contribuţiile româneşti s-ar fi încadrat perfect în mişcarea de idei din ţările cu lungă tradiţie culturală. Venită mai târziu pe câmpurile culturii europene, România reuşeşte, în foarte scurtă vreme, să producă valori comparabile cu cele din Franţa, Germania, Anglia, Italia etc. şi să se situeze, din punct de vedere al discuţiei teoretice, la nivelul atins în mult mai lungă vreme de către ţări de tradiţie, asemenea celor mai înainte pomenite.

Dar o discuţie românească purtată în termeni europeni este rezultatul unui proces; încercarea de definire a spiritului european este paralelă cu introspecţia pentru descrierea specificului naţional românesc. Or, în România se conturează, în perioada interbelică, două tendinţe: de o parte se aflau tradiţionaliştii, care percepeau influenţa occidentală în domeniul cultural şi economic drept o impietate faţă de tradiţia poporului, de alta, moderniştii, europenişti în esenţă, care voiau o rapidă aliniere a ţării la nivelul european.

Tradiţionaliştii considerau că, prin procesul de modernizare, România a fost violentată; continuarea procesului ar echivala cu distrugerea esenţei naţionale. Împotriva acestui curent reacţionează Ştefan Zeletin, care, în două lucrări fundamentale, *Burghezia română* şi *Neoliberalismul*, a demonstrat legitimitatea modernizării ţării, deoarece, prin pacea de la Adrianopole din 1829, a fost lichidat monopolul turcesc asupra comerţului principatelor şi, prin aceasta, s-au creat premisele pentru naşterea unei burghezii româneşti. Astfel, în viziunea sa, evoluţia capitalistă în Ţara Românească şi Moldova nu a fost determinată de „importul" de ideologie occidentală, mai ales din Franţa, ci consecinţa logică, normală, a clauzelor păcii de la Adrianopole. În acel moment s-a declanşat un proces, s-au deschis porţile pentru capitalismul occidental, s-a născut capitalismul românesc şi, ca un efect mai îndepărtat, a fost făcută posibilă revoluţia din 1848.

Comparând dezvoltarea capitalismului pe teren românesc cu cea europeană, Zeletin constată similitudinea proceselor, dar, în acelaşi timp, şi întârzierea românilor din acest punct de vedere, care a condus la deosebiri faţă de evoluţiile din Franţa, Anglia şi Germania. Mărfurile occidentale care au pătruns în urma păcii din 1829 au acţionat asemenea unui catalizator pentru naşterea capitalismului românesc, care s-a dezvoltat din acest moment în chip organic şi şi-a creat o tradiţie proprie. Afirmând legitimitatea obiectivă a capitalismului românesc, Zeletin se declară partizanul unei evoluţii liberale a ţării. Individualismul este un efect al dezvoltării capitaliste:

„Programul lui Vintilă Brătianu *Prin noi înşine* este un program politic care depăşeşte limitele unui partid sau al unei generaţii, căci în el se manifestă tendinţa unei întregi epoci istorice."

Zeletin îşi fundamentează teoria şi prin raportări la fapte de istorie universală. El caută să desluşească momente similare în decursul timpului. Spiritul capitalist nu este caracteristic numai epocii moderne. Între evoluţia în sens capitalist şi dezvoltarea individualismului există un raport de interdependenţă. Într-un articol intitulat *Începuturile individualismului*, publicat în *Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială*, el îi consideră pe sofiştii greci din secolul al V-lea î.Hr. drept reprezentanţii „spiritului capitalist”; revoluţia spirituală provocată de sofişti este pusă în paralel cu secolul european al luminilor. Cu alte cuvinte, există o tipologie a spiritului „capitalist” care străbate din Antichitate şi până astăzi, mai prezent sau mai estompat în funcţie de perioada istorică, un spirit indisolubil legat de dezvoltarea capacităţii de iniţiativă personală.

Cea mai proeminentă personalitate culturală reprezentând „europenismul” în România, în prima jumătate a secolului al XX-lea, a fost Eugen Lovinescu. Dacă Zeletin pornise de la evenimente politice cu efecte majore în domeniul economic şi al mentalităţii, Lovinescu, în *Istoria civilizaţiei române*, consideră că decisivă este legea imitaţiei, formulată de filozoful francez Tarde. Criticul literar este de părere că există un spirit al veacului, pe care istoricul roman Tacitus îl numea *saeculum*, şi care se defineşte ca fiind suma condiţiilor materiale şi spirituale care pecetluiesc viaţa popoarelor europene într-o anume perioadă:

> „Există un spirit al veacului, numit de Tacit *saeculum*, adică o totalitate de condiţii materiale şi morale configuratoare ale vieţii popoarelor europene într-o epocă dată.”

Spiritul veacului popoarelor europene a determinat evoluţia României în direcţia ţărilor dezvoltate ale continentului. Asemenea lui Zeletin, Lovinescu nu acceptă teza conform căreia revoluţia de la 1848 a însemnat o înstrăinare a

noastră prin influenţă străină, ci o evoluţie normală. Între Zeletin şi Lovinescu, deosebirea este de premisă: pentru sociolog, primordiale sunt cauzele economice — libertatea comercială —, pentru criticul literar, prioritar şi în domeniul economic este spiritul: evoluţia românilor a fost determinată de rolul de catalizator pe care l-au avut ideile liberale venite din Occident. De asemenea, Lovinescu îşi extinde analiza la istoria naţională, în totalitatea ei. Poporul român se află, susţine el, la graniţa dintre Orient şi Occident; ancorarea noastră în realităţile şi mentalitatea orientală au condus la decalajul nostru faţă de ţările occidentale:

„Dacă tragice împrejurări istorice nu ne-ar fi statornicit pentru multă vreme în atmosfera morală a vieţii răsăritene, noi — suflet roman în viguros trup iliro-trac — am fi putut intra de la început, ca şi celelalte popoare latine, în orbita civilizaţiei apusene."

Pentru Lovinescu, latinitatea constituie premisa revenirii noastre în rândul ţărilor europene, deoarece latinitatea este o *forma mentis* şi nu semnul unei origini etnice:

„Latinitatea nu reprezintă nici ea o formulă somatică, ci o conformaţie mintală. Oricare ar fi amestecul de sânge intrat în componenţa rasei noastre, mentalitatea latină o configurează în chip caracteristic şi definitiv."

Asemenea lui Stefan George, Eliot, Dawson, Ernst Robert Curtius, Paul Valery şi mulţi alţii, Lovinescu, pe drept cuvânt, consideră latinitatea o mentalitate definitorie pentru spiritul european.

Ideea originii romane este congeneră poporului român. Călători occidentali din Evul Mediu, veniţi pe meleagurile carpato-dunărene, constată cu mirare că populaţia locală îşi afirmă ascendenţa romană şi aduce ca argument limba.

Cronicarii n-au „descoperit" latinitatea noastră, ci au conferit veşmânt istorico-literar unei reminiscenţe care urcă până în zilele când Dacia era provincie romană. Lovinescu se aşează pe această linie sănătoasă de gândire istorică. Pentru el, suntem legaţi de Orient din punct de vedere istoric, nu spiritual. Stăpânirea otomană în principate a produs o orientalizare, care însă n-a reuşit să altereze fiinţa noastră. Însă cel mai eficace agent orientalizant a fost, în interpretarea lui Lovinescu, ortodoxismul:

„Cel mai activ ferment al orientalizării a fost însă ortodoxismul. (...) Ortodoxismul ne-a impus o limbă liturgică şi un alfabet străin (gând latin exprimat în slove cu cerdacuri), fără a ne ajuta la crearea unei culturi şi arte naţionale."

Momentele de renaştere culturală, spune Lovinescu, s-au datorat contactului cu Occidentul, fie influenţa polonă asupra cronicarilor, fie acţiunea protestanţilor, cărora le datorăm primele traduceri în limba română, fie efortul Şcolii Ardelene, care a documentat şi a studiat în spiritul Secolului Luminilor, latinitatea noastră. Amintirea Romei, o permanenţă în istoria românească, este coordonata fundamentală pe care se dezvoltă tradiţia şi vocaţia noastră europeană. Conştiinţa romanităţii a fost permanenţa istoriei noastre. Până şi un poet modernist şi rebel, cum a fost Arghezi, slăveşte gestul împlinit de Traian:

„Noi moştenim acest tărâm
de la măritul împărat din Râm..."

Lovinescu a fost un adversar implacabil al tradiţionaliştilor, care căutau, prin interpretările pe care le dădeau fenomenului românesc, să menţină România la distanţă de

spiritul european, sub motivul că europenismul alterează ființa națională.

Forțele care susțineau caracterul european al românilor sunt însă prevalente, în ciuda avatarurilor istorice și a aparențelor. În perioada interbelică apare, între 1919 și 1928, un periodic intitulat *Ideea Europeană*, al cărui scop era, cum arăta Rădulescu Motru, să informeze publicul românesc despre toate curentele sociale și toate schimbările care se produc în Europa; operația este imperios necesară, deoarece „noi respirăm aerul Europei! Pământul de sub picioarele noastre este fertilizat de ploile care vin la noi din toate colțurile Europei". Cultura română, asemenea tuturor culturilor de pe vechiul continent, nu se poate dezvolta decât în contact nemijlocit cu cultura europeană; de aceea, *Ideea Europeană* urmărea să consolideze această realitate în opinia publică românească.

Bătălia între europeniști și tradiționaliști este o constantă a secolului trecut. Adrian Marino consideră, pe drept cuvânt, toate teoriile invocate de tradiționaliști drept „obstacole" în calea procesului de integrare europeană a României. Perioada comunistă înseamnă o îndepărtare a noastră de Europa și o încercare de instaurare, prin forța brută a tancurilor sovietice, a unei mentalități „asiatice" într-o țară cu o puternică vocație europeană. Din fericire, operația n-a reușit în totalitate. Chiar dacă tendințele antieuropene au fost susținute violent de puterea politică, spiritul sănătos românesc a reușit să răzbată în mai multe rânduri. Orice act de cultură autentică, și au fost numeroase, apărut în această aproape jumătate de secol este dovada existenței și persistenței unui spirit european.

Revista *Secolul 20* a dedicat două numere, în anii 1981-1982, temei europene, iar *Revista de Istorie și Teorie Literară* a publicat, în nr.1 din 1982, răspunsurile lui Zoe

Dumitrescu Buşulenga, Virgil Cândea, Ştefan Pascu şi Alexandru Rosetti la întrebări referitoare la vocaţia europeană a culturii române şi un număr de studii despre unitatea culturii europene, iar în nr. 2 din 1983 rezumatele comunicărilor (Corina Popescu, Mihai Moraru, Mihai Vomicu şi subsemnatul) unei sesiuni intitulate *Trepte spre Europa*; în 1984, Sudöst Europa Gesellschaft din Munchen (secretar general Peter Fischer Weppler), în colaborare cu Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu", a organizat un colocviu, *Cultura română şi Europa*, cu participarea prof. dr. E. Turczynski, prof. dr. Bemhard Hansel, prof. dr. Noyer-Weidner, prof. dr. Rupprecht Rohr, prof. dr. Klaus Detlev Grothusen din Germania şi prof. dr. Emil Condurachi, dr. Monica Breazul, dr. Corina Popescu, dr. Mihai Moraru şi subsemnatul din România. Concluzia care s-a desprins a fost în sens lovinescian, şi anume puternica vocaţie europeană a culturii române.

După răsturnarea lui Ceauşescu, primul domeniu care s-a descătuşat de opresiunea politică a fost cultura, în ciuda încercărilor făcute de puterea „emanată" de a controla şi acest domeniu. Imediat a început dezbaterea despre caracterul european al României, afirmându-se apartenenţa neîntreruptă a ţării la Europa, chiar şi în perioada comunistă, ceea ce este un nonsens. Dacă, în anii comunismului, colocvii despre integrarea europeană nu puteau avea loc decât sub altă etichetă, începând cu 1990, asemenea manifestări s-au succedat în număr mare şi nu s-au limitat numai la cultură. O listă exhaustivă a lor este practic imposibil şi nici nu are sens să fie făcută. În acelaşi timp, au fost redactate multe lucrări despre ideea europeană şi despre participarea noastră la tipul de civilizaţie caracteristic vechiului continent. În cele ce urmează, voi face câteva consideraţii asupra unor

lucrări care sunt pe linia tradiţiei reprezentate de Nicolae Bagdazar şi Anton Dumitriu.

Adrian Marino a publicat la editura Polirom, în 1995, sub titlul *Pentru Európa. Integrarea României. Aspecte ideologice şi culturale*, o culegere de studii şi eseuri scrise după 1990. Omul de cultură clujan consideră că destinul României nu se poate împlini decât prin integrarea europeană. Pentru el, Europa „reprezintă rezultatul unei tradiţii de valori spirituale comune milenare. Unii l-au definit printr-o imagine tridimensională: Europa este elină în adâncime, latină în extensiune, creştină în înălţime". Pe drept cuvânt, Adrian Marino accentuează dimensiunea culturală a Europei. Pe linia lui Lovinescu, autorul clujan consideră că literatura română s-a dezvoltat prin contactul cu Europa; deoarece ţara se situează însă „între Est şi Vest", în România s-au manifestat şi teorii antieuropene, pe care le-au reprezentat, în viziunea sa, Nae Ionescu, Constantin Noica şi Petre Tuţea; idealul lui Adrian Marino „este o sinteză de influenţe occidentale constructive şi de iniţiative proprii, locale şi originale, care se pot concretiza în opere competitive, capabile să intre într-un dialog cultural real, neconvenţional, neoficial, fără complexe de nici un fel". Există o „enormă superioritate a culturii occidentale" faţă de cea orientală; noi trebuie însă să acţionăm pentru reducerea acestui decalaj; cultura română „minoră" trebuie să facă saltul la cultura română „majoră".

Este evident că există mult mai mulţi autori importanţi în literaturile de mare tradiţie din Europa. Dar şi în literatura română există autori care se ridică la nivelul confraţilor lor occidentali. În mod cert, cultura română s-a orientat şi se orientează spre spaţiul cultural european; dar asta nu înseamnă că Orientul este lipsit de virtuţi şi trebuie repudiat. În ceea ce priveşte personalităţile româneşti „antieuropene",

este cel puţin hazardată formularea unor verdicte: de-ar fi numai să judecăm câte personalităţi de factură europeană s-au grupat în jurul lui Noica şi ar fi suficient pentru a conchide că şi el şi-a adus contribuţia la revenirea României în Europa. Dar Adrian Marino are dreptate afirmând necesitatea participării culturii româneşti la Europa; iar faptul este perfect posibil în domeniul ştiinţelor umaniste, dacă se revine la atmosfera „europeană" instaurată odinioară în România; în ceea ce priveşte valoarea operelor de creaţie artistică, aceasta depinde de factori care scapă posibilităţilor noastre de influenţare.

Rectorul universităţii din Cluj, profesorul Andrei Marga, a publicat în 2001 o carte despre filozofia unificării europene. Profesorul clujan se situează şi el pe linia reprezentată de Ştefan Zeletin şi Eugen Lovinescu, considerând că România nu se poate împlini decât în contextul integrării europene. În ceea ce priveşte esenţa Europei, el consideră că liberalismul este trăsătura sa fundamentală şi, în finalul lucrării, formulează, în chip de teze, „opţiunile liberalismului în contextul unificării europene"; astfel, în viziunea sa, liberalismul este „reflexiv": asumă libertatea individului; libertăţile individului sunt „mai adânci decât cele înscrise în legi"; piaţa este regulatorul schimburilor economice; acceptă corectitudinea procedurilor validate public ca instanţă. Toate acestea sunt caracteristicile liberalismului reflexiv, care „dă o nouă şansă istorică unificării europene, condiţionând-o, în acelaşi timp". Este evident că liberalismul este o trăsătură europeană, dar el însuşi este o consecinţă a spiritului de libertate, care este congenital şi definitoriu europeanului.

În sfârşit, recent, în 2002, editura ieşeană Polirom a tipărit un volum închinat lui Alexandru Paleologu, îngrijit de Cristian Bădiliţă, în colaborare cu Tudorel Utan, volum intitulat semnificativ *Nostalgia Europei*. Volumul închinat celui căruia

şi adversarii îi recunosc ţinuta intelectuală şi eleganţa europeană prin excelenţă s-a bucurat de o colaborare „europeană” de prestigiu, dintre care îi menţionez pe Neagu Djuvara, Jean Noel Guinot, Nicolae Manolescu, Virgil Nemoianu, Horia Roman Patapievici, Andrei Pleşu etc. Volumul atrage atenţia şi prin spiritul european care-i stăpâneşte paginile.

În încheiere, voi mai menţiona o carte care, chiar dacă nu se referă explicit la ideea europeană, o implică în multe pagini, o carte care se impune prin adâncimea gândului şi eleganţa clasică a expunerii, scrisă de Gheorghe Brătianu, în ultima perioadă a vieţii, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, publicată postum, în 1997, la Editura Enciclopedică. Gheorghe Brătianu urmăreşte atât încercările practice de realizare a echilibrului dintre puteri prin tratate de pace, cât şi proiectele de instaurare a păcii redactate de gânditori de-a lungul timpurilor. Cartea nu a fost încheiată, lipsesc capitolele referitoare la perioada consecutivă lui Napoleon Bonaparte, căci istoricul român a căzut victimă, ca atâţia alţii, catastrofei pe care popoarele europene şi le-au produs lor înşile. Iată ultimele rânduri, aşa cum le-a scris scurtă vreme înainte de a fi fost lichidat de forţe străine spiritului european:

„Pacea viitoare se va sprijini în chip necesar pe forţele noi şi redutabile ale puterilor de dincolo de ocean, care pot să lucreze la edificarea ei lăsând de-o parte prejudecăţi încăpăţânate şi vechile rancune; acţiunea lor trebuie să se ridice prin aceasta la înălţimea generozităţii dezinteresului, care caracterizează viaţa şi opera marilor reformatori. Dar ea nu va putea face abstracţie de acest spirit, european prin excelenţă, al măsurii şi al libertăţii, care rămâne fundamentul esenţial al păcii şi al condiţiei umane.”

O ultimă observaţie: dacă, timp de aproape o jumătate de secol, România a fost smulsă Europei şi, în consecinţă, n-au

mai fost accesibile decât în mică măsură cărţile în care, în Occident, se discuta ideea europeană, raporturile dintre Europa şi celelalte civilizaţii ale lumii, instituţiile europene, astăzi editurile oferă opiniei publice din ţara noastră numeroase lucrări, atât străine, cât şi româneşti, despre toate chestiunile, ideatice sau de ordin practic, ale integrării europene. Din acest punct de vedere, România s-a resincronizat Europei.

Astfel, există o continuitate a ideii europene şi a discuţiei despre Europa în România. Aceasta se manifestă în toată puterea ei ori de câte ori conjunctura politică şi istorică permite dezvoltarea şi exprimarea liberă a spiritului românesc. Pentru spiritul naţional, Europa constituie o tradiţie istorică, o vocaţie profundă care, din cauza avatarurilor istoriei, a devenit în mai multe momente doar o speranţă şi un ideal.

Capitolul XI

O DEZBATERE POLITICĂ: ORIGINEA TRACICĂ SAU ROMANĂ A POPORULUI ROMÂN

Cele dintâi discuţii despre originea românilor sunt opera cronicarilor. „De la Râm ne tragem”, spune cu emfază Grigore Ureche, dând pentru prima oară expresie într-o operă cultă unei realităţi congenere românilor. Pentru Grigore Ureche, Miron Costin, Dimitrie Cantemir, cucerirea romană a regatului lui Decebal a fost „Descălecatul cel dintâi”; geto-dacii nu sunt decât un element secundar şi neglijabil al etnogenezei noastre. Lungă vreme, până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, istoria geto-dacilor şi contribuţia lor la formarea poporului român nu au fost luate în considerare. O dată cu Hasdeu, aflat sub influenţa studiilor de indoeuropenistică cultivate intens în universităţile europene, se fac primele cercetări serioase în domeniul tracologiei la noi. Pentru a veni în sprijinul celor care voiau să se dedice acestei discipline, Odobescu publică în revista lui Hasdeu *Columna lui Traian* o bibliografie a scrierilor referitoare la geto-daci. Prima sinteză asupra Daciei preromane este opera lui Tocilescu. Tracologia a devenit la noi definitiv o ştiinţă datorită lui Vasile Pârvan.

Paralel, s-a dezvoltat în literatura română, sub influenţa romantismului european, toposul dacic. Romanticii cultivă perioadele obscure ale istoriei, preistoria şi Evul Mediu timpuriu, epocile când se constituie primele coagulări statale. Englezii îşi îndreaptă privirile spre lumea celtică, de unde succesul extraordinar al *Poemelor osianice,* falsul săvârşit de MacPherson, francezii se entuziasmează de

eroismul lui Vercingetorix şi de înţelepciunea druizilor, germanii sunt pasionaţi de monografia istoricului roman Tacitus *Germania* şi sunt pătrunşi de faptele eroilor nibelungi şi de religia lui Odin; italienii, *volens nolens*, îi cultivă pe romani. Cu toată această mitologie a substratului, prestigiul Romei este atât de mare, încât ideea apartenenţei la sfera de influenţă a Cetăţii eterne este un factor de mândrie naţională.

Dacă Hasdeu, Odobescu, Tocilescu, Pârvan i-au studiat cu seriozitate ştiinţifică pe geto-daci, instituind în Romania tracologia, delirul romantic atinge culmea prin cartea lui Nicolae Densuşianu, *Dacia Preistorică*, un galimatias pe baza unor lecturi nedigerate care proclamă prioritatea tracă în toate domeniile şi originea noastră nelatină. Dacă scrierea lui Nicolae Densuşianu ar fi rămas în uitare, aşa cum s-ar fi cuvenit, n-am avea de ce să insistăm asupra ei. Din nefericire, *Dacia Preistorică*, neluată în seamă de tracologii în adevăratul sens al cuvântului, a devenit biblia tracomanilor, adică a celor care exploatau politic ideea originii tracice a românilor.

Curentul tracoman s-a manifestat violent în perioada interbelică, fiind cultivat de cei care reprezentau tendinţele totalitare în România. La un moment dat, până şi Blaga a cochetat cu ideea originii noastre pur tracice, ţinând în 1921 o conferinţă intitulată *Revolta sufletului nostru nelatin*. În scurtă vreme, însă, Blaga avea să abandoneze gândul tracic şi să revină la ideea romană. Şi, culmea, anticipând propaganda stalinistă, Nichifor Crainic, constatând că latinii sunt catolici, îi consideră pe români slavi, deoarece „alegând ortodoxia înseamnă că instinctele noastre profunde îşi au rădăcinile în slavism, ortodoxia fiind mai ales religia rasei slave” (*Politică şi ortodoxie*).

Adepţii Gărzii de Fier îi proclamau pe Burebista şi Decebal drept adevăraţii ctitori ai naţiei. În fond, prin această teorie se manifestau tendinţele antieuropene: prin renegarea originii latine, tracomanii căutau să izoleze ţara de universul latin care, cum am văzut, este în bună măsură sinonim cu ideea europeană şi căruia îi aparţinea prin tradiţie istorică. În schimb, admiratorii lui Zamolxis se înrudeau cu naziştii, care se regăseau spiritual în adâncurile Valhalei şi respingeau înălţimile senine ale Olimpului. Împotriva acestui curent s-au ridicat personalităţi de talia lui Eugen Lovinescu, Şerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Gheorghe Brătianu etc., pentru care vocaţia României era europeană prin excelenţă.

Într-una dintre cele mai inteligente dezbateri româneşti despre Europa apărute după 1989, Adrian Marino evaluează obstacolele pe care ideea europeană le-a întâmpinat şi încă le mai întâmpină în România. „Reflexul antieuropean, profund şi tenace, are rădăcini adânci. Ele urcă mult în timp, în preistorie şi protoistorie" (*Pentru Europa*). Adrian Marino arată cum antieuropenii consideră orice pas în direcţia integrării noastre europene drept „o cucerire", „o îngenunchere" a noastră, cucerire al cărei prim act a fost crearea provinciei Dacia de către Traian. Cărturarul clujan este, în bună tradiţie românească, un adversar ireductibil al tracomaniei, dar, ceea ce este firesc, un susţinător al studiilor serioase de tracologie; „Că se fac studii tracologice este foarte bine, chiar excelent, cât timp ele rămân la un nivel strict ştiinţific".

După război şi căderea României sub stăpânire bolşevică, lungă vreme chestiunea n-a mai fost de actualitate, deoarece, conform postulatului istoric al lui Mihail Roller, slavii constituiau elementul fundamental în etnogeneza românilor: teoria slavismului românesc a fost unul

dintre efectele instaurării stăpânirii bolşevice la noi. Când Ceauşescu a adoptat naţional-comunismul, o formulă care trebuia să afirme „independenţa” sa faţă de Moscova, tracomania a revenit în actualitate. Revista „Săptămâna”, patronată de Eugen Barbu, a tipărit o serie de articole inspirate de Iosif Constantin Drăgan, în care era proclamată originea noastră tracică. Apoi Iosif Constantin Drăgan, în periodicul întemeiat şi susţinut de el, *Noi Tracii*, publică articole în care tracii, adică noi românii, erau la originea tuturor evenimentelor importante ale istoriei omenirii, de pildă descoperirea Americii mult înainte de Columb sau construirea piramidelor egiptene. Ca şi în perioada interbelică, tracomania nu era o simplă nebunie a unor fantezişti, ci expresia culturală a unei politici care urmărea izolarea României şi care, în vremea comunismului, fiind susţinută de partid, devenise politică de stat. Ea face parte din ceea ce Adrian Marino numeşte „obstacolele” în calea europenizării. Generalul Ilie Ceauşescu avea să se pună în fruntea acestei tendinţe; într-un articol despre doctrina militară română în trecut şi prezent, el avea să se exprime, despre cucerirea Daciei de către romani, în următorii termeni:

> „Una din cele mai grave consecinţe ale victoriei romane asupra poporului dac a fost cucerirea unei părţi a Daciei şi impunerea unui sever regim de ocupaţie militară. (...) Marea majoritate a poporului <dac> nutrea o ură sălbatecă împotriva ocupanţilor străini”.

În anii optzeci, din ordinul secţiei de propagandă a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, au început lucrările la un nou tratat de istorie a României, care trebuia să fie literă de lege pentru trecutul nostru; când volumul I, care trata Antichitatea, a sosit în corectură,

autorii de capitole nu şi-au recunoscut textele: acestea fuseseră modificate, în sensul tracomaniei, la secţia de propagandă; spre cinstea specialiştilor în adevăratul sens al cuvântului şi mai ales a academicianului Dionisie Pippidi, directorul Institutului de arheologie la acea dată, aceştia au refuzat să semneze textele modificate de activiştii PCR. Datorită atitudinii demne adoptate de Dionisie Pippidi şi de colaboratorii săi, am fost scutiţi de apariţia unui tratat tracoman care ne-ar fi făcut de râsul lumii civilizate: o ţară care a dat un Xenopol, un Pârvan, un Iorga, un Gheorghe Brătianu şi atâţia alţii s-ar fi prezentat lumii savante cu stupidităţile fabricate în laboratoarele pseudointelectuale ale activiştilor PCR.

Dar tendinţa continuă şi în zilele noastre; nu cu foarte mult timp în urmă a avut loc un al doilea congres, zis internaţional, intitulat programatic *Noi nu suntem urmaşii Romei*; congresul a fost urmat de emisiuni televizate, chiar şi pe posturile naţionale, ceea ce demonstrează gravitatea fenomenului, căci astfel falsa teorie capătă un gir oficial, ceea ce este inadmisibil. Atitudinea publică mai înainte pomenită a lui Adrian Marino este cu atât mai importantă, cu cât această „nebunie” tracomană îşi mai păstrează, din păcate, şi în zilele noastre actualitatea.

Paralel, s-a dezvoltat o nouă teorie culturală, la fel de nocivă, şi ea „un obstacol” în calea integrării europene a României, pentru a utiliza expresia lui Adrian Marino, şi anume protocronismul. Lansat în 1974 de către Edgar Papu şi preluat cu entuziasm de scriitori şi teoreticieni aflaţi în graţiile puterii comuniste, protocronismul pretinde că, în domeniul culturii, românii datorează prea puţin influenţelor culturale europene, ba mai mult, în cele mai multe cazuri ei sunt cei care au anticipat curentele şi ideile occidentale. Cu alte cuvinte, Europa ne este nouă datoare

din acest punct de vedere. Afirmarea priorităţii româneşti în fapte de cultură înseamnă în fond aplicarea la acest domeniu a unui sistem stalinist: Soljeniţîn arată cum „în ultimii ani ai domniei, Stalin a silit propaganda ideologică sovietică să facă un oribil viraj spre o înfumurare naţională fără margini, prezentându-i pe ruşi ca fiind primii care au făcut toate descoperirile” (*Rusia sub avalanşă*).

Cine a făcut şcoala în anii stalinismului îşi aduce aminte cum totul era „inventat în Rusia”, ca să nu mai vorbim de epocalele succese ale URSS în toate domeniile. Protocronismul este transpunerea în cultura română a acestei mentalităţi. Susţinătorii protocronismului nu şi-au dat seama că, prin susţinerea priorităţii româneşti aproape absolute, nu fac altceva decât să exprime un complex de inferioritate: nu există cultură în afara dialogului şi fără influenţe; a recunoaşte ceea ce datorezi altora este semnul unei valori proprii; când poetul augustan Horatius, în versuri celebre — „Grecia cucerită l-a cucerit pe sălbatecul învingător şi a introdus artele în încă rusticul Latium” —, afirmă că literatura greacă a determinat apariţia şi dezvoltarea literaturii latine, prin această afirmaţie el demonstra că era conştient de valoarea pe care o atinseseră romanii în cultură, valoare care îi aşeza pe plan de egalitate cu grecii; cine pretinde că nu datorează nimănui nimic este incapabil de creaţie. Teorie falsă din punct de vedere teoretic şi istoric, protocronismul, ca şi tracomania, avea ca scop stimularea orgoliului patriotic, pentru a pregăti psihologic izolarea ţării de lumea civilizată.

Bineînţeles, adepţii celor două teorii au vrut să se legitimeze implicându-l pe Eminescu, poetul naţional, care ar fi formulat cele două teorii; prestigiul poetului este atât de mare, încât mai toate curentele şi gânditorii care s-au aplecat asupra destinului românesc caută să şi-l

revendice ca precursor. Dar numai protocronist nu a fost Eminescu. El era adeptul maiorescianismului şi nu putea susţine inepţii asemenea celor lansate de discipolii lui Edgar Papu. El avea să spună:

„Principiul fundamental al tuturor lucrărilor d-lui Maiorescu este, după câte ştim noi, naţionalitatea în marginile adevărului (s.a.). Mai concret: ceea ce-i injust, nu devine just prin aceea că-i naţional, ceea ce-i injust, nu devine just prin aceea că-i naţional, ceea ce-i urât, nu devine frumos prin aceea că-i naţional, ceea ce-i rău, nu devine bun prin aceea că-i naţional."

Cu o asemenea axiomă, poetul naţional nu putea fi sensibil la protocronism.

Tracomanii invocă predilecţia poetului pentru temele dacice. Şi, într-adevăr, între poeziile sale găsim titluri ca *Rugăciunea unui dac*, *Sarmis*, presupus rege ctitor al Sarmizegetusei; acţiunea poemului postum *Gemenii*, construit pe tema romantică a dublului, se petrece la Sarmizegetusa. În *Memento mori*, episodul *Dacia* este cel mai dezvoltat. Din manuscrise se vede că Eminescu proiecta scrierea unei epopei dacice — există şi fragmente în hexametru — şi avea redactate destul de multe scene ale unei tragedii avându-l ca erou principal pe Decebal. În fragmentele poetice rămase în manuscrise se întâlnesc adesea „Boirebist", Oroles, Sarmis, Dochia. Toate acestea ar putea fi interpretate drept o predilecţie a lui Eminescu pentru faptele dacilor şi, în consecinţă, o recunoaştere a ponderii lor importante în etnogeneza românească. Dar asta numai dacă scoatem poemele respective din contextul operei poetice; cât despre proza politică, vom avea imediat ocazia să vedem cum stau lucrurile. Mai înainte, însă, o scurtă punere la punct în ceea ce priveşte poezia. În *Memento mori*, după descrierea căderii apoteotice a lui

Decebal, Eminescu face un salt peste secole şi îşi îndreaptă gândurile către descendenţii de la Dunăre ai lui Traian; românii sunt „ramul din urmă din trupina de giganţi" care însă nu mai vor să-şi „cunoască" originea; dispariţia spiritului Romei, spune poetul, înseamnă şi dispariţia noastră, căci nu putem fi puternici decât „gândindu-i" pe romani:

„Şi deşi-n inima noastră sunt seminţe de mărire
noi nu vrem a le cunoaşte; căci străina-ne gândire
au zdrobit a vieţii veche uriaş, puternic lanţ;
secoli lungi ce-au rămas văduvi de a Romei spirit mare
l-au creat... În noi el este; noi îl stingem. Dacă moare,
noi murim... ramul din urmă din trupina de giganţi.

Când îi cugeţi, cugetarea sufletu-ţi divinizează.
În trecut mergem, cum zeii trec în cer pe căi de raze.
Peste adâncimi de secoli ne ridică curcubei;
un popor de zei le trecem, căci prin evi de armonie
auzim cetatea sfântă cu-nmiita-i armonie...
şi ne simţim mari, puternici, numai de-i gândim pe ei..."

Asemenea versuri nu puteau fi scrise de un tracoman.

Să vedem cum stau lucrurile în proza politică. La 13 ianuarie 1878, Eminescu publică în *Timpul* un scurt articol, intitulat *Originea românilor*, în care respinge afirmaţiile făcute de dr. Flieger într-o conferinţă ţinută la Societatea de Antropologie din Viena, tipărită în *Fremdenblatt* din Viena, numărul 32 din 1878; dr. Flieger negase, polemizând, spune Eminescu, cu Mommsen printre alţii, originea latină a românilor, susţinând că suntem descendenţi ai tracilor peste care romanii au aşezat colonişti orientali. Eminescu nu acceptă această teză, afirmând în termeni categorici „Coborârea din traci o

negăm pur şi simplu!” Şi apoi poetul afirmă ignoranţa noastră în ceea ce priveşte istoria acestui grup indo-european, recunoscând că elementul de substrat trebuie să fi lăsat urme în fonologia limbii române:

„Cine au fost dacii, care au fost limba lor, nu se ştie nici până astăzi. Sigur s-ar putea deduce numai un singur lucru. La popoarele din Dacia, neesceptând pe cel român, trebuie să se afle urme de fonologie dacă.”

În ceea ce-i priveşte pe coloniştii orientali, Eminescu îl citează pe istoricul latin Eutropius, care susţine că în Dacia au fost aduşi colonişti *ex toto orbe Romano*, ceea ce infirmă teza conferenţiarului austriac. Discuţiile în legătură cu etnogeneza românească îl interesează în cel mai înalt grad, Eminescu urmărind cu mare atenţie teoriile formulate în lumea savantă şi în publicistica vremii. Într-o pagină rămasă în manuscris, redactată în germană, el reacţionează faţă de afirmaţiile dintr-un editorial apărut în *Neue Freie Prese* din Viena, la 2 februarie 1871, în care era negată romanitatea românilor. În schimb, el publică o notiţă despre lucrarea profesorului Jung (la acea dată docent la Universitatea din Innsbruck, apoi profesor la Universitatea din Praga) *Die Anfange der Rumanen. Kritisch ethnographische Studie* în *Curierul de Iaşi* din octombrie 1876 şi, apoi, în *Convorbiri Literare* din 1 noiembrie 1876 o recenzie elogioasă în care remarcă modul inteligent de utilizare a izvoarelor şi „metoda critică comparativă” folosită pentru demonstrarea romanităţii românilor. În acelaşi an Eminescu scrie în *Curierul de Iaşi* un scurt necrolog al celebrului romanist Friedrich Diez (1794-1876) pe care îl elogiază pentru faptul „de a fi nimicit pe cale ştiinţifică toate basmele despre originea slavă a

limbei româneşti" — Diez a studiat limba română în contextul limbilor romanice. Pentru Eminescu, originea romană este premisa istoriei naţionale.

Faptul că regatul lui Decebal s-a romanizat în atât de scurtă vreme se explică, în opinia lui Eminescu, prin aceea că geto-dacii şi romanii erau „izomorfi":

„În contact cu romanii", scrie el în Timpul la 11 august 1882, „populaţiunile tracice — cele mai vechi, după Herodot, deci autohtonii Peninsulei Balcanice — s-au romanizat, au devenit romani. Spre a întrebuinţa un termen din chimie, tracii Peninsulei şi cei din Dacia erau izomorfi cu romanii şi s-au contopit pretutindenea în popor românesc, care-n evul mediu era mult mai numeros decât azi, după cum ne dovedesc o sumă de izvoare."

(*De mai multe ori am observat...*)

În acelaşi articol, Eminescu îi socoteşte pe Filip al II-lea şi pe Alexandru Macedon traci, datorită aversiunii sale funciare faţă de greci; este de remarcat faptul că articolul este scris polemic faţă de ziarul grec *Messager d'Athenes*.

La cam atât se reduce în publicistica politică eminesciană discuţia despre geto-daci. Când pomeneşte Dacia antică (a existat şi un proiect rus care preconiza întemeierea unei Dacii, proiect faţă de care poetul reacţionează vehement), Eminescu se referă la provincia romană Dacia, şi nu la regatul daco-getic. În buna tradiţie a cronicarilor, el consideră cucerirea romană ca fiind „descălecatul cel dintâi". Am văzut că Eminescu socotea că gândul lui Traian a fost de a „aşeza un strat de cultură omenească la gurile Dunării" (*Misiunea noastră istorică*). De atunci şi până azi, românii încearcă să împlinească gândul împăratului de la Roma.

Astfel, Sarmis, Burebista, Decebal sunt personaje legendare populând universul poeziei lui Eminescu în spiritul romantismului, ale cărui idealuri şi poetică le cultivă; în schimb, împăratul Traian aparţine lumii reale, istoriei, întemeind prin fapta-i un popor şi determinând o tradiţie care este dominantă şi în zilele noastre.

Tracismul, protocronismul sunt expresia antieuropenismului; originea romană este premisa vocaţiei noastre europene.

EPILOG

Denumită şi definită în Antichitatea greacă, Europa străbate veacurile şi mileniile până la noi. Nimeni nu contestă existenţa ideii europene, o idee care se materializează într-o mentalitate specifică. Oricât de diferite sunt tradiţiile popoarelor de pe vechiul continent, factorii de unitate sunt vizibili şi adânci. Întrebarea este dacă realitatea spirituală, căci spiritul este liantul cel mai puternic, va reuşi să se transpună în realitate politică, pentru a transforma continentul european în forţă activă şi influentă în lume. Spiritul european este fecund şi descătuşează la popoarele cu care intră în contact potenţe care până atunci erau adormite. Istoricul latin din vremea lui Traian şi Hadrian, Florus, hispanic de origine, sintetizează într-o formulă sugestivă acţiunea Romei asupra Hispaniei: „Hispania şi-a cunoscut propriile-i potenţe abia după ce a devenit provincie romană". Adică: abia după ce au intrat în orbita Cetăţii eterne, popoarele din Peninsula Iberică şi-au descoperit capacităţile creatoare. Acţiunea spiritului european este similară celui roman — de fapt, cum am văzut, ele se confundă până la un punct. Europa este înzestrată cu forţă catalitică. Asta explică şi expansiunea ei la scară mondială, astăzi, căci în bună măsură „globalizarea" are la bază gânduri şi acţiuni europene, chiar dacă promotorii ei sunt americanii..

Europa a fost şi catalizatorul nostru. După aproape jumătate de secol de obscurantism asiatic, avem din nou şansa de a reveni în lumea căreia îi aparţinem prin tradiţie

istorică şi vocaţie profundă. Sigur, nu noi determinăm cursul evenimentelor. Dar trebuie să ne facem datoria şi să militàm, cât ne stă în putere, pentru realizarea unităţii europene.

În finalul cărţii *Criza conştiinţei europene*, Paul Hazard conchide: „Ce este Europa? O gândire veşnic nesatisfăcută. Neînduràtoare cu ea însăşi, caută fără răgaz două lucruri: unul e fericirea; celălalt, care-i este mai indispensabil, şi mai drag, adevărul". Europa se reînnoieşte permanent, ea este un proces continuu de devenire şi, de aceea, Paul Hazard extinde la lumea morală ceea ce Leibniz spusese despre lumea politică:

Finis saeculi novam rerum faciem aperuit.

CONSTITUŢIA EUROPEANĂ: CELE TREI COLINE

Il faut dans ces temps modernes
avoir de l'esprit européen.
M-me de Staël

În ultimul timp, după depunerea de către Comisia prezidată de Valery Giscard d'Estaing a proiectului de constituţie a Europei, au loc dezbateri asupra legii fundamentale conform căreia va fi organizată şi guvernată uniunea ţărilor aflate pe vechiul continent. Redactarea unei constituţii a fost o veche preocupare, apărută simultan cu primii paşi făcuţi pe calea integrării occidentale, după Al Doilea Război Mondial; la începutul anilor cincizeci, în contextul eforturilor făcute pentru întemeierea unei apărări europene, au avut loc dezbateri pentru redactarea unui „statut al Comunităţii Europene"; de atunci, periodic, s-au organizat dezbateri cu finalitatea declarată de a contribui la redactarea legii fundamentale a Uniunii. Pe lângă problemele instituţionale, care depind de voinţa statelor de a renunţa mai mult sau mai puţin la suveranitatea naţională, pe lângă spinoasa problemă a unităţilor militare care să asigure o politică de apărare coerentă, fără să intre în contradicţie cu NATO, se discută dacă în textul constituţiei să fie menţionat sau nu creştinismul. Papa Ioan Paul al II-lea, Patriarhul României, Patriarhul ecumenic, grupul parlamentar popular, creştin-democrat, din parlamentul european s-au pronunţat pentru recunoaşterea în textul constituţiei a rolului pe care creştinismul l-a jucat în configurarea Europei. Alte voci susţin, însă, că nu există motive pentru prezenţa religiei evangheliilor

în textul constituţiei, deoarece statul este laic şi religia este separată de stat; de asemenea, există voci care argumentează că prezenţa creştinismului ar însemna o discriminare faţă de celelalte religii existente sau faţă de liber cugetătorii de pe vechiul continent. Să vedem dacă aceste puncte de vedere sunt sau nu îndreptăţite.

Textul constituţiei care urmează să legalizeze integrarea europeană trebuie să aşeze ca premisă factorii de unitate care au determinat evoluţia de la fărâmiţarea naţională la unificarea continentală la care asistăm astăzi. Dacă nu vor fi menţionaţi aceşti factori, atunci în loc de lege fundamentală vom avea un tratat de alianţă, posibil foarte puternică şi adâncă, o alianţă care presupune sacrificarea unei părţi a suveranităţii naţionale, un tratat de alianţă care reglementează şi instituţiile care o vor guverna, dar care, ca orice tratat de alianţă, este efectul unei conjuncturi şi care se va desface de îndată ce conjunctura se va modifica. Menţionarea forţelor unificatoare va fi dovada peremptorie că edificiul este aşezat pe baze trainice, că este o evoluţie istorică naturală şi nu consecinţa hazardului şi a unor interese meschine. S-a spus despre Europa, pe drept cuvânt, că este *diversitas in unitate*; constituţia este justificată tocmai de *unitas*.

Or, numitorul comun al tuturor popoarelor aflate în Europa este constituit din trei coordonate indisolubil legate între ele: cultura greacă, spiritul civic şi juridic roman şi creştinismul. Să le examinăm pe scurt.

Grecii sunt cei care au denumit continentul pe care se situau din punct de vedere geografic şi au inventat conceptul de Europa: în secolul al V-lea î.Hr., după războaiele cu perşii, ei au definit conflictul abia încheiat ca fiind cel între Europa şi Asia, Europa fiind, din punctul lor de vedere, sinonimă cu libertatea individuală sub toate aspectele sale, în timp ce Asia era echivalentă despotismului. Spiritul de

libertate cultivat de descendenţii lui Homer a avut ca efect apariţia şi dezvoltarea culturii şi mentalităţii greceşti clasice, căreia îi suntem atât de tributari şi în zilele noastre. Acropolea, cu tot ce simbolizează ea, este unul dintre pilonii pe care s-a înălţat, din Antichitate şi până în zilele noastre, ideea europeană.

Dacă grecii şi-au extins, prin procesul colonizării, cultura şi mentalitatea în spaţiul mediteranean, romanii, adoptându-le, le-au dus mai departe în spaţiu — din punct de vedere cultural, Roma poate fi definită ca fiind ipostaza continentală a Eladei — şi în timp, căci atunci când, în Evul Mediu, greaca nu mai era cultivată în Occidentul european, oamenii intrau, prin scrierile latineşti, în contact cu valori şi realităţi culturale eline. Pe lângă aceasta, dreptul roman, în fond prima expresie codificată a drepturilor omului, este un al doilea stâlp de rezistenţă al edificiului european.

În sfârşit, a treia coordonată o constituie creştinismul. Religia propovăduită de Evanghelii a produs o modificare profundă a sufletului omenesc, dezvoltând sentimente noi: mila faţă de semeni, toleranţa, iubirea — sentiment cam schematic la omul grec şi roman — se îmbogăţesc cu noi valenţe, creştinismul fiind în esenţă o religie a iubirii. Dacă grecii şi romanii au configurat Europa din punct de vedere al culturii şi civilizaţiei, creştinismul a configurat-o din punct de vedere spiritual. Efectele acestei revoluţii, cea mai însemnată din istoria umanităţii, se răsfrâng şi asupra culturii, determinând o schimbare a imagisticii poetice şi apariţia unor noi motive, care, alături de cele greceşti şi romane, pecetluiesc caracteristic spaţiul european. Când, în anul 312, împăratul Constantin promulgă faimosul edict de la Milano, creştinismul se impune ca religia definitorie în Imperiul Roman şi asigură, de-a lungul Evului Mediu, o unitate europeană în fărâmiţarea politică produsă după asasinarea,

în 476, a lui Romulus Augustulus, ultimul împărat al Imperiului de Apus. Popoarele barbare care au năvălit pe teritoriile romane s-au îmblânzit şi au căpătat drept de cetate europeană creştinându-se. Francii, până la Clovis, ungurii, până la Sfântul Ştefan, n-au fost europeni, chiar dacă geografic se aflau pe acest continent. Europa este lungă vreme sinonimă cu Christianitas. Pecetea creştinismului asupra spiritului european este atât de puternică, încât răzbate şi la persoanele şi cercurile de altă credinţă. Şi, chiar dacă avatarurile istorice au condus la apariţia mai multor confesiuni, creştinismul, aşa cum au subliniat părinţii bisericii, este unic şi unificator prin definiţie. De altminteri, până recent, în majoritatea tratatelor de drept internaţional se subliniază că „dreptul internaţional european este datorat creştinismului şi civilizaţiei".

Menţionarea creştinismului în actul constituţional nu este un gest îndreptat împotriva persoanelor de alte religii sau împotriva liber cugetătorilor, ci consfinţeşte o tradiţie şi factorul care a contribuit decisiv la formarea spiritului european. Dacă într-o zi ţările Africii de Nord se vor uni într-o entitate politică, menţionarea religiei islamice în constituţie va fi un fapt normal, din moment ce religia lui Mahomed este numitorul comun al ţărilor aflate în această zonă geografică.

Creştinismul este, aşadar, pentru Europa, alături de Grecia şi Roma, un factor configurator şi unificator. Sigur, la formarea civilizaţiei europene au contribuit şi alţi factori: religia lui Odin şi-a avut şi ea partea ei de contribuţie, la fel islamismul şi mozaismul. Dar, comparate cu rolul Greciei, Romei şi al creştinismului, ele sunt insignifiante.

Theodor Heuss, primul preşedinte al Germaniei Occidentale, a spus pe drept cuvânt că Europa este aşezată pe trei coline: Acropole, Capitoliu şi Golgota. Constituţia europeană, în mod firesc, trebuie să exprime această realitate,

pentru a da forţă şi consistenţă unităţii politice a vechiului continent.

În răstimpul de la scrierea acestor rânduri şi până azi, constituţia europeană a fost votată. Astfel s-a făcut încă un pas important pe calea unificării popoarelor de pe vechiul continent. Din nefericire, amplul document (chiar prea amplu — aproape trei sute de pagini — profesorul german Johannes Moller, într-o conferinţă ţinută la 16 ianuarie 2004 la Willbad Kreuth, în Bavaria, atrăgea atenţia că dimensiunile foarte mari ale articolelor şi ale textului în ansamblu nu pot oferi cetăţenilor o imagine clară a Uniunii Europene) nu conţine nici un singur cuvânt despre creştinism. Faptul este regretabil, căci astfel lipseşte menţionarea unui element fără de care Europa nu există în fapt.

Nu este vorba de a pune în discuţie caracterul laic al Europei, nu este vorba să fie excluse persoane, comunităţi sau ţări cu alte religii. S-ar putea adăuga că la configurarea Europei au jucat un rol, evident mult mai mic decât creştinismul, şi alte credinţe.

Creştinismul a fost considerat drept o esenţă a Europei, chiar şi în plin Secol al Luminilor, de gânditori raţionalişti şi nereligioşi asemenea lui Voltaire sau Montesquieu. Americanul Murray considera că Europa s-a sinucis atunci când a abandonat tradiţia creştină şi s-a abandonat nazismului şi bolşevismului. Ernst Robert Curtius atrăgea, încă din 1932, atenţia asupra acestui pericol. Personal, cred că omiterea rădăcinilor creştine este o eroare care va trebui reparată printr-o necesară revizuire a textului constituţiei. A nu pomeni rădăcinile în textul legii fundamentale a Europei pune sub semnul întrebării întregul edificiu.

în 476, a lui Romulus Augustulus, ultimul împărat al Imperiului de Apus. Popoarele barbare care au năvălit pe teritoriile romane s-au îmblânzit şi au căpătat drept de cetate europeană creştinându-se. Francii, până la Clovis, ungurii, până la Sfântul Ştefan, n-au fost europeni, chiar dacă geografic se aflau pe acest continent. Europa este lungă vreme sinonimă cu Christianitas. Pecetea creştinismului asupra spiritului european este atât de puternică, încât răzbate şi la persoanele şi cercurile de altă credinţă. Şi, chiar dacă avatarurile istorice au condus la apariţia mai multor confesiuni, creştinismul, aşa cum au subliniat părinţii bisericii, este unic şi unificator prin definiţie. De altminteri, până recent, în majoritatea tratatelor de drept internaţional se subliniază că „dreptul internaţional european este datorat creştinismului şi civilizaţiei".

Menţionarea creştinismului în actul constituţional nu este un gest îndreptat împotriva persoanelor de alte religii sau împotriva liber cugetătorilor, ci consfinţeşte o tradiţie şi factorul care a contribuit decisiv la formarea spiritului european. Dacă într-o zi ţările Africii de Nord se vor uni într-o entitate politică, menţionarea religiei islamice în constituţie va fi un fapt normal, din moment ce religia lui Mahomed este numitorul comun al ţărilor aflate în această zonă geografică.

Creştinismul este, aşadar, pentru Europa, alături de Grecia şi Roma, un factor configurator şi unificator. Sigur, la formarea civilizaţiei europene au contribuit şi alţi factori: religia lui Odin şi-a avut şi ea partea ei de contribuţie, la fel islamismul şi mozaismul. Dar, comparate cu rolul Greciei, Romei şi al creştinismului, ele sunt insignifiante.

Theodor Heuss, primul preşedinte al Germaniei Occidentale, a spus pe drept cuvânt că Europa este aşezată pe trei coline: Acropole, Capitoliu şi Golgota. Constituţia europeană, în mod firesc, trebuie să exprime această realitate,

pentru a da forţă şi consistenţă unităţii politice a vechiului continent.

În răstimpul de la scrierea acestor rânduri şi până azi, constituţia europeană a fost votată. Astfel s-a făcut încă un pas important pe calea unificării popoarelor de pe vechiul continent. Din nefericire, amplul document (chiar prea amplu — aproape trei sute de pagini — profesorul german Johannes Moller, într-o conferinţă ţinută la 16 ianuarie 2004 la Willbad Kreuth, în Bavaria, atrăgea atenţia că dimensiunile foarte mari ale articolelor şi ale textului în ansamblu nu pot oferi cetăţenilor o imagine clară a Uniunii Europene) nu conţine nici un singur cuvânt despre creştinism. Faptul este regretabil, căci astfel lipseşte menţionarea unui element fără de care Europa nu există în fapt.

Nu este vorba de a pune în discuţie caracterul laic al Europei, nu este vorba să fie excluse persoane, comunităţi sau ţări cu alte religii. S-ar putea adăuga că la configurarea Europei au jucat un rol, evident mult mai mic decât creştinismul, şi alte credinţe.

Creştinismul a fost considerat drept o esenţă a Europei, chiar şi în plin Secol al Luminilor, de gânditori raţionalişti şi nereligioşi asemenea lui Voltaire sau Montesquieu. Americanul Murray considera că Europa s-a sinucis atunci când a abandonat tradiţia creştină şi s-a abandonat nazismului şi bolşevismului. Ernst Robert Curtius atrăgea, încă din 1932, atenţia asupra acestui pericol. Personal, cred că omiterea rădăcinilor creştine este o eroare care va trebui reparată printr-o necesară revizuire a textului constituţiei. A nu pomeni rădăcinile în textul legii fundamentale a Europei pune sub semnul întrebării întregul edificiu.

BIBLIOGRAFIE

Pentru a nu încărca prea mult textul, n-am menţionat în bibliografie decât lucrările referitoare strict la problema ideii europene. Cu alte cuvinte, nu sunt menţionaţi autori precum Herodot, Manilius, Dante, Nietzsche, Paul Valery etc., ci autori care au contribuit direct la cunoaşterea şi adâncirea ideii europene, fie în ansamblul istoriei sale, fie în anumite momente sau în anumite ţări.

Bagdazar N., *Din problemele culturii europene*, Bucureşti 1927

Bădiliţă Cristian, în colaborare cu Tudorel Urian, *Nostalgia Europei* (volum în onoarea lui Alexandru Paleologu), Iaşi 2003; cuprinde contribuţii de Cristian Bădiliţă, Gheorghe Ceauşescu, Aurelian Craiuţu, Neagu Djuvara, Alexandru George, Jean Noel Guinot, Petre Guran, Ovidiu Hurdezeu, Nicolae Manolescu, Sebastian Maxim, Virgil Nemoianu, Toader Paleologu, Horia Roman Patapievici, Andrei Pleşu, Radu Preda, Tudorel Urian, Anca Vasiliu

Berve H., *Der Europabegriff in der Antike*, în volumul *Gestaltende Krafte der Antike*, Munchen 1966, p. 470-483

Brătianu Gheorghe, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle*, Bucureşti 1997

Berdiaev N., *L'idée russe*, Paris 1969

Caratelli Giovanni Pugliesa, *Europa ed Asia nella storia del mondo antico*, în *Parola del Passato* 1955, 10, p.5-19

Ceauşescu Gheorghe, *Der Europabegriff in der rumanischen Kultur*, în *Mitteilungen der Sudosteuropa Gesellschaft* 1984, p.53-86

Ceauşescu Gheorghe, *Der Europabegriff*, în *Synthesis* 1991, p.78-84

Ceauşescu Gheorghe, *Un topos de la littérature antique: l'éternelle guerre entre l'Europe et l'Asie*, în *Latomus. Revue d'Etudes Latines* 1991,1,2, p. 328-340

Ceauşescu Gheorghe, *Orient şi Occident în lumea greco-romană*, Bucureşti 2000

Ceauşescu Gheorghe, Popescu Corina, *Vocaţia europeană a literaturii române. Repere bibliografice*, în *Revista de istorie şi teorie literară* 1982,33,1, p.89-92

Chabod F., *Storia dell' ideea d'Europa*, Bari 1968

Ciorănescu George, *Românii şi ideea federalistă, Bucureşti* 1996

Curcio Carlo, *Europa. Storia di un'idea*, Torino 1978

Curtius E.R., *Deutscher Geist in Gefahr*, Stuttgart, Berlin 1932

Curtius E.R., *Literatura europeană şi Evul Mediu latin*, Bucureşti 1970 (trad.rom.)

Dawson Christopher, *Die Gestaltung des Abendlandes*, Frankfurt 1961 (trad.germ.)

Decsy Gyula, *Die linguistische Struktur Europas*, Wiesbaden 1973

Delaisie Francis, *Les deux Europes*, Paris 1929

Duroselle J.B., *L'idee de l'Europe dans l'histoire*, Paris 1965

Dumitriu Anton, *Culturi eleate şi culturi heracleitice*, Bucureşti 1987

Fink Gerhard, *Vergil — Vater des Abendlandes?*, în *Politische Studien*, 394,55,2004, p.17-24

Gasteyger Curt, *Europa von der Spaltung zur Einigung*, Bonn 1997

Guizot M., *Histoire de la civilisation en Europe*, Paris 1868

Hazard Paul, *Criza conştiinţei europene*, Bucureşti 1980 (trad.rom.)

Hennessy Jean, J. Charles-Brun, *Le principe fédératif*, Paris 1940

Hill David Jayne, *La reconstruction de l'Europe*, Paris 1918

Hoffmann Stanley, *Sisiful european. Studii despre Europa (1964-1994)*, Bucureşti 2003 (trad.rom.)

Marga Andrei, *Filosofia unificării europene*, Cluj-Napoca 2001

Marino Adrian, *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice şi culturale*, Iaşi 1995

Martens Wilfried, *O Europă şi cealaltă. Prefaţă de Helmut Kohl*, Bucureşti 1995 (trad.rom)

Mazzarino Santo, *Il nome e l'ideea di "Europa"*, în vol. *Il basso impero. Antico, tardoantico ed era constantiniana*, Bari 1980, vol.2, p.412-430

Meier Christian, *Wo bleibt die Demokratie in Europa* în vol. *Das Verschwinden der Gegenwart,* München 1999

Meier Christian, *Das Problem einer europaischen Identität*, Viena 2000

Monet Jean, *Errinerungen eines Europaers*, Munchen 1978 (trad.germ)

Morin Edgar, *Gândind Europa*, Bucureşti 2002 (trad.rom.)

Nivat Georges, *La pas prin noua Rusie. Memorie, tranziţie, renaştere*, Bucureşti 2004 (trad.rom.)

Pietsch Roland, *Dante Aligheri als politischer Denker*, în *Politische Studien*, 394, 55, 2004, p.25-34

Prodi Romano, *O viziune asupra Europei*, Iaşi 2001 (trad.rom.)

Rambaud Michael, *Quid Caesar ad constituendam Europam egerit*, în *Acta omnium gentium ac nationum conventus latinis litteris linguaeque fovendis*, Malta 1976, p, 129-142

Reinheimer Sanda, Horst G. Klein, Tilbert Stegmann, *EuroComRom — Şapte site: Să citim şi să înţelegem simultan limbile romanice*, Bucureşti 2001

Riebhege Wilhelm, *Larry Siedentops Pladoyer für eine liberale Verfassungsordnung,* în *Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte*, iunie 2002, p.380-383

Rill Bernd, *Editorial: Europa in der Krise?* în Politische Studien 394,55,2004, p.5-7

Rougemont Denis de, *Europa. Vom Mythos zur Wirklichkeit*, Munchen 1962 (antologie comentată)

Salewski Michael, Heiner Timmermann (editori), *Gesichter Europas*, Munster 2002, cuprinde studiile:

- Mihael Salewski, *Europa, die Idee*
- Heiner Timmermann, *Europa. Von Herodot bis Schumann*
- Heiner Timmermann, *Einigungs- und Friedensplane im Europa der Neuzeit*
- Jurgen Wichmann, *Europa und die Ecclesia*
- Franz-Georg Friemel, *Das Christentum: Fundament Europas*
- Jurgen Wichmann, *Europa — ein Album der Heiligen und guten Taten*
- Mihael Salewski, *Entwurfe fur Europa: 1919, 1945, 1990*
- Olaf Leisse — Utta Christin Leisse, *Auf dem Weg zum Wir: Europaische Integration*
- Francoise Manfrass-Sirjacques, *Die europaische Integrationsidee als Antwort auf das Problem von Krieg und Frieden in Europa*
- Sandra Seubert, *Weltburgertum und kosmopolitische Offentlichkeit. Zur Spannung von Moral und Recht in Kants Friedenskonzeption*
- Petr Drulak, *Idee von Immanuel Kant in der internationalen Politikwissenschaft und amerikanischen Aussenpolitik*
- Igor F. Maximitschew, *Russland in Europa: Politisch-historischer Hintergrund, gegenwartige Lage, Aussichten*
- Milan Krajcovic, *Krieg und Frieden in den Programmen der nationalemanzipatorischen Bewegungen Mittel- und Sudosteuropas im 19. und 20 Jahrhundert*
- Helmut Wagner, *Adenauers Europa-Politik. Der Bruch mit der traditionellen Deutschen Aussenpolitik der "Wilhelmstrasse"*
- Martin Zgorniak, *Der Rustungswettlauf nach dem zweiten Weltkrieg und sein Einfluss auf Zusammenbruch und Zerfall der Sowjetunion*

- Heinrich Schneider, *Sicherheitspolitik im gemeinsamen Europa — Inmitten einer neuen Wende: Von der Friedenseuphorie (1989/90) zur Wiederkehr kriegerischer Politik*
- Heiner Timmermann, *Die Saarkonventionen vom 3. Marz 1950 und ihre Bedeutung fur die Europaische Integration*

Scowcroft Brent, *America ist zu umfassender Partnerschaft bereit*, în vol. *Die Zukunft Europas*, Gutersloh 1992

Siegfried Andre, *La crise de l'Europe*, Paris 1935

Voyenne Bernard, *Histoire de l'idée européenne*, Paris 1964

Weidenfeld Werner, *Kulturbruch mit Amerika? Das Ende transatlantischer Selbstverstandlichkeit*, Gutersloh 1996

Ziegler Karl-Heinz, *Das Volkerrecht als Integrationsfaktor Europas*, în *Politische Studien*, 394,55,2004, p.35-43

Zorgbibe Charles, *Construcţia europeană. Trecut, prezent, viitor*, Bucureşti 1998 (trad.rom.)

CUPRINS

Istorie universală *Microsinteze*

Ce este Europa? Cum a ajuns un termen geografic să desemneze o idee, un spaţiu spiritual, o mentalitate? Autorul urmăreşte firul definirii identităţii europene, de la apariţia primelor sale componente, în Antichitatea greco-romană, până la fundamentarea primelor proiecte de uniune europeană, în Evul Mediu, de la confruntarea ideatică a Secolului Luminilor la punerea în practică a teoriei unificării, după încheierea celui de Al Doilea Război Mondial.

Europa în care dorim să intrăm, fără a fi fost vreodată plecaţi, este un edificiu clădit pe trei coline – Acropole, Capitoliu şi Golgota. Descoperiţi măsura spiritului european, în seculara sa istorie, aplecându-vă asupra semnificaţiilor ascunse dezvăluite de autor în această admirabilă şi actuală sinteză!

Colecţie coordonată de ŞERBAN PAPACOSTEA,
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- ***FAMILIA MEDICI*** *de Pierre Antonetti*
- ***NERO*** *de Guy Achard*
- ***SECOLUL LUI PERICLE*** *de Jean-Jacques Maffre*

ISBN: 973-653-664-5

